

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Derleyen: Özay Göztepe

MARX'IN ORKESTRASI

MARX'IN ORKESTRASI

DERLEYEN ÖZAY GÖZTEPE

Jenny Marx	Paul Lafargue
Wilhelm Wolff	Eleanor Marx
Wilhelm Liebknecht	Edward Aveling
August Bebel	Mary Burns & Lizzy Burns
Joseph Dietzgen	Louis Kugelmann

NOTA
GENE

NOTA
GENE

MARX'IN ORKESTRASI

Derleyen: Özay Göztepe

NotaBene Yayınları

MARX'IN ORKESTRASI

Derleyen: Özay Göztepe

Editör: Özay Göztepe

Kapak Tasarımı: Erkal Tülek

Dizgi: Ulaş Akyol

Şan Ofset Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti. Sertifika no: 12049
Hamidiye Mahallesi, Anadolu Caddesi No:50 Kağıthane/İstanbul 0212 289 24 24

1. Baskı
Ekim 2018
İstanbul

ISBN : 978-605-260-151-8

www.notabene.com.tr • facebook.com/NotaBeneYayinlari • twitter.com/NotaBeneY

© Renas Yayıncılık Matbaacılık Filmcilik Reklam Yazılım Donanım Bilişim San. ve Tic. Ltd. Ş

Rasimpaşa mah. Duatepe sok. 59/B, Yeldeğirmeni, Kadıköy / İstanbul

Tel: (216) 337 20 26 GSM: 533 680 51 59 Sertifika No: 18074

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

MARX'IN ORKESTRASI

Derleyen: Özay Göztepe

Özay Göztepe

1975 yılında Alanya’da doğdu. İlkokul, ortaokul ve lise eğitimini Alanya’da tamamladıktan sonra Anadolu Üniversitesi’ni kazandı; ancak siyasi çalışmalar için üniversite eğitimini yarım bırakıp Antalya’ya yerleşti. Uzun bir aradan sonra tekrar üniversite sınavına girerek Akdeniz Üniversitesi İktisat Bölümü’ne kayıt yaptırdı. Buradan mezun olduktan sonra aynı üniversitenin Kamu Yönetimi bölümünde yüksek lisansını ve doktorasını tamamladı. Çok sayıda bilimsel eserde katkısı olan Özay Göztepe’nin editörlüğünü/yazarlığını yaptığı kitapların NotaBene Yayınları’ndan basılanları şunlardır:

- Güvencesizleştirme: Süreç, Yanılgı, Olanak (2012)
- Gezi Direnişi Üzerine Düşünceler (2013)
- İlkel Birikim: Sermayenin Kaldırıcı (2014)
- Stratejik Barbarlık: Orta Doğu’da Türkiye, Türkiye’de Orta Doğu (2016)
- Mustafa Kemal’in Cumhuriyet Söylemi: Halkçılık, Milliyetçilik, Batıcılık, Laiklik (2016)
- İlkel Birikim ve Acele Kamulaştırma (2018)
- Marx’ın Orkestrası (2018)

Havalimanı işçilerinin onurlu mücadelesine...

İçindekiler

Editörün Notu <i>Özay Göztepe</i>	9
Önsöz: Marx'ın Orkestrası Üzerine <i>Süreyya Karacabey</i>	11
Jenny Marx: Adanmış Bir Yaşam <i>Melek Zorlu</i>	17
Orkestranın Omurgası: Wilhelm Wolff <i>Volkan Tozan</i>	37
Marksizmin Tubası: Wilhelm Liebknecht <i>Canan Kaplan</i>	71
Bitmeyen Senfoni'nin Orkestra Serüveninde August Bebel <i>Melek Halifeoğlu</i>	85
Marksizm'in Kontrbası: Derici Filozof Joseph Dietzgen <i>Barış Yıldırım</i>	105
Paul Lafargue: Bir Aylaklık Övgüsünden Sosyalizm İçin Siyasi Bir Stratejiye <i>Haydar Karaman</i>	143
Ateşi Çalan Bir Kadın Portesi: Eleanor Marx <i>Deniz Parlak</i>	169
Edward Aveling: Bir Quartet <i>Cansu Parlak</i>	193
İrlanda Kanından Proleter Sevgililer: Mary Burns & Lizzy Burns <i>Süleyman Altunoğlu</i>	213
Bir Mektupla Başlayan Diyalog: Marx ve Louis Kugelmann <i>Önder Kulak</i>	223
Yazarlar	235

Editörün Notu

Marx'ın mücadele arkadaşlarıyla ilgili çalışmalar, genelde Engels ile sınırlıdır. Marx'ın yaşamındaki yerini ve önemini düşününce, eşine az rastlanan bir özveri ve dayanışma örneği sergilemiş olan Engels'in ayrı bir yeri hak ettiği doğrudur. Ancak bu durum, -başta eşi ve kızı olmak üzere- Marx'ın *diğer* mücadele arkadaşlarının hikâyelerinden mahrum kalınmasına da yol açmıştır. Nasıl ki Engels'in Marx'ın gölgesinde kaldığı söyleniyorsa, *diğerlerinin* de Engels'in gölgesinde kaldığını söylemek mümkün. Dolayısıyla bu çalışma, Marx'ın etrafındaki *diğer* kolektifi gücü okura tanıtmak (ya da anımsatmak) amacıyla -Engels'in *İkinci Keman* ifadesinden yola çıkarak- oluşturuldu.

Elbette *Marx'ın Orkestrası*'nda yer alan isimler, bu kitaptaki on kişiyle sınırlı değildir. Ancak Marx'ın yaşamında edindiği yer kadar çalışmanın sınırlarını çizen bir başka etmen de ulaşılabilir kaynak sorunu olduğundan, çalışmamızı bazı zorunlu “tercihler” ile sınırlamak durumunda kaldık. Örneğin Joseph Weydemeyer, Heinrich Heine, Friedrich Lessner, Konrad Schramm, Charles Longuet gibi önemli kişilere yer ver(e)medik. Umuyorum ki ilerleyen dönemlerde bu eksiklikleri giderebileceğiz...

Her ne kadar kitapta editör olarak benim ismim geçse de kitabın ortaya çıkmasının kolektif bir emeğin ürünü olduğu da düşünülmesi

gereken notlardan. Marx'ın mücadele arkadaşlarının biyografilerinden oluşacak bir kitap hazırlama fikrini bana açan, Volkan Tozan ve Önder Kulak'tı. *Marx'ın Orkestrası* ismini öneren ise Derman Şahin Tozan'dır.

Bunun dışında biyografileri yazılacak kişilerin seçimi, yazarların bir araya getirilmesi, yazıların okunması gibi süreçlerin tümü, Önder Kulak ve Barış Yıldırım ile birlikte yürütüldü. Dolayısıyla çalışmanın editörü, sadece ben değilim.

Son olarak, Marx'ın iki yüzüncü doğum yılına denk gelen bu çalışmanın ortaya çıkmasında desteklerini esirgemeyen Yalçın Bürkev'e, tüm yazıları titizlikle okuyup düzeltmeleri yapan Arzu Eylem'e, ricamızı geri çevirmeyerek önsözü kaleme alma nezaketini gösteren Süreyya Karacabey'e de ne kadar teşekkür etsem azdır...

Özay Göztepe

Antalya, 2018

Twitter: @ozaygoztepe

Mail: ozay_goztepe@yahoo.com

Önsöz:

Marx'ın Orkestrası Üzerine

Marx-oluş, bir addan fazlasına işaret eder. Öznel bir varoluşun tekil hattında kavranamayacak bir çoğulluktan söz edebilelim diye Engels o ad'a yaklaşır ve aralarındaki kesintisiz alışveriş, zihinsel bir parlaklığın beliriş koşulları hakkında bir fikir verir. Marx, bir ad-oluştan fazlasıdır, şimdi sadece bir teorik metinler dizisinin yazarı olarak görünse de, büyük bir kavganın, dünyayı değiştirmek üzere harekete geçmiş makinenin parçası, bu parçaları eşsiz bir biçimde bir araya getirerek yaşadığı zaman içinde tarihsel dönüşümün siyasi imkânları için hareket etmekten kaçınmamış biridir. Hem kendisidir, hem de onun adıyla anılan bir mücadeleye emek vermiş başkalarıdır. Hem kolektif bir oluşumun hareket ettiricisi hem de hareket edenidir. Tekil bir adı, bir çoğullukla (orquestra) birlikte düşünmeye çağırın başlık -MARX'IN ORKESTRASI- henüz okumaya başlamadan sınıf mücadelesini, farklı seslerden, araçlardan oluşan bir kolektiflik olarak gördüğünü söylemektedir bize.

Birbirinden farklı on yazar tarafından kaleme alınmış makalelerin her biri, seçtiği özneyi kendi mekânsallığı ve tarihselliği içinde biçimlerken, kesişen yolların da bir haritasını çizer. Hepsini okuyup bitirdiğimizde ise bu çoğul mekânlı sahnelerin devrimci mücadelenin eş-zamansallığıyla birleştiğini görürüz. İrlanda'nın özgürlük

mücadelesi, İngiltere'deki işçi hareketleri, Almanya'da, Fransa'da yükselen toplumsal hareketler ve arka fonda başka ülkelerin silüeti. Merkezde ise zorunlu yer değiştirmelerle çok sayıda insanla temas halinde olan ve farklı mekânlarda vuku bulan hareketlere fiziksel ya da düşünsel-bir biçimde- dâhil olan Marx ve Engels durur. Ulusal sınırlar aşılmış, sürgünler yoluyla farklı ülkelerde, farklı şehirlerde tecrübeler biriktirilmiştir. Sonsuz mektuplaşmaların ve yolculukların birbirine bağladığı insanlar, büyük bir mücadeleye çeşitli biçimlerle eklemlenirler. Önümüzde açılan ufuk, dünyaların genişliğine ait olduğu kadar, bütünleşmelerine de aittir.

Kitabın ilk makalesi olan *Jenny Marx: Adanmış Bir Yaşam* ile yedinci makalesi olan *Ateşi Çalan Bir Kadının Portresi: Eleonar Marx'ta* Marx'ın karısı ve kızı olarak anılan ve pek çok özellikleri bu sıfatlar tarafından gölgelenen Jenny'ye ve Eleonar'a kendi biyografilerindeki özgül ağırlıkları ile bakılacaktır. Marx'ın yaşamında ve yapıtlarındaki ortaklığı tartışılmayacak kadar önemli olan Jenny ile parlak zihinsel yetilere sahip Eleonar'ın sınıf mücadelesine katkıları, tarihsel varoluşlarının niteliklerini okuyacağız bu makalelerde.

İkinci makale, tanıştıkları andan itibaren Marx ve Engels'i çok etkileyen, yayıncılık çalışmalarında, ölene dek onlara destek veren, ömrünün çoğunu zindanlarda ve sürgünlerde geçiren Doğu Alman serf bir ailenin sağlam karakterli, geniş algılı, yetenekli oğlu Wilhelm Woolf hakkında. *Orkestranın Omurgası* demiş makalenin yazarı, bu çetin hayattan gelip, tavizsiz duran Woolf'e. Sadece tarihsel verilere, olgulara değil aynı zamanda hakiki bir yoldaşlık hikâyesinin de içeriklerine sahip olan yazı bittiğinde Woolf aklınızın bir yerinde kalacaktır, benimkinde kaldığı gibi.

Üçüncü makale, Karl Liebknecht'in babası Wilhelm Liebknecht'den söz edecek. Almanya'nın sol siyasetinde etkili bir ad olan Liebknecht'in, Bebel ile birleşen siyasi mücadelesini, Marx ve Engels ile kesişen yollarını anlatan yazı, onu, orkestranın "tuba"sı olarak vaftiz edecek. *Marx'ın Tubası: Wilhelm Liebknecht.*

August Bebel, Alman işçi sınıfının en sevilen önderlerinden biri olarak gömüldüğünde, Lenin onun politik mücadelesinin sadece Alman değil enternasyonal sosyal demokrasi için de önemli olduğunu söylemişti. Bu vurgu aslında Bebel'in dönemindeki siyasi tartışmalara bir cevap niteliğindeydi, ulusal karakterin öneminden söz eden, devletle barış içinde bir işçi sınıfını örgütlemeye çalışan Lassalle'in yarattığı tartışmalara. *Bitmeyen Senfoni'nin Orkestra Serüveninde August Bebel* başlıklı makalenin odağı işte bu Bebel. Bir torna işçisi olarak başladığı yolda süreç içinde işçi sınıfı için mücadele eden bir lidere dönüşen, Liebknecht'le yoldaşlığıyla siyasi çalışmaları derinleşen ve Lassalle'in etken olduğu işçi birliklerindeki bölünmeye karşı birleşme için çalışan, SPD'nin kuruluşunda yer alan ve meşhur *Gotha ve Erfurt Programının Eleştirisi*'nin muhataplarından olan Bebel.

Marksizmin Kontrbası: Derici Filozof Joseph Dietzgen'de anlatılan Dietzgen de mücadele tarihinin ilginç figürlerinden. Babasından kalan tabakhaneyi işletirken kendini geliştirip, bir azınlığın tekelindeymiş izlenimi veren felsefeyle ilgilenen “derici filozof” diyalektik materyalizmi bulan kişi olarak anılmaktadır. Marx tarafından *Birinci Enternasyonal*'de “işte bizim filozofumuz” diye selamlanan Dietzgen'den, 1867-1887 yılları arasında yazdığı on iki çalışma kalmıştır. İlk *Letter to Karl Marx*, sonuncusu ise *The Positive Outcome of Philosophy* olan.

Dilimize *Tembellik Hakkı* olarak çevrilen metnin yazarı Paul Lafargue, önemli bir Fransız entelektüeliydi ve kitabı pek çok dile çevrilmişti. Kayınpederi Marx'ın çalışmalarından esinlenen Lafargue, sosyalist dünya için bir tabu olan çalışma meselesini tartışmaya açmış, kapitalist dünyada kutsallaştırılan çalışmanın nasıl bir düşünsel yozlaşmanın sonucu olduğunu irdelemiştir. *Paul Lafargue: Bir Aylaklık Övgüsünden Sosyalizm İçin Siyasi Bir Stratejiye* başlıklı yazı Lafargue'in “boş zaman”, “tembellik hakkı” kavramlarıyla sosyalist düşünceye nasıl bir düşünce kanalı açtığına değinecek ve onun, ikincilleştirilen siyasi mücadelesi ön plana yerleştirilecektir.

Edward Aveling: Bir Quartet makalesi, Aveling'in Marksizmle ilgisinin sadece Marx'ın kızı Eleonar'la evlenmesi olmadığını gösterecek okura. Onun sekülerizm, özgür düşünce konusundaki çalışmalarından ve Darwin hakkında yazdığı yazılardan söz edilirken, yaşamı boyunca sosyalist mücadeleye destek olmuş bir eylemci olarak da çizilecek portresi.

Marksist tarih yazımında adları pek geçmeyen iki İrlandalı kız kardeşten söz eden *İrlanda Kanından Proleter Sevgililer: Mary Burns & Lizzy Burns* makalesi de içerik olarak etkileyici bir ilişkiden söz etmekte. Mary Burns, okuma-yazması olmayan bir işçidir ve Engels'in sevgilisidir. Bu ilişki, Mary'nin erken ölümüyle –kırk bir yaşında- sona erince Engels bir süre sonra onun kız kardeşi Lizzy ile sevgili olacaktır. Hayat arkadaşlarına pek sıcak bakmayan dostlarına aldırmayan Engels, bu kadınlar sayesinde uzak olduğu bir sınıfın gerçekliğine yakından bakabilmiş ve adı hiçbir yerde anılmayan Mary'nin varlığının, Engels'in ünlü çalışması *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*'nun her satırında yer aldığı söylenmiştir. Dönemin sınıfsal katılığından pratik düzlemde kurtulamayanlara Engels, “İşçi kadınların yalınlığını, burjuva kadınlarının ikiyüzlülüğüne tercih ederim” diyerek cevap verdiğinde, sınıf kardeşlerini tutum olarak aştığı gibi bize de özel yaşamına ait ilginç bir anı bırakmıştır. Şüphesiz bu mücadeleci kadınların Engels'e ve eserlerine kattığı değer, onun tevazuundan daha önemlidir.

Kugelmann'a Mektuplar'ın Rusça çevirisine yazdığı önsözde Lenin, mektuplardaki teorik birikimler hakkında çok şey söyler. 11 Temmuz 1868 tarihli mektubun, değerlin “emek” teorisinin kendi geliştirdiği biçimini açık biçimde yazmasından, özellikle *Kapital*'i okuyacak herkesin bu mektuptan yararlanması gereğinden ya da daha sonra yazılacak meşhur *Anti-Dühring*'in bir önsemesi olarak gördüğü başka bir mektuptan ve bu yazışmalardan çıkardığı diğer vurgulardan söz eder. Marksist tarih açısından önemli olduğu açık olan bu yazışmaların öteki muhatabıdır Kugelmann. Hakkında fazla bir şey bilmeden adını zikrettiklerimizden biri o da. Kitabın son

makalesi *Bir Mektupla Başlayan Diyalog: Marx ve Louis Kugelman*, Kugelman'ı, Marx'la yazışmalarının ve tartışma konularının içeriğinden söz ederek, tarihsel bir yere yerleştirerek Orkestra'nın bir üyesi haline getirecektir.

On dokuzuncu yüzyıl, çok ağır ilerlemiş duygusu veren uzun tarihin, pek çok alanda hızlı bir kabuk değiştirme çabalarıyla, değişim arzusunun çarpıcı örnekleriyle doludur. Ağır baskıların hemen kıyısında büyümeye başlayan özgürlük duygusu pek çok toplumsal-siyasal kurumu yapısızlaştıracak hamlelere yol açarken, başka bir toplumun düşünüş kuranların sayısı hızla artacak, pek çok kişi, bir hayattan fazlasına sığabilecek anılarla bu dünyadan göçüp gidecektir. Sıradan hayat kesinlikle bizim yaşadığımızdır. Çünkü biz uyuşturulmuş bir çağın içinde kararsızca devinirken, bizden daha az eğitim görmüş, çalışma saatlerinin zorbalığı yüzünden dinlenme zamanlarında kendilerini yetiştirmeye çalışan insanların o koşullarda gösterdikleri öğrenme arzusu ve değişim için aldıkları risk kesinlikle heyecan vericidir. Paris Komünü'nde aktif rol almış işçilerin bilgi ile eylemliliği birleştirdiklerine ait örnekler, ayakkabı tamircilerinin, boyacıların, farklı alanlarda emeğini satanların dünyanın değişimi ile kurdukları bağ, bize hem bir çağın ruhuna ait bir şeyler söyler hem de kendimizi çıkışsız gördüğümüz bu zamanlar için ilham verir. Ortak bir şarkıyı birlikte güçlü bir biçimde söylemek için bir araya gelen insanlardı onlar, aralarına bugün bizim koyduğumuz mesafenin, teorik yüceltmelerle tarihsel dehaya yaptığımız yatırımların, hakikaten bir anlamı yoktur. Bir haksızlık içinde inşa edilen ve önemli isimler indeksine dönüşmüş büyük tarihe, ancak onların “biyografilerini kurtararak” başkaldırabiliriz. Orada birileri vardı, durdular, çalıştılar, savaştılar ve dilsiz olanın mırıltısı da dâhil olmak üzere bir şarkıyı birlikte söylediler.

Süreyya Karacabey

Jenny Marx: Adanmış Bir Yaşam

Melek Zorlu

Giriş

Jenny von Westphalen'i bu yazıya konu yapan kaçınılmaz olarak, Marx'ın eşi, hayat arkadaşı olmasıdır. Ancak onu, yalnızca "Karl Marx'ın eşi" olarak görmek, kendisine yapılmış büyük bir haksızlık olur. "Sadece birinin yakını" olarak tanımlanan herhangi birine olacağı gibi... Onu, 19. yüzyılda yaşamış devrimci bir kadın olarak görmemiz gerekir her şeyden önce. Jenny'yi anlatırken Marx'ın hayatına dair çıkarsamalar yapmaksa kaçınılmazdır. 38 yıl evli kalmışlardır, hayat öyküleri iç içe geçmiştir.

Jenny'nin ve Marx'ın biyografilerini yazanlar, onların aşklarını, onca zorluğa rağmen beraberliklerini sürdürebilmelerini, bağlılıklarını anlamakta zorlanıyor. Onları, sekülerlik yükselirken, dinin belirleyiciliğinin ve cemaat bağlarının aşındığı bir zamanda, "değişime tutkuyla bağlı" insanların tüm zorluklara rağmen sürdüğü birer yaşamdı. Bu yazıda devrimci dönüşümler çağında, her an dünyayı sarsacak büyük devrimci anı beklerken yaşanmış bir aşk ve evlilikten, devrimin, aşkın ve sefaletin karmaşıktığı hayatlardan söz edeceğiz.

Trier'den Paris'e...

Jenny von Westphalen, 12 Şubat 1814'te Almanya'nın Salzwedel kentinde Caroline Hubel ve Ludwig von Westphalen'in ilk çocukları olarak dünyaya gelmiştir.¹ Ludwig von Westphalen'in 1816'da, Trier'deki karışıklıkları çözmesi amacıyla oraya atanması, Jenny'nin hayatı açısından bir dönüm noktası olur. Jenny'nin babası Ludvig von Westphalen, Trier'in devlet kademesindeki en itibarlı kişilerinden biri, Prusya yönetiminin -vali ile kaymakam arasında bir tür mülki amirlik olarak tarif edilebilecek- bir hükümet danışmanıydı. Jenny, soylu bir aileden geliyordu. Westphalen ailesine *Yedi Yıl Savaşları* (1756-1763) sırasında Brunswick Prensi'ne hizmetlerinden dolayı asalet unvanı verilmişti.

Trier, 1800'lerin başında nüfusu yaklaşık on iki bin olan, sanayileşmemiş, Katolik nüfusun çoğunlukta olduğu, eski bir Roma kentiydi. Jenny, Trier'i küçük, gelişmemiş, "minyatür insanlar ile içi geçmiş, rahiplerin yuvalandığı eski bir şehir" olarak tarif etmişti. (Sperber, 2014: 57) "Jenny'lerin ailesi Trier'e taşındıklarında, kent Napolyon Savaşlarının yıkıntılarından kurtulamamıştı. Yöre halkının büyük bir bölümü geçimini zorlukla sağlayabiliyordu. Toplumsal ayrışım, yoksullarla varlıklılar arasındaki uçurum çok açık belli oluyordu." (Teber, 1984: 6)² Kentin varlıklı kesimleri, *Fransız Devrimi* sonrası yayılan düşüncelerin, burjuva değerlerin etkisi altındaydı ve bu durum, kentin atmosferinde belirleyici bir

¹ Ludwig von Westphalen, ilk eşinin ölümünden sonra Prusya ordusunda seyislik yapmış, orta sınıf mensubu bir ailenin kızı olan Caroline Hubel ile evlenmişti. Jenny'den başka dört yaşında ölen Laura adında bir kızları ve Edgar isiminde bir erkek çocukları olmuştur. Ludwig von Westphalen'in ilk eşi Elisabeth von Veltheim'den dört çocuğu daha vardı. "İlk evlilikten olan çocuklar, Ludwig'in dindar annesi ile ölen karısının aristokrat ailesinin etkisi altında büyümüşlerdi. Hepsisi de Uyanış'a inanan birer dindar; siyaseten de muhafazakârdılar. (...) Jenny'nin üvey kardeşlerinden Ferdinand von Westphalen, 1850-1858 yılları arasında Prusya Hükümeti'nin en etkili yöneticilerinden biri olarak, içişleri bakanlığı yapmıştır. Jenny ve Marx'ın da çocukluk arkadaşı olan- kardeşi Edgar, inançlı rasyonalistler olarak, siyasi alanda da sola inanarak, ebeveynlerinin izinden yürümüşlerdi" (Sperber, 2014: 55).

² "Subay, memur ve zenginlerden oluşan kentin tüm saygın kişilerinin üyesi olduğu, bir tür kulüp olan Gesellschaft d. Gazinosu çevresinde toplumsal yaşam olabiliyordu. Jenny ile Karl'ın babaları da bu gazinonun üyesiydi" (Giroud, 1993: 14).

rol oynuyordu.³ On dokuzuncu yüzyıl Almanya'sında Trier'in de içinde yer aldığı Rhein Bölgesi, coğrafi yakınlığı da dikkate alındığında, Fransız etkisine görece açık bir bölgeydi. *Fransız Devrimi* sonrası yayılan fikirler ve *Aydınlanmacı* düşünceler, çeşitli biçimlerde Jenny ve Marx'ın düşünsel dünyalarının gelişimine de etki etmişti. Bu etki, özellikle babalarının onları yetiştirme biçiminde gözlemlenebiliyordu.

Karl Marx da, Jenny'den dört yıl sonra 1818'de, Trier'de doğmuştu. Babası Heinrich Marx bir avukattı ve dini inanç açısından bir agnostik olsa da işlerinin yolunda gidebilmesi için Yahudilikten Protestanlığa geçmişti. Jenny ve Marx'ın babaları arasında iyi ilişkiler kurulmuştu. Her ikisi de *Aydınlanma* düşüncesinden derin biçimde etkilenmiş kişilerdi. Özellikle Jenny'nin babası Ludwig von Westphalen'in, Jenny ve Karl'ın eleştirel düşünceye yakınlık duyarak yetişmeleri açısından derin etkileri olmuştu.⁴ Marx, doktora tezini şu cümlelerle Jenny'nin babası Ludwig von Westphalen'e adamıştır: "Siz, benim için, hep baba gibi bir dostsunuz ve ülkücülüğün bir düşlem değil, bir gerçek olduğunun canlı örneğisiniz." (Giroud, 1993: 16)

Jenny'nin hangi okullara gittiğine dair bir bilgi bulunmuyor. Ancak Jenny, babasının yol göstericiliğinde Eski Yunan düşünürlerinden, çağdaş düşünce akımlarına uzanan bilgi birikimini ve hümanist fikirleri öğrenmiş, entelektüel olarak kendini yetiştirmişti. Aristokrat kökenler, burjuva liberal değerler ve eleştirel düşünce çeşitli düzey ve biçimlerde onun dünyasını şekillendirmişti.

³ "Fransa'da devrimi bitiren Napoleon, bundan sonra kurmaya çalıştığı Avrupa İmparatorluğu'nda gittiği her yere Fransız Devrimi'nin birtakım öğelerini götürdü. Bu öyle çok zengin veya çok karmaşık bir liste sayılmaz içerdiği maddeler bakımından: Feodalizmden ve serflik ilişkilerinden o güne ne kalmışsa bunları bir daha geri döndürmeyecek şekilde tasfiye etti. Soyluların geleneksel ayrıcalıklardan ellerinden alındı. Uygun yaşa gelmiş bütün erkeklerin seçme hakkına sahip olduğu seçimlerle, yönetimler, 'seçilmiş yapılar'a yer verildi" (Belge, 2012: 188).

⁴ "Westphalen onlara önemli metinler okumakta; Homeros'u, Shakespeare'i ezbere bilmektedir ya da sözgelimi, henüz çok yakın bir geçmişe dayanan Fransız Devrimi'nin nedenlerinden söz etmektedir. (...) O, inanmış bir Saint-Simoncu olarak, bu dikkatli yeniyetmelere, toplumsal adaletin zorunlu bir biçimde, ama devrimden daha başka yollarla kurulması gerektiğini açıklamaktadır" (Giroud, 1993: 16).

Jenny ve Marx'ın ilişkisi, bugün pek çok açıdan eleştirilen ama halen bizi çeşitli biçimlerde belirleyen ve etkileyen, romantik aşk idealine oldukça yakındır.⁵ Jenny 22, Marx 18 yaşındayken nişanlanırlar ve yedi yıl boyunca nişanlı kalırlar. Marx, 1835'te liseyi bitirip hukuk okumak için Bonn Üniversitesi'ne gider. Bonn'da yalnızca iki dönem kalır. 1841'de doktorasını bitirdikten sonra da Berlin'e geçer. Marx, Berlin'e gitmeden önce Jenny ile gizlice nişanlanmıştı. Bu süreçte Marx'ın Trier'e geldiği kısa ziyaret zamanları dışında yalnızca mektuplaşırlar.

Jenny'nin, Marx'tan yaşça büyük olması ve köklü bir aileden geliyor oluşu, aralarındaki kadın lehine statü farkı, Marx'ın ailesini geçindirebilecek bir mesleğinin olmayışı dolayısıyla geleceğinin belirsizliği ve 19. yüzyıl Almanya'sında henüz sanayileşmemiş küçük bir kentte yaşadıkları düşünüldüğünde, birbirlerini tercih etmiş olmaları, onlar için belirlenmiş kalıpların dışındadır.⁶

⁵ Bu ideal, kadınlar açısından bir özerklik artışına işaret etmekteydi. "Bunun kaynağı da on sekizinci yüzyılda romantik aşkın kültürel idealinin, dini ahlak sistemiyle bağlarını koparıp koparmaz kadınları, toplu erkeklerin yaptığı gibi, aşk nesnelerini özgürce seçmeye davet etmesiydi. (...) Dolayısıyla romantik aşk ideali kadınların özgürlüğünde bir açıdan önemli bir etken idi. (...) Aşk, kadınları erkeklerin himayesi altına alıyor, ancak bunu özel hayatlarında, aile hayatlarında, bireysel olarak ve hepsinden önemlisi, duygusal olarak özerklik talep eden bir birey modelini meşrulaştırarak yapıyordu" (Illouz, 2014: 29-30). 19. yüzyılda, flörtün ve evliliğin bugünden farklılığında anlamakta zorlanacağımız katı kuralları vardı. "Toplumsal ve siyasi modernleşme yolunda ilerlerken, cinsiyetler karışımı, cinsiyetler eşitliği ve kadın egemenliğinin hüküm sürdüğü altın çağ olan erken Yeniçağ'ın yerini, Viktorya Dönemi toplumunda cinsiyetler arasında keskin bir ayrımcılık ve işbölümü almış, bunun etkileri 20. yüzyılın ortalarına dek sürmüştür" (Bock, 2004: 100). Viktorya dönemi, cinselliğin bastırılması ve iffet düşkünlüğü ile sembolize edilen bir dönemdir. Aile, bir kurum olarak, bir cinsin ötekini bastırmasının aracıdır. Viktorya döneminin katı belirleyiciliği ve ikiyüzlülüğü, tüm çağrışımlarıyla özellikle aile ve kadına yönelik düzenlemeleriyle, burjuva tutuculuğunun simgesidir. Kadının mal varlığının evlendiğinde erkeğe geçtiği, flörtün çok sıkı kurallara bağlı olmaya devam ettiği, evliliğin otorite ve işbölümü eleminde kurulduğu dönemin katılığı göz önünde bulundurulursa Jenny ve Marx'ın ilişkisi, aile kurumuna yönelik burjuva değerler açısından alışılmış kalıpları dışındadır. Bir anlamda kişilerin statüleri ya da kurumlarının belirleyiciliğinden ziyade iç dünyalarıyla, romantik bir bağlılıkta ilişkilendirilebilir, diyebiliriz.

⁶ "Bir erkeğin kendisinden dört yaş büyük bir kadınla evlenmesi, -Karl Jenny'den dört yaş küçüktü- tam bir sıradışı. Böylesi bir birliktelik hem erkekligi, hem de kadın erkek beraberliklerine dair kabul görmüş normları altüst ederdi. Karl Marx'ın evlenme teklifi, 19. yüzyıl burjuvazisine karşı ilk isyandı. Bu başkaldırıyı, henüz komünizm kuramlarına girmesinden ya da Genç Heidegger'in radikal ve antisist fikirlerini özümsemesinden çok önce yapmıştı" (Sperber, 2014: 58).

Jenny ve Marx özellikle babalarının ileri görüşlülüğü, ilişkilerinin desteklemesi sayesinde katı kalıpların belirleyiciliğinden kısmen de olsa kurtulabilmiş ve ilişkilerini sürdürebilmişlerdir. Fakat uzun nişanlılık dönemi -özellikle babasının hayatını kaybettiği 1842'den sonra- Jenny için oldukça zorlayıcı geçmiştir.⁷ Kızları Elenor'un sonradan büyük bir kısmını imha ettiğini belirttiği, o dönemden az sayıda kalan mektupta, tutkulu bir aşık olarak Karl⁸ ve onun kendisini terk etmesinden duyduğu endişeyi dile getiren Jenny figürü dikkat çeker.⁹ Babasının ölümünden sonra annesi Jenny'yi hem üvey kardeşlerin baskısından hem de kentteki dedikodulardan kurtulabileceği Trier yakınlarındaki kaplıca kenti Kreuznach'a götürür. Jenny, insanlardan uzak bu kentte Marx'a duygusal mektuplar yazarak bir yıldan fazla zaman geçirmiştir. Jenny ile Marx, 21 Mayıs 1843'te sade bir törenle evlenmişlerdir. Törene ailelerinden sadece Jenny'in annesi ve kardeşi Edgar katılmıştır. Evlilikleri sonrasında Jenny'nin hayatı Marx'ın hayatıyla paralel ilerleyecektir.

Paris: Sürgün ve Sefaletin Başlangıcı

Marx, Berlin'de hukuk eğitimi görürken felsefeye yönelmişti. Derslerine devam etmemiş, hukuk kariyerine dair planlarından vazgeçmişti. Felsefe alanında akademik bir kariyer hedefliyordu.

⁷ 13 Mart 1843'te Arnold Ruge'a yazdığı mektupta içerisinde oldukları durumu şöyle betimlemiştir: "Romantizmin en ufak bir etkisi olmadan ve tüm ciddiyetiminle söyleyebilirim ki; sınısıklam aşığım. Nişanlılık geçen yedi yıldan fazla zamandır, nişanlılık sağlığından oldu; hem "Gökteki Efendi"yle "Berlin'deki Efendi"nin aynı ibadetin konusunu oluşturduğu aristokrat-dindar ailesiyle; hem de içinde papazların ve daha başka muhaliflerimizin olduğu benim ailemle mücadele etti. Dolayısıyla biz, şu yedi yılda, yaşamızın ve yaşam deneyimimizin üç katı gereksiz ve yorucu çabımalarda baş etmek durumunda kaldık". <https://libcom.org/book/export/html/54234>

⁸ Marx Berlin'deyken yedi yıllık nişanlılık süreçlerinde Jenny'e olan aşkı yazdığı şiirlerle ifade etmiş, 57 sone yazmıştır. (Marx, 1998)

⁹ 10 Ağustos 1841 tarihli bir mektubunda Jenny, Karl'a şöyle yazıyordu: "Senin mutlu olduğunu, mektuplarının sana iyi geldiğini, benim özlemimi çektiğini, hali döşeti bir odada kaldığını ve o kentte bir Hegel kütübünün bulunduğunu (...) öğrendiğim için sevinçliyim. Keşke benim Yunanca çalışmam da birazlık takdir etseydin (...). Kaderini, umudunu sana bağlayan, senin için acılar çekem, seni bekleyen bir sevginin olduğunu unutma!". <https://marxists.catbull.com/archive/marx/letters/jenny/1841-jll.htm>

Bu süreçte, 1831'de hayatını kaybeden Hegel'in fikirleri Alman Üniversiteleri'nde oldukça revaçtaydı. Sol ya da Genç Hegelci olarak tanımlanan çevre, Marx'ı derinden etkilemiş, düşüncelerini, eylemlerini ve kişisel yaşamını şekillendirmişti.¹⁰ Genç Hegelcilerden Berlin Üniversitesi teoloji bölümü hocası Bruno Bauer ve Ludwig Feurbach'ın Marx üzerindeki etkisi de çok önemliydi. Ayrıca bu dönemde, Genç Hegelcilerin akıl hocası Arnold Ruge da, Marx'ın hayatındaki önemli bir figür olmuştu.

1830'lardan itibaren Prusya Devleti'nin eğitim ve kültür politikası, liberal reformculuktan uzaklaştı, hatta 1840'ta IV. Frederich Wilhelm'in tahta geçmesiyle karşıt bir hal aldı.¹¹ "19. yüzyılın Alman üniversitelerinde bundan böyle ateistlere ya da demokratlara yer yoktu. Genç Hegelcilerden hiç kimse, üniversitelerde yer alamayacaktı. Kariyerlerine bağımsız yazarlar ve gazeteciler olarak ya da geliri belirsiz birtakım işlerde çalışarak devam etmeye mecbur bırakılacaklardı. Bazıları sanat alanına ve bohem yaşam tarzına kayacak, bazıları sol kanadın siyasi eylemcileri olacak ya da 1848 Devrimi ile birlikte hayatlarının kalan kısmını sürgün olarak yaşayacaklardı." (Sperber, 2014: 72) Marx da bu kuşaktandı, 1841'de doktorayı bitirdiğinde Bruno Bauer'in yanında üniversitede ders verme planları içerisindeydi. Ancak Genç Hegelcilerin üniversiteden tasfiyesiyle bu gerçekleşemedi. Marx'ın hayatının dönüm noktalarından biri, doktorasını bitirdikten sonraki bu süreçti.

¹⁰ "Marx'ı entelektüel anlamda etkileyenler veya kişisel temaslarla üniversite sonrası planlarını şekillendirenler, bir grup filozof ve teolog ile o dönem Genç Hegelciler olarak anılan bağımsız entelektüeller olmuştu. Kısmen üniversiteye bağlı olan, fakat aynı zamanda Berlin'deki o geniş kültürel çevrenin önemli üyeleri olan Genç Hegelciler, oldukça ciddi görünen entelektüel fikir dünyalarını bohem yaşam tarzı ile birleştirmişlerdi. Bu, Karl için çok çekiciydi ve onu siyasal açıdan oldukça radikal bir çizgiye doğru çekecekti" (Sperber, 2014: 69). Genç Hegelciler, 18. yüzyıldan itibaren Alman Protestanlar arasında gelişmekte olan rasyonalist, ateist ve cumhuriyetçi fikirleri, Hegel teolojisinin o büyük yıkıcı potansiyeliyle hayata geçirmiş oldular.

¹¹ 1840'lı yıllarda Prusya hükümeti, toplumun dini değerleri ya da toplumsal dizgeye eleştirenleri eğitim kurumlarının dışında tutmak için, bir tür temizlik zinciri başlatır. Genç Hegelcilerse kendilerine yönelen bu muhalefete sol kanata geçerek, Prusya'daki liberal muhalefete işbirliği için girmek, demokratik ve cumhuriyetçi fikirleri her geçen gün daha fazla destekleyerek cevap verir.

Akademik kariyer yerine gazetecilikle ve siyasi mücadelelerle geçen bir hayatı tercih etti. Devlete hizmetten vazgeçip yaşamını muhalif bir bağımsız gazeteci ve yazar olarak sürdürdü.¹² Ancak bu yol sanıldığı kadar kolay değildi. Her şeyden önce muhalif bir gazeteci olmak, yoğun sansür, kapatılan yayınlar, sürgün cezaları ve düzensiz bir gelir demektir.¹³

Marx'ın Köln'de ilk yazılarını yazmaya başladığı ve sonradan yazı işleri müdürü olduğu *Rheinische Zeitung*'a olan duygusal yakınlığı, onu bir bilim insanı olmaktan çıkarıp bir eylemciye, daha doğrusu, eylemci çizgisi olan bir bilim insanından bilimsel eğilimi olan bir eylemciye dönüştürecek. (Sperber, 2014: 55) Komünist düşünce sistemi ile tanışacak ve bir komünist olarak kendini tanımladığı o çerçeveyi oluşturacaktı. Marx'ın Genç Hegelcilerden kopuşunun başlangıcını imleyen, Bruno Bauer'le arasının açılmasına neden olan Yahudi Sorunu'nu¹⁴ yazdığı 1842-1843 yıllarıdır. Hegel'in *Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı*'nın ilk otuz sayfasını da 1843'te Jenny ile evlendikten hemen sonraki İsviçre'deki balayı günlerinde yazar. Jenny artık Marx'ın yazma serüveninin ortağıdır. Hayatı boyunca Marx'ın yazdıklarını ilk okuyan, el yazmalarını dizgiye gitmeden önce yeniden yazan kişidir. Marx'ın

¹² Marx'ın gazetecilik yaşamı, 1842'de *Rheinische Zeitung*'da yazılar yazmasıyla başladı; daha sonra Paris'te Ruge ile birlikte *Deutsch-Französisch Jahrbücher*'nin (*Fransız-Alman Yıllıkları*) eş editörü oldu ve işçi ve sanatçılardan oluşan gizli bir ütopyacı sosyalist grup olan, *Adalet İçin Birlik* tarafından desteklenen *Vorwärts*'da (*İleri*) yazdı. 1849'da Köln günlerinde babasının mirasından arta kalan para ile günlük gazete çıkarmaya başladı; *Neue Rheinische Zeitung*. Londra'ya yerleştikten sonra 1863'te istifa etmek zorunda bırakılana kadar *New York Tribune* için yazılar yazdı.

¹³ Avrupa'da ilk basılı yayınlar, 17. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Geleneksel tarih yazımına göre gazeteciliğin gelişimi burjuva demokrasisinin yükselişiyle, bireyciliğin gelişimiyle ortaya çıkan toplumsal özgürleşmenin bir parçası olarak işaretlenmektedir. Ancak bugünkü anlamda gazetecilik faaliyetinden bahsedeceksek eğer bunu siyasi, iktisadi ve kültürel gelişmelerin ürünü bir 19. yüzyıl fenomeni olarak değerlendirmek gerekir. Gazetecilik, sınıf mücadelesi bağlamıyla birlikte ele alınmalıdır. Marx'ın gazetecilik deneyimi ve bu alanda özellikle Prusya Hükümeti'ne karşı verdiği mücadele, bu bağlamda bir tarihsel bir ömektir. Gazeteciliğin anaakım tarih yazımına karşı konumlandırılması hakkında bkz. (Taş, 2010) <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/545>

¹⁴ "Her bakımdan, en azından esinyle, canıyla olan Marx'ın işçi sınıfı davasına katılımını imleyen metin budur." (Sperber, 2014: 379).

dağınık ve ayrıntıcı çalışma tarzı, son derece zorlayıcı idi. Jenny, hem çalışma sürecinde hep yanında olup onu teşvik etmiş, hem de Marx'ın okunması neredeyse olanaksız el yazısıyla yazdıklarını temize çekerek destek vermiştir. Jenny, Marx'ın dehasının ilk elden tanığı ve destekleyicisidir. "Var olan her şeyin acımasız eleştirisi" diskuru, her ikisinin de vazgeçemeyeceği bir ilke olmuştur.

Marx'ın hayatının siyasi gelişmelerin etkisiyle geçirdiği değişim ve belki de zorunlu olarak tercih edilen yaşam biçimi, Jenny için de belirleyici olacaktır. Jenny, Marx'ın gazeteci kimliğiyle her zaman gufur duyacaktır. Ancak Prusya Hükümetince 1841'de çıkarılan bir yasadan sonra gazetelere yönelik yoğun baskı ve sansür sürmekteydi. 31 Mart 1843'te *Rheinische Zeitung* yasaklandı ve Marx işsiz kaldı. Gazetenin kapatılmasıyla Marx, Almanya'da yapabileceği bir şey kalmadığını düşünür.¹⁵ Ailesiyle birlikte yaşamının geri kalanını Paris, Brüksel ve Londra'da geçirir. 1848 *Devrimleri* sürecinde Köln'de kalacakları birkaç ay dışında Almanya'ya bir daha dönmeyecekler ve düzenli bir gelirleri de neredeyse hiçbir zaman olamayacaktır. Bir süre Jenny'nin annesinin yanında kaldıktan sonra -her ne kadar Jenny isteksiz olsa da- 1843'te Paris'e yerleşirler. Marx, Paris'te gerçek anlamda bir komüniste dönüşürken¹⁶, Jenny için kültürel ve entelektüel açıdan Avrupa'nın en gelişkin şehrindeki sosyal ortam taşıra yaşantısından sonra son derece ilgi çekici olur.

Jenny ve Marx Paris'te on altı ay kalır. Jennychen (Jennycik) diye seslendikleri ilk çocukları Jenny, 1 Mayıs 1844'te burada doğar. Paris'te ünlü Alman şair ve yazar Henrich Heine ile dostluk kurarlar.

¹⁵ Marx, Arnold Ruge'e şöyle yazar: "İkiyüzlülüktən, aptallıktan, sert yetkeden, kararsızlıklarımızdan, yalnaklıklarımızdan bıkmıştım artık. Hükümet özgürlüğümü geri verdi bana. Almanya'da yeni bir şey yapamam artık. Burada, insan kendi kendisini çarpıtıyor..." (Giroud, 1993: 35)

¹⁶ "Paris'e göç Marx'ı yeni bir dünyaya yerleştirdi. Onu felsefenin soyutluğundan alıp siyasetin dağdağasına soktu. Paris'e vardığı zaman Marx, sosyalist ya da "komünist" unvanını kesinlikle reddederdi. Muhafazakar görüşlü rakip bir gazete *Rheinische Zeitung*'u komünizmle suçlayınca, "Komünizm Fransa ya da İngiltere'de doğal bir olgu iken, bizim aramızda ne ayak basacak sağlam yer ne de zemin bulabilir" şeklinde karşılık vermişti. Bu cevap yalnızca, *burjuva* aboneleri ya da Prusya sansürünü yatıştırmak için verilmiş bir cevap değildi." (Carr, s. 97)

Heine, her fırsatta Jenny'ye duyduğu hayranlığı dile getirir. Wilhelm Weitling de bu entelektüel ortamdaki bir başka önemli figürdür.

Jenny, 1844 yazında, Jennychen'in sağlık durumu kötü olduğu için bebeğiyle birlikte bir süreliğine Trier'e, annesinin yanına gider. Trier'den Marx'a, Parisli ünlü gazetecinin eşi olmaktan gurur duyduğunu ifade ettiği mektuplar yazar. Bu mektuplardan bir tanesi de, Jenny'nin devrimci davaya ilk katkısı olarak nitelendirilen, Almanya'nın siyasi durumuna ilişkin yorumlarını aktardığı, *Bir Alman Kadınının Mektubu* adıyla Marx'ın da yayın ekibinde olduğu *Vorwärts*'da yayımlanan yazısıdır. Jenny, Trier'deki bir grevin kanlı biçimde bastırılmasından sonra, krala suikast düzenleyenin, açlık çeken biri olduğunu belirttiği yazısında: "Almanya'da siyasal bir devrim olanaksızdır, ancak toplumsal bir devrimin tüm tohumları mevcuttur orada" saptamasını yapar. (Giroud, 1993: 25)

Jenny, Trier'deyken önemli bir gelişme daha olur. Marx, Engels'le tanışır. Bu, "bir felsefecinin ekonomi politikle tanışması"dır aynı zamanda. Bu karşılaşmanın, devrimci teori ve pratiğe etkisi, tartışılmaz değerdedir. Bir fabrikatörün oğlu, düzenli ve ilkeli Engels ile dağınık ve bohem arkadaşının dostlukları, hayatlarının sonuna kadar sürecektir. Marx ve ailesinin hep en yakını olan Engels, yoksullukla geçen sürgün yaşamlarında da desteğini çekmez. Engels'in dostluğu Jenny için de belirleyici önemdedir. Yine de Jenny ile Engels'in ilişkilerinin "mesafeli" bir nitelik taşıdığı iddia edilmektedir. Bu iddianın nedeni Jenny'nin, Engels'e mektuplarında "Bay Engels" şeklinde hitap etmeyi tercih etmesi ya da Engels'in beraber olduğu Mary Burns'a karşı tutumu ile ilgili çıkarsamalar.¹⁷

¹⁷ Jenny'nin Engels'in İrlandalı göçmen sevgilisi, bir fabrika işçisi ve aynı zamanda ev hizmetçisi olarak hayatını kazanan Mary Burns ile 1845'te Brüksel'de tanıştıkları günden beri iyi ilişkileri olmamıştı. "Marx, karısı ile en iyi arkadaşı arasında kurduğu dengeyi yıllarca korumuştur. (...) 1846 yılının başlarında yaşanan, aslında çok da duyulmayan şahsi ve önemsiz bir mesele olarak başlamıştı. Problem, Jenny von Westphalen'in, Engels'in sevgilisi Manchesterli fabrika kızı Mary Burns'ü küçük görmesi idi. Jenny'nin, "entrikacı ve haris bir kadın, bir Lady Macbeth" olarak tanımladığı Burns'a olan düşmanlığı giderek alenilemişti. Marx ve Engels, kendi aralarında uzlaşalı neredeyse iki yıl olmuştu. Ancak Jenny hala sosyal ortamlarda Mary'e uzak kalıyor, daha çok Hess'in kadın arkadaşı Sybille Pesch'e yakınlık gösteriyordu. (...) Hess, Jenny'nin Mary Burns'e olan tavrını, gerçek yerini bilmeyen bir

Ancak Engels'e karşı Jenny'nin özel olarak olumsuz bir yaklaşımda bulunduğuna ilişkin net bir bilgi bulunmamaktadır.

1845 Şubat ayında Arnold Ruge ve Moses Hess ile birlikte çıkardıkları, Marx'ın editörlerinden biri olduğu *Fransız-Alman Yıllığı*, Prusya Hükümetinin talebiyle Fransız Hükümeti tarafından kapatılır ve içlerinde Marx'ın da olduğu beş Alman için sürgün kararı verilir. Marx'ın yirmi dört saat içerisinde Paris'i terk etmesi gerekmektedir ve Almanya'ya girmesi yasaklanmıştır. Böylece Marx ailesi, Mart 1848'e kadar, üç yıl yaşayacakları Brüksel'e yerleşme kararı alır.

Devrimi Beklerken: Brüksel ve Londra

1848 Devrimi'nin arifesinde Belçika'da yaşadıkları üç yıllık dönem, Marx'ın politik kimliğinin şekillendiği, bir gazeteciden politik öndere dönüştüğü süreçtir. İşçi sınıfını uluslararası politik bir örgüt altında toplama girişimleri içerisinde olunan bu dönemde, Marx *Alman İdeolojisi* ve *Feurbach Üzerine Tezler*'i yazmaktadır. 1848 Şubat'ındaysa *Komünist Manifesto*'yu yazmaya başlamıştır. Jenny de *Manifesto*'nun yazılma sürecine katkıda bulunmuştur. Marx pek çok bölüme Jenny ile tartıştıktan sonra son biçimini vermiştir. Yine Marx'ın yazdığı, o güne kadar yayımlanan her şey gibi *Manifesto*'yu da Jenny temize çekmiştir.¹⁸

Brüksel'deki önemli bir gelişme de 1847 yılında ömürlerinin sonuna kadar birlikte yaşayacakları Helene Demuth'un hayatlarına girişidir.¹⁹

işçiye yönelmiş üst sınıf aşağılaması olarak görüyordu. Hess ve Engels bu durum için Karl'ı suçluyorlar; bir ev reisi gibi davranmadığı için, kendisini kansının önyargılarına teslim ettiği için, onu kınıyorlardı" (Sperber, 2014: 169).

¹⁸ "Bugün, arşivlerde bulunan *Manifesto*'nun taslak çalışmalarından kalan sayfanın bir bölümünde Jenny'nin kendi el yazısı görülmektedir" (Teber, 1984: 17).

¹⁹ Ailenin dadısı, Helene Demuth ya da kısa adıyla Lenchen, genç kızlığından beri Westphalen ailesinin hizmetçisiydi; bundan sonra da hayatı boyunca Marx'lara çoğu zaman ücret almadan sadakatle hizmet edecekti. 1851'de Lehchen'in doğum sertifikasından baba adı boş olan Henry Fredrick adında oğlu olmuş ve bir aileye evlatlık verilmiştir. "Engels'in iddiasına göre bebeğin babası kendisiydi. Ne var ki uzun yıllar sonra ölüm döşeğinde üken bebeğin babalığını Marx'ın ricası üzerine kabul ettiğini; bunu Marx'ın evliliğini kurtarmak için yaptığını itiraf etmiştir" (Sperber, 2014: 240). Jenny'nin bu konuda ne düşündüğüne ve bu durumla ilgili tavrının ne olduğuna, bu krizin evliliklerine ne ölçüde yansdığına ilişkin net bir bilgi bulunmamaktadır.

Ayrıca Eylül 1845'te ikinci çocukları Laura, Şubat 1847'de de ilk erkek çocukları Edgar yine Brüksel'de doğmuştur.

Şubat 1848'de tüm Avrupa şehirlerinde devrimci ayaklanmalar başlamıştı. Belçika hükümeti Marx'tan, 3 Mart 1848 tarihi itibarıyla yirmi dört saat içinde ülkeyi terk etmesini istemişti. Belçika polisi, sürenin dolmasını beklemeden Marx'ın oturduğu daireyi basmış ve onu hapse atmıştı. Olay üzerine Jenny, *Brüksel Demokratik Birlik*'in önde gelen Belçikalı üyelerinin refakatinde kocası ile konuşmak için ziyaretine gittiğinde tutuklanmış, öfkeli Karl'ın ifadeleriyle, "karanlık bir odaya fahişelerle birlikte kapatılmıştı." Jenny ve Karl ertesi gün serbest bırakılmış ve her şeylerinden vazgeçerek çocuklarıyla birlikte Belçika'yı apar topar terk etmek zorunda kalmıştır. (Sperber, 2014: 201) 1848 Devrimleri sırasında Köln'e gelmiş ve bu süreçte etkili bir yayın haline gelen *Neuen Rheinischen Zeitung*'u çıkarmışlardır. Jenny, anılarında, her gün bir öncekine göre nasıl büyük bir özveriyle çalıştığını ve Köln'de geçirdikleri zamanın politik yönden gelişmesine ne kadar katkısı olduğunu vurgulamıştır. (Teber, 1984: 18) Devrimci koşullar, içinde yaşayan insanları da şekillendirmektedir. Jenny de tıpkı Marx gibi dünya devriminin beklendiği bu süreçlerin radikalleştirdiği politik bir figürdür aynı zamanda.

Ağustos 1849'da hayatlarının sonuna kadar kalacakları -1848 Devrimi'nin köşeye sıkıştırılmış birçok lideri gibi- siyasi mültecilere liberal bir politika uygulayan Londra'ya yerleşmeye karar vermişlerdir.²⁰ Siyasi sürgünler olarak Londra'da politik baskılardan görece uzak olsalar da maddi açıdan en büyük zorlukları burada yaşamışlardır. Londra yılları, Marx'ın *New York Tribune*'e yazdığı, zamanının önemli bir kısmını *British Museum Kütüphanesi*'nde geçirdiği ve 1864- 1876 yılları arasında faaliyet gösteren *I. Enternasyonal*'in kurulduğu yıllardır.

²⁰ Marx'ın "hayatının geri kalan kısmını -tam olarak bir yüzyılın üçte biri- geçireceği İngiltere'ye göç, Marx'ın kariyerindeki en önemli dönüm noktasıdır. Macera defterini kapatma, zorluk, çalışma, propaganda ve örgütlenme dönemini başlatmıştır" (Carr, s. 94).

Londra'daki yaşamlarının en belirleyici yönü, yaşadıkları maddi zorluklardı. Londra'ya geldikleri 1849'dan, Jenny'nin ailesinden kalan mirasla maddi durumlarının düzeldiği 1870'lerin başına kadar geçen yaklaşık yirmi yıl boyunca düzenli ve yeterli bir gelirleri olmadığı için çok büyük maddi güçlük yaşamışlardır. Londra'ya ilk geldiklerinde bir gecekondu mahallesi olan, birçok göçmenin yaşadığı içler acısı haldeki Soho'ya yerleşmişlerdir. Jenny, bir yakınına yazdığı mektupta buradaki koşulları şöyle anlatıyordu: "Altımız birden tek göz bir odada yaşıyoruz. Sadece küçük bir çalışma kısmı var. Almanya'da daha geniş bir ev için (ayda) ödediğimiz paradan daha fazlasını, burada her hafta ödüyoruz." (Sperber, 2014: 233) 5 Kasım 1849'da oğulları Guido, çok geçmeden de 28 Mart 1851 tarihinde kızları Franziska dünyaya gelmiştir. Her iki çocuk da doğduktan kısa bir süre sonra bakımsızlık ve yetersiz beslenme koşulları nedeniyle ölmüştür. Jenny, 1850'de bir dostuna, "En büyük düşmanımızın bile iki aydan beridir içinde bulunduğumuz zorlukları yaşamasını istemem" diye yazmıştır.²¹

Marx, 1852'den 1861'e kadar *New York Tribune*'e yaklaşık on yıl boyunca, 487 makale yazmıştır. Marx, makalelerini zor okunan o kötü el yazısıyla yazıyor; Jenny de bunların okunaklı bir kopyasını çıkartıyor ve New York'a gönderiyordu. Ancak bu gelirin bir aileyi geçindirmeye yetmesi olanaksızdı. Bunun dışında Engels'in düzenli maddi desteğinden de söz etmek gerekir.²²

²¹ 1852'de Marx'a yazdığı bir mektupta da şu ifadeleri kullanmıştır: "Parasal problemlerle ilgili olarak sana acı çektiğim gibi bir niyetim yok kesinlikle ve ben her zaman okuduğu gibi şimdiki de buradayım. Fakat Karl, bu gidişat artık hiç iyi değil. Marengo (ev sahibi) geldi ve daha fazla bekleyemeyeceğini söyledi; içime gerçekten korku saldı. Özel eşyalarınıza açık artırmayla satışa çıkarırsınız; bununla da bitmiyor, fırıncı, dadi, çaycı, bakkal ve o korkunç adaru, yani kasap. Öyle bir durumdayım ki Karl, artık ne yapacağımı bilemiyorum. Bütün bu insanların gözünde yalnızca durumuna düştüm. Biraz öğüde ihtiyacım var. (...) Karl burada daha fazla dayanamayacağını. Nereye gideyim? Eğer kaçarsam (alacaklıları başımdan savarsam), asıl o zaman mahvolacağız." (Teber, 1984: 21)

²² Engels 1850'den itibaren Manchester'da babasının fabrikasında çalışmaya başlamıştır. Engels bu tarihten itibaren Marx ve ailesine maddi destek sağlamıştır. Bu desteğin boyutları ile ilgili kesin bilgiler vermek zor, ancak yıllar boyunca sürdürüldüğü ve Marx'ların yaşamını idame ettirebilmelerini sağlayan maddi koşulların en azından orta sınıf düzeyinde bir gelir olduğunu söylemek mümkündür.

Tek oğulları Edgar'ın 1855'te sekiz yaşındayken, okula başlayacağı sırada hastalanarak ölmesi ailede büyük bir yıkım yaratmıştır.²³ 1857 yılında Jenny, zor ve sancılı bir hamilelik döneminin ardından son doğumunu yaptığında kırk üç yaşındaydı. Bebek ölü doğmuş, anne ise bir büyük darbe daha yaşamıştı. Bu trajediyi daha da katlanılmaz hale getirense bebeğin defnedileceği günü dahi cenazeyi kaldırmak için gereken parayı aramakla geçirmiş olmalarıydı. Jenny'nin doğurduğu yedi çocuktan üçü henüz bebekken, Edgar sekiz yaşında ölmüş; yalnızca üçü, Laura, Jenny ve 1855'te doğan Eleanor hayata tutunabilmiştir. Maddi durumları kızlarının büyüme süreci boyunca son derece zorlayıcıydı. Marx Engels'e 1858'de bir mektubunda şöyle yazmıştır: “Keşke harcamaları azaltma yoluna gidebilseydim -keşke çocukları okuldan alabilsek, basit bir işçi dairesinde oturabilsek, hizmetçilerin işine son verebilsek, patatese talim edebilsek. Hal böyle olunca eşyalarımızı da satsak, etrafımızda dolanan alacaklılara yetmiyor ve köşe bucak kaçmak zorunda kalıyor insan. İtibarı korumanın tek yolu kaldı, o da çökmek. Bana sorarsan, şeytan diyor ki git Londra'nın doğusunda gecekondu mahallesi Whitechapel'de yaşa; yeter ki hiç değilse bir saat huzur bulayım, işime gücüme koyulayım. Ama karıma sorarsan, o içinde bulunduğu şartlarda böyle bir değişikliğin çok tehlikeli sonuçları olacağını düşünüyor. Büyümekte olan kızlarıma gelince, onlar için bu hiç münasip değil.” (Sperber, 2014: 274)

Yaşadıkları tüm bu sefalet ve trajediye rağmen aile yaşamları mutsuz sayılmazdı²⁴ ve Londra'da entelektüel olarak zengin bir çevre içerisindeydiler.

²³ Marx, bir mektubunda şöyle yazmıştır: “Sevgili oğlumun varlığı ile hayat katığı bu ev, ölümünden sonra tamamen ıssızlaştı, bomboş oldu. Nereye dönsək içimizde çoğalan özlemi tarif etmek pek kolay değıl. Derdin her türlüünü yaşadım; ama ilk kez şimdi anlıyorum ki asıl talihsizlik buymuş. Çökmüş durundayım. Şaşıyorum ki onu defnettiğim günden beri öyle şiddetli baş ağrıları çekiyorum ki ne düşünüyorum, ne işitiyorum ne de görüyorum.” (Sperber, 2014: 267)

²⁴ Aile dostları Wilhelm Liebknecht, anılarında şöyle yazmıştı: “Londra'da bulunduğumuz süre içinde Marx'ların evi bizim için gerçek bir yaşam kaynağı olmuştu. (...) Onlar boğulmak üzere olduğumuz okyanusta bizlere yeniden yaşam gücü vermişlerdir. Jenny'lerin evinde bir kişi herkes, herkes bir kişi içindir. (...) Jenny herkesin anası, annesi, eğiticisiydi. (...) Onların evine gelen bir filozof, bir ozan ya da bir işçi ayrıcalıksız bir ilgi gördü.” (Teber, 1984: 29)

Marx'ların aile yaşamı, maddi olarak oraya ait olmasalar da burjuva yaşamın değerlerine ilişkin nüveler taşımaktadır.²⁵ Özellikle çocuklarını yetiştirme biçimlerinde bu yaklaşımlarının etkisi gözlemlenmektedir. “Karl ve Jenny her zaman görgü kurallarına uygun, doğru ve düzgün bir aile hayatından yana olmuşlardı.” (Sperber, 2014: 428) Adab-ı muaşeret ve nezakete verilen önem, yüksek kültüre duyulan ilgi ve beğenileriyle de iç içeydi. Jenny, Marx’a göre daha otoriter bir tavır içerisindeydi.²⁶ Jenny ve Marx, kızlarının iyi bir eğitim almaları için çok fazla çaba harcamışlardır. Kendi entelektüel birikimlerini çocuklarına aktarma konusunda da son derece hassas bir tutum benimsemişlerdir.²⁷

²⁵ Bu durumla ilgili eleştirel ve alaycı değerlendirmeler yapmak yerine -Marx'ın görüşlerini değerlendiren birçok eleştirmen bunu yapmıştır- ya da bu durumun, Marx'ın siyasi ve iktisadi anlayışıyla çeliştiğini ileri sürmekten ziyade -bu da daha çok Marx'ın savunucularının yaklaşımıdır- Marx'ı 19. yüzyıla özgü bir Anglo-Cermen burjuva olarak ele almak daha doğru olacaktır. Marx, aslında çağının adamıydı; burjuvazinin kültürel ideallerini, davranış biçimlerini kabul etmiş, bunlarla ilgili mücadele vermiş ve kendi koşullarına uydurmak için bunları değiştirmiş biriydi. Burjuva olmak demek, mülk, gelir ve güvence sahibi olmak demektir. Oysa Marx bunların tümünden de mahrumdu. Üstelik bu mahrumiyet sürekli olarak hayatına ağır bir yük bindirmişti. 19. yüzyılın Alman burjuvazisine (Bürgertum) ilişkin yapılan son araştırmalarda bu toplumsal sınıf, kültürel gelenekler ya da alışkanlıklar üzerinden tanımlanıyor. Çalışkanlık, gayret, yüksek kültürün bütün çehrelerini taşıyan ve görgü kurallarına dayanan bir aile yaşamı, bu sınıfa özgü değerler olarak ele alınmaktadır. Bunlar kimi zaman farkdışlaşma arz etse de Marx'ın özel hayatını da şekillendiren nitelik ve değerlerdir.” (Sperber, 2014: 427)

²⁶ “Marx, tutkulu, vefalı ve bilgili bir babaydı, çocuklarıyla olan ilişkilerinde, eşitlikçi yöntemleri benimsemişti. ‘Çocuklar anne-babalarının yetiştirmelidirler’ onun özdeyişlerinden birisidir” (Carr, s. 117). “Kızlar büyüdükçe, yaşanan ve hırçınlaşan bir anne ile üç genç kız arasındaki neredeyse kaçınılmaz sürtüşme ve kıskançlıkların beslediği acılar arttı. Doğal olduğu üzere, baba, onlara daha sıkı sarıldı ve kızlar onda müşkülpeşent bir annenin küçük zulümlerine ve serzenişlerine karşı sığınacak bir bannak buldular” (Carr, s. 131). Wilhelm Liebknecht'in anılarında aktardığına göre: “Ergenlik çağlarında ve yirmili yaşlarının başlarında olan iki kızı da anne-babalarının adabı-muaşeret derslerinden fazlasıyla sıkılmışlardı. Laura, Lafargue ile evlenip evden ayrıldıktan sonra, Jenny, anne ve babasının rızası ve hatta haberi dahi olmadan özel öğretmenlik işi bulmuş; böylece evin katı atmosferinden, annesinin rahatsızlık verici talimatlarından kurtulacağını ummuştu.” (Sperber, 2014: 429)

²⁷ Yunanca ve Rusçayı orijinal dilinde okuyabilen Marx, son dönem edebiyatı yakından takip ediyor, özellikle Sir Walter Scott, Alexander Pushkin, Alexandre Dumas ve Honore de Balzac gibi realist romancıları seviyordu. Dante ve Cervantes ya da Goethe ve özellikle Shakespeare'i hayranlık dercesinde seviyordu. Shakespeare'in eserleri, kızları Eleanor'un aktardığına gibi, adeta “evin İncili” gibiydi. Ablalarının izinden yürüten Eleanor henüz altı yaşındayken, yazının oyunlarından uzun pasajlar ezberlemişti. Özellikle Bach hayranı olan Marx, klasik müzik eserlerini de yakından takip ediyordu ve Marx'ın kızları müzik dersleri alıyordu.

Jenny, olanakları ölçüsünde Londra'nın kültür hayatını yakından takip eder. Jenny'nin mektupları dışında günümüze 1875'ten itibaren iki yıl boyunca *Frankfurter Zeitung*'da yazdığı edebiyat eleştirisi ve Londra'daki kültürel yaşam üzerine yazıları kalmıştır.²⁸ Klasik eserlere göndermeler yaptığı, mahlas kullanarak yazdığı bu yazılarının konusu çoğunlukla tiyatro ve Shakespeare'dir. Yazılarından Jenny'nin tarih, edebiyat ve siyaset konusunda derin bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Jenny Marx, 67 yaşında karaciğer kanserine yakalanarak 2 Aralık 1881'de hayatını kaybetmiştir. Kızları Eleanor, yıllar sonra Jenny'nin son günlerini anlatırken şöyle demişti:

“Babamın kalkıp annemin odasına gidecek kadar kendisini güçlü hissettiği o sabahı hiç unutamam. Bir araya gelmiş genç bir çift gibiydiler, sanki bir kez daha gençleşmiştiler. Annem âşık bir genç kız, babam âşık bir delikanlı, sanki hayata yeni başlayan bir çift misali. Hastalıktan kırılan bir adam, ölmekte olan bir kadın değildiler. Birbirlerine, geriye kalan hayatları için kendine iyi bak diyerek veda ettiler.” (Sperber, s. 473)

Marx, Jenny'nin cenaze törenine katılmamıştır. Engels törende yaptığı konuşmada Jenny'yi şöyle tarif etmiştir:

“Bu kadar keskin ve eleştirel bir zekâyâ, bu kadar yanılmaz bir siyasi sezgiye, bu kadar kabına sığmaz bir enerjiye, bu kadar büyük bir özveriye sahip böylesi bir kadının, devrimci hareket için yaptıkları, hiçbir zaman siyaset sahnesinin ön planına çıkmadı, gazete sütunlarında söz konusu edilmedi. Yaptıklarını, yalnızca onunla birlikte yaşamış olanlar bilir.” (Longuet, 2012: 210)

Jenny de yıllar önce Liebknecht'e yazdığı bir mektupta şöyle demişti: “Bütün savaşımelerde biz kadınlara, daha önemsiz olduğu için daha zor olan kısım düşüyor.” (Usta, 2017)

²⁸ Jenny bu yazılarda o yılların önemli tiyatro oyuncusu Henry Irving'in Shakespeare yorumu üzerine yazılar yazmıştır. <https://marxists.org/archive/marx/letters/jenny/reviews/index.htm>

Sonuç

Jenny, Marx gibi peygamberler gibi üne sahip birinin en yakınındaki insandı. Modernliğin tam kalbinde, “katı olan her şeyin buharlaştığı zamanlar”da yaşanmış hayatları, sefaletin ortasında koca bir çınar gibi yükselen beraberlikleri ve devrime olan bağlılıkları, üzerine çokça düşünmeyi ve yazılmayı hak ediyor. Otuz sekiz yıl süren evlilikleri boyunca birer siyasi sürgün olarak, zamanın metropollerini Paris, Brüksel ve Londra’da yaşadılar. Yaşadıkları dönemde Avrupa nüfusunun yalnızca yüzde birlik kısmının doğduğu yer dışında bir yer gördüğü düşünülürse, çok az kişinin sahip olabildiği bir yaşamları oldu. Enternasyonalizmi bu anlamda da yaşamlarına yansıtmışlardır, diyebiliriz.

Jenny, üst orta sınıf aileden gelmiş biriydi ve Marx’la beraber olmak için hayatı boyunca sürgünlere, açlığa, sefalete razı oldu. Marx’a aşık olmasaydı, bolluk içinde bir yaşam sürebilir, onca sefalete, yoksulluğa, sürgüne katlanmak zorunda olmazdı. Jenny’nin biyografisini yazanlar bunu bir adaletsizlik olarak görmektedirler: “Bu, bir aşktır ve hem de bir kadını bir dâhiye zincirle bağlayan türden korkunç bir aşk.” (Giroud, 1993: 8) Jenny’nin eş olarak portresi çizilirken, Marx’ı her anlamda destekleyen, özverili bir kadın olduğu da sık sık vurgulanır. Sefalet ve gurur, Jenny ile Marx’ın ilişkilerine ilmek ilmek işlenmiştir. Jenny Marx’ın bir devrimci olarak profilini çizerken, içinde yaşadığı zamanın ruhuna karşı meydan okumasıyla değerlendirmek gerekir. Marx’la Jenny’nin fikirleri arasında doğal bir birlik vardır -politik düzeyde aile kurumuna karşıt bir tutum benimsemiş olmak da bunlardan biridir elbette- ve beraberlikleri, aile yaşantıları ise bu doğal birliğin bir göstergesi gibidir adeta.

Marx ve Jenny’nin biyografisi üzerine yazan tüm araştırmacılara göre onlar birbirlerini seven, hayatlarını birbirine adanmış bir çifttir.²⁹

²⁹ Marx’ın 1856’da Jenny’e yazdığı mektuptaki şu ifadeleri Jenny ile paylaştıkları yaşantıya verdiği değeri göstermesi bakımından akla layıktır: “İçine bu çokluğumuz onca şey, o üniversite tahsili, modern entelektüel eğitim, bütün nesnel ya da öznel izlenimler, problemleri

Kırk yıla yakın süren evlilikleri boyunca çoğunluğu maddi problemlerinden kaynaklı çeşitli tartışmaları oldu ama Jenny bunları “her evlilikte olan bir kurtçuk” olarak tanımlıyordu. (Sperber, 2014: 411) Marx’ın “yabancılaşma denizinde bir mahremiyet adası” olarak tanımladığı evlilik ise maddi problemlerin aileye yaşattığı zorlukların da etkisiyle, Engels’e ya da damadı Paul Lafargue’a yazdığı mektuplarda dile getirdiği gibi kimi zaman pişmanlık ifadeleriyle anılıyordu. Marx’ın, kadın sorunu ve aileye ilişkin düşüncelerini yalnızca özel mülkiyet bağlamında ele aldığı eleştirilmiştir. Marx, kadınları “kadın” olarak, kadınların kocalarıyla ilişkilerini “kadınların ezilmesi” olarak; çocuklarıyla ilişkilerini “insanın üretimi /yeniden üretimi” ile bağlantılı olarak irdelememişti. Tüm bu hususları, sermaye bağlamında ele almıştı. (bkz. Yaman, 2017) Peki, Marx’ın tüm yazma sürecinin birinci elden tanığı olan Jenny bu tartışmada nerede duruyordu? Marx’ın yazdıklarını temize çeken, yazma sürecine neredeyse en başından itibaren eleştirel katkılar sunan Jenny’nin, aileye ve kadın sorununa ilişkin Marx’tan farklı bir yaklaşımı olabilir miydi? Kadın olmaktan kaynaklı olarak ikinci planda kaldığı ya da evin ve çocukların bakımıyla ilgilenmek zorunda olduğu için Marksizm’e yazınsal katkılar sunamamış oluşu, Jenny’nin uğradığı bir haksızlık mıydı? Bu sorular, soru olarak kalmak zorunda gibi görünüyor. Bu sorulara objektif ya da net yanıtlar verebilmek, neredeyse mümkün değil. İçinden geçtikleri, tüm toplumsal ilişkilerin dönüştüğü devrimci bir dönemde, Jenny’nin geldiği toplumsal sınıftan ve gündelik yaşamını belirleyen kültürel kodlardan sıyrılarak Marksizm’in teori ve pratikte kurulma sürecinin birinci elden tanığı devrimci bir figüre dönüşmesi olgusu, tek başına son derece açıklayıcı. Engels’in Jenny’ye vedasında dile getirdiği gibi, O:

fark etmemizi sağlayan kışkıruculuk, aslında bizi küçültük, zayıf, sızlanan ve kararsız insanlar yapıyor. Fakat aşk ki bu Feuerbach’ın insanına, Moleschott’un metabolizmasına ya da proletaryaya duyulan bir aşk değil, sadece sevgiliye duyulan aşk, yani benim sana duyduğum aşk, insanı yeniden insan yapıyor.” (Sperber, 2014: 411)

“Harekette neredeyse kırk yıldır etkin olduğu halde, gösterişe kapılmayan ve kamuoyu önüne fırlamak için heveslenmeyen, dönemin gazete yıllıklarının bahsetmediği bir kadındır... Onu herkesin bizzat tanınması gerekirdi. Şunu kesinlikle biliyorum: Ülkelerini terk etmek zorunda kalan komün mültecilerinin kadınları onu hep anacaklardır, bizlerse onun nesnel ve akıllı tavsiyelerini hep özleyeceğiz. Nesneldi, ama övünmezdi; akıllıydı ama affederken bile onurundan hiçbir şey kaybetmezdi...” (Usta, 2017)

Kaynakça

- Belge, M., (2012), *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, İstanbul: İletişim.
- Bock, G., (2004), *Avrupa Tarihinde Kadınlar*, çev. Z. Aksu, İstanbul: Literatür.
- Carr, E.H., (2010), *Karl Marx Bağımlılık Üzerine Bir Araştırma*, çev. U. Kocabaşoğlu, İstanbul:İletişim.
- Giroud, F.,(1993), *‘Şeytan’ın Karısı Jenny Marx*, çev. E. Efeoğlu, H. Yılmaz, İstanbul: Can.
- Illouz, E., (2014), *Aşk Neden Acıtır Sosyolojik Bir Açıklama*, çev. Ö. Çağlar, İstanbul: Jaguar.
- Letter from Marx to Arnold Ruge - Karl Marx <https://libcom.org/book/export/html/54234>
- Letter from Jenny Von Westphalen to Karl Marx – Jenny Marx <https://marxists.catbull.com/archive/marx/letters/jenny/1841-j11.htm>
- Longuet, R. J., (2012), *Büyük Dedem Karl Marx*, çev. R. Akman, İstanbul: Yordam.
- Marx, K. (1998), *Jenny’e Adanmış Şiir Albümlerinden Şiirler*, Ankara: Sol.
- Sperber, J. (2014), *Karl Marx 19. Yüzyılda Yaşanmış Bir Hayat*, çev. G. Durna, İstanbul: İletişim.
- Taş,O., (2010), *Gazeteciliğin Doğuşu Eleştirel Bir Tarihyazımına Doğru*, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/545>
- Teber, S. (der.) (1984), *Jenny Marx’ın Kısa Yaşam Öyküsü*, Gelsenkirchen Kadınlar Birliği Yayınları, <http://www.tustav.org/yayinlar/kutuphane/kadin-hareketi-kutuphanesi/Gelsenkirchen-kadınlar-birliği-jenny-marx-kısa-yasam-oykusu.pdf>
- Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://ranterey.org>

Usta, S., (2017), “Aristokrat Bir Kadının Devrimci Yaşamı: Jenny Marx”,
<https://odatv.com/aristokrat-bir-kadinin-devrimci-yasami-jenny-marx-2204171200.html> (Erişim: Haziran, 2018).

Yaman, M. (2017) “*Kapital*’de Kadın Emeği: Sanayi Üretiminden Toplumun Yeniden Üretimine”, hazırlayan: Ö. Öztürk, M. Yaman ve Ö. Narin, *Grundrisse’den Kapital’e Patikalar* içinde, SAV yayınları: İstanbul, s.303-347.

Ek Kaynakça

Jenny Marx (Mektuplar)

<https://marxists.catbull.com/archive/marx/letters/jenny/index.htm> (Erişim: Haziran, 2018)

Jenny Marx (Makaleler)

<https://marxists.catbull.com/archive/marx/letters/jenny/reviews/index.htm> (Erişim, Haziran 2018)

Orkestranın Omurgası: Wilhelm Wolff

Volkan Tozan

Toplumların tarihi, doğa yasalarının zorunluluğuyla ortaya çıkan kolektif birikim/üretim ile gelişmiştir. İnsanın doğa ile savaşımının yanında, yarattığı güzelliklerin kaynağı da yine kolektif çalışma kapasitesidir. Bu bağlamda kolektivizm, yaşam için bir zorunluluktur.

Bilinir ki toplumlar tarihinde yaratılan her değer, kapitalizmin bencil/bireyciliği öven felsefesine zıt şekilde gelişmiştir. Kapitalizm bireyciliği överken, tarihsel miras onun tam zıddı şekilde ilerlemiştir.

“İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar; ama onu serbestçe keyfi, kendi seçtikleri parçaları bir araya getirerek değil, dolaysızca önlerinde buldukları geçmişten devreden koşullarda yaparlar”¹ diyen Marx, bu koşullar olmadan kişiselleştirilmiş tarih anlayışının monistik ve mistik karakterinin hiçbir zaman bilimsel bir yan taşımadığından bahseder. Tıpkı Bertolt Brecht’in *Okumuş Bir İşçi Soruyor* isimli şiirinde, emeği ve kolektivizmi bütün tarihsel birikim ve zenginliğin kaynağı olarak ifade ettiği gibi.

Batlamyus’tan, Kopernik’ten aldıklarıyla “gezegensel hareket yasaları”nı keşfe çıkan Kepler de, kendinden önceki felsefi

¹ Karl Marx, *Louis Bonaparte’in 18 Brumaire’i* (Çev.Tanıl Bora), İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 30.

ve ekonomi politik keşifleri rehber edinerek geleceğin özgür toplumunun oluşturulmasında dahiyene çözümlemeleriyle çığır açan Marx da işte bu kolektif üretimin bir parçasıdır. Dolayısıyla onların üretimi dünden bugüne uzanan diyalektik bağlam içerisinde filizlenmiş, gelişmiştir. Lenin bu durumu birkaç cümleyle şöyle açıklar.

“...Felsefe tarihi ve toplumsal bilim tarihi bize tam bir açıklıkla gösteriyor ki, Marksizm’de, dünya uygarlığının gelişme çizgisi dışında doğmuş, dar görüşlü, taşlaşmış bir öğreti olan ‘sektarizm’e benzer hiçbir şey yoktur.

Marx’ın dehası, tamamen insanlığın en önde gelen beyinlerinin getirdiği sorulara yanıtlar sağlamış olmasıdır. Onun öğretisi, felsefenin, ekonomi politğin ve sosyalizmin en büyük temsilcilerinin öğretilerinin, doğrudan ve dolaysız devamı olarak doğmuştur.”²

Başın göğre erişmesi için köklerin sağlam olması, ayakların yere sağlam basması gereklidir. Marx ve Engels, Aydınlanma filozoflarını, ütopyacı sosyalizmi, burjuva materyalizmini ve klasik Alman felsefesini keskin bir eleştiriden geçirdi. Fikirleri tüm alanlarda yaşanan birikimler ile gelişti ve berraklaştı. Hatta denilebilir ki, Marksist kuram, bütünsel anlamda bu birikim ve eleştirinin temelinde yükseldi.

İnsanlığın bilgi birikimi ve yaratıcı formülasyonları her ne kadar geçmiş deneyimlerin üzerine basılarak inşa edildiyse de, kolektif enerjinin *an*’da yarattığı değerlerle ilerlemiş, billurlaşmıştır.

Bu bağlamda toplumlar tarihinin çözümlemesini yapan Marx, salt kendinden öncekilerle yetinmemiş, uğruna onca bedeller ödediği devrimci teorinin binasını inşa ederken, kolektif üretimin birebir içinde yer almış ve mükemmel denebilecek ölçüde uyumlu çalışan bir orkestra ile birlikte yaratılan değerlerin mimarı olmuştur.

² Vladimir İlyiç Lenin, *Marx ve Engels, Marksizm* (Çev. Vahap Erdoğan), Ankara: Sol Yayınları, 2006, s. 37.

Dolayısıyla onların her biri adeta daha sonraları adı Marksizm olarak anılacak düşünce sisteminin mimarı olmuşlardır.

Ortaya çıktığı günden beri Marx'ın düşüncesi, bütün dünyaya yayılmış ve insan soyunun manevi hayatı ve toplumsal gelişmesi üzerinde bir başka ideolojik akımla karşılaştırılmayacak denli büyük bir devrimci etki yapmıştır. Bu etkiyi yaratan güç, aynı zamanda onun yaşayan ve canlılığını yitirmeyen düşüncesinin gelişmesinde emeği olan tüm birikimlerdir. Başta Engels olmak üzere Jenny, Lafargue, Wolff ve adını anabileceğimiz birçok isimle birlikte Marx'ın dünden bugüne uzanan ardıllarının katkıları ise bütünsel anlamda evrensel bir yoldaşlık havuzunun/birikiminin yaratıldığının ifadesidir. Rusya'dan Kamboçya'ya, Çin'den Küba'ya ve ülkemiz topraklarına kadar yaratılmış olan her değer, aynı zamanda Marksizm'in yaşayan felsefesinin zenginliğine işaret eder.

Yoldaşlık Devrimciliğin Kimyasıdır

Bilindiği gibi devrimci mücadele de yoldaşlık sadece *an*'da yaşanan bir olgu değildir. Zira yoldaşlık diye tarif edilen değer, aynı zamanda gelecek toplum biçiminin mayasıdır da. Ve devrimciler için yoldaşlık, yalnızca kardeş, ana veya sevgili gibi tanımlamalar ile açıklanabilecek bir olgu da değildir. O, bütün bu nitelikleri bağrında taşıyan bütünleşmenin öznesidir. Emektir, kolektivizmdir. Aynı düşleri görebilme potansiyelidir.

Her çalışmasında devrimciliğin kimyası olarak tanımlanan yoldaşlığın önemini kavrayarak ve de gereğini yerine getirerek hareket eden Marx, *Komünist Manifesto*'nun hazırlanmasından 1864 tarihinde *1. Enternasyonal*'in kurulmasına, *Paris Komünü*'nden, *Kapital*'in oluşturulmasına dek tüm faaliyetlerini de aynı bilinç ve kararlılıkla yerine getirmiştir.

Onlarla hiç karşılaşmamış, ancak onların öğrencisi olan Lenin, özellikle Marx ile Engels arasındaki mükemmel yoldaşlık ilişkisinden bahsederken, "5 Ağustos 1895'de Friedrich Engels Londra'da öldü. Dostu Karl Marx'tan sonra Engels, bütün uygar dünyanın

modern proletaryasının en yetkin bilim adamı ve öğretmeni”³ diyerek anar Engels'i. Ve her ikisini de birbirinden ayıramayacak denli bütünselleşmiş tek bir özne olarak tanımlar.

Birbirine adeta kopmaz bağlarla bağlanmış bir çift yüreğin zoru aşmada kat ettikleri yol ve başarı ise bugüne uzanan sınıf perspektifli bakış açısının mayasıdır. Devrimci mücadelenin teorik ve pratik anlamda gelişmesi mücadelesinde “mükemmel bir ikinci keman” olarak tanımlanan Friedrich Engels ile Marx'ın arasındaki bağ, yoldaşlığın en üst seviyedeki tanımlaması olarak adlandırılabilir. Ve yoldaşlığın, devrimciliğin kimyası olduğunun kanıtıdır.

Marx'ın Kahramanları

Marx tüm değerlerini aynı zamanda uyumlu bir orkestrayı andırır bir zeminde ve imkânda gerçekleştirmişti.

Marx'ın hayatında ona eşsiz desteklerde ve katkılarda bulunanlar arasında birçok isimless kahraman ve devrimci de vardır. Ama eşsiz dostlar ve yoldaşlardan bahsedilecekse eğer, kuşkusuz Wilhelm Wolff'tan bahsedilmesi de bir zorunluluktur.

Wilhelm Wolff, belki çok bilinmeyen bir isimdir. Ancak o, Marx'ın en ünlü, kapitalizmin canına okuyan *Kapital* isimli çalışmasını adına adadığı özel, müstesna ve önemli biridir.

Kapital aynı zamanda Marx'ın ve Engels'in üzerinde durduğu en önemli çalışmasıdır. Ve Marx, binbir zorlukla yazdığı kitabını basıma gönderirken kitabın giriş kısmına son olarak şunları yazar;

“Proletaryanın öncü savaşçısı cesur, dürüst, mert, unutulmaz dostum WILHELM WOLFF'a adanmıştır. 21 Haziran 1809'da Tarnau'da doğdu.

9 Mayıs 1864'de Manchester'de sürgünde öldü.”⁴

³ Vladimir İlyiç Lenin, “Engels'in Sosyalizme Katkıları”.[http://marksist.org/icerik/Teori/5989/Engelsin-sosyalizme-katkilari-%E2%80%93-V.-I.-Lenin-1895-\(Erişim-Tarihi:02.01.2018\).](http://marksist.org/icerik/Teori/5989/Engelsin-sosyalizme-katkilari-%E2%80%93-V.-I.-Lenin-1895-(Erişim-Tarihi:02.01.2018).)

⁴ Karl Marx, *Kapital 1. Cilt* (Çev. Alaattin Bilgi), Ankara: Sol Yayınları, 2011, s. 13.

“Bilime giden düz yol yoktur ve ancak onun dik patikalarında yorucu tırmanmaları göze alanlar aydınlık doruklara ulaşabilirler”⁵ diyen Marx, bu dik patikalarda birlikte yürüdüğü yoldaşlarını hiçbir zaman unutmamıştır.

Engels ise her zaman saygıyla andığı yoldaşı Wolff’un 1864’teki ölümünün ardından, onun için bir biyografi kitabı hazırlamak istediğini söylemişti.⁶ Belki bu isteği gerçekleşmedi. Ancak 1876 yılında *Die Neue Welt* isimli gazetede yayınladığı Wilhelm Wolff başlıklı biyografisinde onun için şunları dile getirmişti.

“Yanılmıyorsam 1846 Nisan’ının sonlarına doğruydum. Marx ve ben o zamanlar Brüksel varoşlarında yaşıyorduk. Almanya’lı bir adamın bizimle konuşmak istediği haberini aldığımızda, *Alman İdeolojisi* adlı çalışmamızın ortak parçalarıyla meşguldük. Yüzünde iyi niyetli ve gayet kararlı bir ifadeyle, kısa fakat oldukça sağlam yapılı, geleneksel Doğu Alman taşra burjuvazisi gibi giyinmiş bir Doğu Alman köylüsü ile karşılaştık. Bu, Wilhelm Wolff’tu. Basın yasasını ihlal ettiği için Prusya hapisanelerine atılmış ve o zindanlardan kurtulabilmişti. Daha ilk görüşte, bu sıradan dış görünüşün altında ne müthiş bir adam olduğunu anlamıştık. Sürgündeki bu yeni yoldaşla candan bir dostluk ilişkisi kurmamız ve karşımızdaki adamın hiç de sıradan biri olmadığından emin olmamız için, birkaç gün yeterli oldu.”⁷

Klasik antikite (ilk çağ ve klasik antik dönem) konusunda eğitim görmüş olan Wolff, doğduğu topraklarda serf bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmişti. O, Doğu Alman kölelerinin yaşadığı tüm zorlukların birebir tanığıydı der Engels. Domuz çobanlığından, kâhyaların baskısına kadar tüm serflerin maruz kaldığı sömürünün içerisinde olan Wolff’u, yaşananların en şiddetli yanlarının birebir tanığı olarak ilan eder.⁸

⁵ Karl Marx, *Kapital 1. Cilt* (Çev. Alaattin Bilgi), Ankara: Sol Yayınları, 2011, s. 29.

⁶ Friedrich Engels, “Wilhelm Wolff”. <http://wwtad.org/> (Erişim Tarihi: 02.01.2018). (Wilhelm Wolff Toplum Araştırmaları Derneği).

⁷ Friedrich Engels, “Wilhelm Wolff”. <http://wwtad.org/> (Erişim Tarihi: 02.01.2018). (Wilhelm Wolff Toplum Araştırmaları Derneği).

⁸ Friedrich Engels, “Wilhelm Wolff”. <http://wwtad.org/> (Erişim Tarihi: 02.01.2018). (Wilhelm Wolff Toplum Araştırmaları Derneği).

Gericilik, dinsel sömürü ve adeta kölelik koşullarının içerisinde filizlenen bir tohum olarak niteleyebileceğimiz Wolff, daha çok küçük yaşlardayken, içinde yaşadığı koşullara boyun eğmeyen ve henüz kendiliğinden de olsa muhalif bir duruşa sahip bir karakter olarak tanımlanabilirdi. Ve yine içinde var olduğu koşullara rağmen iyi bir eğitim görebilme ve özellikle de gramer konusunda kendini geliştirebilme hayalleri ile şekillenen bir ilk gençlik dönemi yaşadığından bahsedebiliriz.

Ancak süreç, bırakalım iyi bir eğitim alabilecek bir adım atmasını, henüz bireysel özgürlüğünü kazanabilmekten dahi çok uzaktaydı.

1800'lü yılların başında Prusya'da, Junkerlik (toprak sahibi asiller), güçlü Prusya bürokrasi seçkinlerinin ve militarizm kültürüyle donanmış subay kıtalarının oluşturduğu güçlü kastların ekonomide belirleyici olduğu bir yapısal sistem hâkimdi. Ülke çapında temsil yetkisi olan hiçbir kurum yoktu. Eyalet meclisleri ise danışma yetkisi olan ama oy hakları bulunmayan organlar olarak varlığını sürdürüyordu. Prusya, ekonomik bakımdan İngiltere ve Fransa'dan geri olmakla birlikte sınai bakımdan çeşitli gelişmeler olmasına rağmen embriyonik diyebileceğimiz proletaryasıyla henüz bir tarım ülkesi olarak kalıyordu. Nüfusun büyük çoğunluğu, büyük toprak sahiplerine yarı feodal bağlarla bağlı olan köylülerden ve şehir küçük burjuvazisinden (zanaatkâr ve tüccarlar) oluşuyordu.

1820'lerde ve 1830'larda birçok Avrupa ülkesinde görülen kimi siyasal değişiklikler, Almanya'da da çeşitli yansımalarla neden oluyordu. Örneğin feodalizmin kalıntılarını İngiltere ve Fransa'da olduğu gibi kaldırıp atacak ve kapitalizmin yolunu açacak olan burjuva devriminin yaklaşmakta olduğu belirginlik kazanıyordu. Ancak Almanya, halen feodalizmin o kalın/katı duvarlarının etkisi altındaydı. Örneğin ülkenin siyasi ve ekonomik birliğinin olmayışı ve Orta Çağ'dan kalma hukuk anlayışı, ülkenin kapitalist gelişiminin önünde en büyük engeldi. Öyle ki, Almanya'da kendi gümrük duvarları, para birimleri, ağırlık ve uzunluk ölçüleri bulunan 38 devletin oluşu, ekonomik gelişmeyi çok güçleştiriyordu.

1834 yılında, başlarını Prusya'nın çektiği 18 devletin Almanya üzerindeki egemenlik çatışmasında gümrükler birliği hamlesi, ekonomik dağınıklığın üstesinden gelmek için önemli bir adım oluyordu. Bu gelişmenin dışında durmayı kendi çıkarı için zorunluluk sayan kimi prenslikler ise bunun tam tersini düşünüyor, hatta kendi topraklarında 'demiryolu dahi olmayacaktır' gibi yaklaşımlarla gelişmenin önüne geçmeye çalışıyordu.

İşte Wilhelm Wolff, tam da böylesi bir dönemde ilk gençlik yıllarına adım atmış oluyordu. Çalkantılı, feodal baskının şiddetinin en ağır yöntemlerini uyguladığı, ancak bir yandan da yıkılmaya zorunlu olduğu bir süreçte...

Wolff'un hayalleri vardı. Özellikle de iyi bir eğitim almak, bunlardan biriydi. Ancak uzun süredir hayalini kurduğu düşünceleri çok sonraları gerçekleştirebilecekti. Zira serflik 1810'da kaldırılmış olmasına rağmen bu düşünceleri gerçek kılabilmek biraz daha zaman alacaktı.

Wolff, Schweidnitz'deki gramer okuluna girmeye hak kazanmıştı. Buradaki başarısının ardından daha sonra Breslau'da üniversiteye gitme hakkına sahip olmuştu. Üniversitedeyken, enerjisini klasik filolojiye ayırmayı tercih etti. Ve bu anlamda özellikle kendi iradesinin de göstergesi olarak önemli bir yol kat etti.

Eski dilleri, düşünürlerin çalışmalarını ve edebiyatı büyük bir istekle incelemeye koyuldu. Devrimler tarihi ise onu derinden etkiledi. Etrafında olup bitenlerin farkına vardıkça isyan ediyordu. Prusya topraklarına yabancı olmayan bu isyancı ruh, tomurcuk halinde gelişen devrimci duruşun ilk adımlarına işaret ediyordu. Ve Wolff, okumak için çocukluğunda kaderiyle nasıl mücadele etmişse, aynı sarsılmaz inatla şimdi de halkın haklarını kazanmasına dair gelişen düşünce yapısına ulaşmıştı.

Bu dönem serflik kaldırılmış olsa da, kalıntılarının büyük oranda sürdüğü bir dönemdi. Muhalif hiçbir sese tahamülün olmadığı, en küçük bir direnç ve hak arama eyleminin ve buna dönük söz

söylemenin dahi zindanlar ve işkencelerle karşılaştığı bir dönemdi. Tam da böylesi bir ortamda Wolff, ülkesinin ve kendinin maruz kaldığı insanlıkdışı sömürü sistemine karşı başkaldırının nedenlerini rüşeym halinde de olsa kavıyor ve ona karşı mücadele etmeyi bir görev olarak görüyordu.

Ancak ileriye doğru uzanan her hamle, gelgitleri de beraberinde getiriyordu. Tıpkı devrimci süreçlerin kendi içerisinde taşıdığı çelişkiler gibi.

Ülkenin ilerici güçleri, Almanya'nın birleştirilmesi konusunda düşünce birliği içerisindeydiler. Hatta Fransa'da 1830'larda patlayan burjuva devrimi, Alman burjuvazisi ve Alman aydınları arasında muazzam bir canlanmaya da neden olmuştu. Ama burjuvazi tereddüt ediyordu ve nispi ekonomik güçsüzlüğünden kaynaklı olarak sahipleriyle keskin bir ayrışma yaşanmasını doğru bulmuyordu. İkircikli davranıyor ve atılacak demokratik adımlar konusunda temkinli davranmayı tercih ediyordu.

Fakat onlar tam böyle görmese de, yeni sürecin işaret fişeği atılmış oluyor, ilerici ve devrimci fikirlerin gelişmesine zemin hazırlıyordu.

Tam da böylesi bir süreç içerisinde Wolff, ilerici fikirlerle tanışma imkânı ve zihnini allak bullak eden birçok soruya, bu yeni fikirler sayesinde cevaplar buluyordu. Wolff'u etkileyen en önemli olaylardan biri de Büchner'di.

20. yüzyıl Alman tiyatrosunun temellerini atmış olan Büchner, elit Alman romantizminin aksine yapıtlarında, insanları toplumsal, tarihsel ve psikolojik boyutları ile ele alan bir aydıındı. 1835'de yazdığı, ilk oyunu olan *Danton'un Ölümü* ise Fransız Devrimi'ni konu alıyordu. 1836'da yazmaya başladığı fakat yarıda kalan oyunu *Woyzeck*, sonradan Alban Berg tarafından opera olarak bestelenmişti.

Darmstadt yakınlarındaki Goddelaau'da Dünya'ya gelen Büchner, 1831'de Strasbourg'da tıp okudu. 1833'de Giesen Üniversitesi'ne geçmiş ve burada felsefe ve tarih dersleri almıştı. 1834'te dağıttığı *Hessenli Köy Habercisi* adlı (Wolff'un oldukça etkilendiği) bildiri,

köylülere kendi haklarını elde etmeleri yönünde bir çağrının aracıydı. Ancak kaleme alınan bu bildiri nedeniyle bizzat köylüler tarafından ihbar edilen Büchner, kaçmak zorunda kalmıştı.

Çağdaş tiyatronun gelişmesinde derin bir etkisi olan Büchner, bir oyun yazarının tarihle ilgilenmesi gerektiğini savunan ve bireyin adaletsiz toplumsal yaşam düzeni içinde yalnızlığını ve iletişimsizliğini, toplumsal ve tarihsel koşulların elvermezliğini ortaya koymaya çalışmıştır. *Fransız Devrimi* ve *Aydınlanma Hareketi*'nin etkilerini taşıyan yapıtlarında, tarihte halkın konumunu, sıradan insanların yazgı sorunlarını, monarşinin gülünçlüğü, insan kişiliğini ezen toplumsal baskıyı ve bu baskıya karşı bilincin uyanışını işleyen Büchner, son yıllarında içinde yaşadığı Alman romantik akımını aşmış, yeni bir gerçekçilik anlayışıyla kesin kurallara bağlı dramatik tiyatro anlayışının dışına çıkmıştı.

Wolff, Büchner ile hiç tanışmamıştı ve onu görmemişti. Ancak onun kurmuş olduğu gizli *İnsan Hakları Komitesi*, hayalini süslüyordu. Bu gizli örgüt artık yoktu. Ama o, yine de Büchner'in *Köylülere Çağrı* isimli bildirisini ezberleyecek kadar benimsemişti. Zira bir köylü olarak baskı ve sömürü anlamında neden bahsedilirse hepsini kendinde, yaşamının bizzat içerisinde buluyordu. Bu anlamda yeni yeni filizlenmeye başlayan öğrenci dernekleri, Wolff gibi devrimci düşünceleri olan gençleri etkiliyor ve kendine çekiyordu.

Gizli toplantılar ve sansüre karşı faaliyetler ise bu derneklerin ana çalışma temasını oluşturuyordu. Ve ok yaydan gerilerek çıkmıştı. Bir daha yaya dönmeyecek kadar da hızla ilerliyordu. Artık tam anlamıyla örgütlü bir birey olmasa da tüm gayretini ilerici fikirlerin yayılması için sarfediyordu. Olanak bulduğu her yerde despotizmi, bürokrasiyi, sansürün acımasız kurallarını, işçilerin ve doğduğu Silezya'daki köylülerin üzerindeki sömürüyü sert bir dille eleştiriyordu.

Avusturya ve Prusya hükümetlerinin muhaliflere dönük sindirme ve bastırma politikası azgınca sürerken Wolff, üyesi olduğu bir öğrenci derneğinin faaliyetleri yüzünden tutuklanarak mahkûm edilmişti.

Yeraltına gömülü zindanlarda ve kalelerde mahkûm ve esir hayatı yaşıyan Wolff, özgürlüğüne ancak 1839'da kavuşuyordu.

Prusya devletinin baskısı nedeniyle öğrenimine devam edemeyen Wolff, yaşamını sürdürmek için özel öğretmenlik yapmaya kalktıysa da Prusya devleti buna engel çıkartmakta gecikmiyordu. Zira özel öğretmenlik yapabilmek, o dönemin devlet aygıtının iznini zorunluluk haline getirmişti. Posenli bir toprak sahibi, onu bir aile öğretmeni olarak işe aldığı anda ise en azından açıktan kurtulabilecek bir olanak yakalamış oluyordu.

Daha sonra kraliyet ailesinden izin alarak özel öğretmenliğe adım atan Wolff, Breslau'ya geri dönerek mütevazı bir yaşama kavuşmuş oluyordu.

Wolff, devletin tüm baskıları karşısında sinmeyi birkez dahi aklından geçirmemişti. Muhalif fikirlerini her koşul altında dile getirmiş, düşüncelerini yerel gazetelere gönderdiği kimi yazılar ve şiirlerle ifade etmeye çabalamıştı. Ancak çok geçmeden *Yüksek Sansür Mahkemesi*'nin dikkatini çekti ve 1846'da hakkında yeni bir tutuklama kararı çıkmasını 'başarabilmişti.'

Engels bu çalışmalarına ilişkin Wolff'tan şöyle bahseder.

"*Yüksek Sansür Mahkemesi*'nin, Breslau'lu özel öğretmen Wolff'tan daha düzenli ve sürekli bir sanığı yoktu. Zayıf noktalarına biraz aşına hale gelir gelmez, zaten çoğu aptal olan sansür memurlarını aldatmanın ona verdiği zevki, hiçbir şey veremezdi. Örneğin bazı yerlerde hâlâ kullanılmakta olan eski bir ilahi kitabındaki pişman günahkârın şu ünlü 'şarkı'sını bulup, Silesia'nın yerel gazetelerinde yayınlarak, dindar ruhları hayretler içinde bırakan oydu:

Gerçekten bir darağacı kuşuyum
Tamamen kötü olanlardan biriyim
Çarçabuk yiyorum duyulmamış günahlarımı
Rusların soğanları yiyip bitirmeleri gibi
Korkudan sinen bir köpek, yalvarıyorum sana.

Tanrım,
Lütuf kemiği at bana
Kulağımdan tut beni ve
tüm alçaklığıma rağmen
cennetine at.”⁹

Bu şarkı, tüm Almanya’ya bir yangın gibi yayıldı; tanrısız ve öfkeli “toprağın altındaki sessizler”in çınlayan kahkahalarına neden oldu. Sansür memuru, sert bir resmi kınama aldı ve hükümet, bir kez daha, beş yıllık kale cezasının dize getiremediği bu “serkeş ahmağın”, özel ders öğretmeni Wolff’un üzerinden gözünü ayırmamaya başladı. Ve başka bir bahane bulunarak onun mahkemeye çıkarılması için çok zaman geçmedi. Ne de olsa eski Prusya kanunları, sistemin içinde sadık kölelerin bile her zaman kaçamayacağı biçimde ustaca kurulmuş bir tuzak, kapan ve ağ sistemi gibi ülkenin üzerine yayılmıştı. Sadık olmayanların yakalanacağı kesindi.

*Canlı canlı mezara girmenin ıstırap dolu ve en önemlisi anlamsız bir ölüme kendini mahkûm etmenin gereği var mı?*¹⁰ diye düşünen Wolff, dostlarının yardımıyla yurdunu gizlice terk etti.

Breslau’da yayınlanan gazete ve dergilerdeki sert yazıları, özellikle Breslau varoşlarından çizdiği manzaralar ve Silezya dokumacılarının 1844’teki ayaklanmalarını kaleme aldığı yazılar, onun bu kaçışına neden olan başlıca çalışmalarıydı.

Polis takibi altında olan Wolff, İngiltere’ye kaçtıktan sonra, Nisan 1846’da, yerleşmek üzere Brüksel’e geldi. Ve en önemli işlerinden biri de o dönemde orada siyasi mülteci olan Marx ve Engels ile tanışmaktı. Wolff bu çabayı daha Almanya’dan ayrılmadan tasarlamıştı. Zira Marx ve Engels’in çalışmaları Silezya ve Breslau’ya dek uzanmış ve muhalif kitleler içerisinde merak konusu olmaya çoktan başlamıştı.

⁹ Friedrich Engels, “Wilhelm Wolff”. <http://wwtad.org/> (Erişim Tarihi: 02.01.2018). (Wilhelm Wolff Toplum Araştırmaları Derneği).

¹⁰ Friedrich Engels, “Wilhelm Wolff”. <http://wwtad.org/> (Erişim Tarihi: 02.01.2018). (Wilhelm Wolff Toplum Araştırmaları Derneği).

Engels daha sonra tanışmalarını şöyle anlatmıştı:

“...onun her zaman rastlanılan kişilerden olmadığını anladık. Eski klasiklerin okulunda harikulade bir eğitim görmüş olan bir beyni, zengin mizah anlayışını, en güç sorunları kavramada gösterdiği berraklığı, halkı ezenlere karşı duyduğu ateşli öfkeyi, sert ama sakın karakteri, bunların hepsini onda bir anda bulduk. Ancak karakterinin şaşmaz sağlamlığını, zerre kadar kuşkuya bırakmayan bağlılığını, muazzam görev duygusunu, dosta düşmana ve kendine karşı aynı şekilde açık oluşunu tam anlamıyla değerlendirebilmemiz, zaferde ve yenilgide, iyi ve kötü günlerde yıllarca birlikte çalışarak, mücadele ederek, dostça, birlik içinde geçen uzun yıllarda mümkün oldu.”¹¹

Tutuklama kararının ardından Londra'ya kaçan Wolff, Marx ve Engels ile tanıştıktan sonra burada bulunan *Alman Komünist İşçileri Eğitim Derneği*'ne katılmıştı.

Bu arada Wolff, Marx ailesinin yeni dostu olarak sık sık Marx'ların evine konuk oluyor ve siyasal anlamda yaptıkları sohbetler ile ileriye dönük atılacak adımları tartışıyorlardı. Bir yandan siyasal hasımlarıyla uğraşan Marx, bir yandan da neredeyse siyasal çalışmalarının tamamını kapsayan süreçte yoksullukla da boğuşmak zorunda kalıyordu.

1845 yılında patates üretiminde yaşanan kriz, bir yıl sonra ise tahıl ürünlerinde yaşanan kıtlık gıda fiyatlarını, diğer birçok şeyde de görüldüğü gibi ikiye katlamıştı. Bu durum Marx'ın gelirindeki düzensizlik dikkate alındığında küçük değil aksine büyük bir problem haline geliyordu. Bunun yanında Marx'ın düşen gelirlerine yükselen masraflar da ekleniyor ve yoldaşları ile birlikte derin bir ekonomik kriz ile baş etmek zorunda kalıyorlardı.

Hatta bu dönemde Marx'ın annesinin parasal yardımı, yine yayın alanına harcanmak üzere kullanılıyordu. Zira *Felsefenin Sefaleti*, tam da bu dönemde yayımlanması zorunlu bir çalışma olarak

¹¹ SBKP Merkez Komitesi, *Marxizm - Leninizm Engelsiz, Karl Marks: Biyografi* (Çeviren: Ertuğrul Kırkçıl), İstanbul: Sorun Yayınları, 1995, s. 85.

karşılarına çıkıyordu. Dolayısıyla Marx ve yoldaşları, siyasal anlamda gelişen düşüncelerle birlikte yoksulluğu da paylaşmak zorunda kalıyorlardı. Ancak onlar, yoldaşlığın, yoksulluğu da paylaşabilmek olduğunu çok iyi biliyor, tüm zorluklara rağmen birbirlerine kenetlenerek ayakta durmaya çalışıyorlardı.

Londra'da çok uzun bir süre kalmayan Wolff, Belçika'da Brüksel'e yerleşerek, oradaki muhalif ve devrimcilerle ilişki kurarak, yaşamına kaldığı yerden devam etmeyi tercih etmişti. Burada kurulmuş olan kimi sosyal demokrat tarzda hazırlanan Fransız, İngiliz ve Belçika gazetelerini tedarik eden bir firmada çalışmaya başlamıştı. Wolff, tam bu sırada, *Deutsche-Brüsseler-Zeitung* gazetesinin Marx'ın savunduğu düşünceler doğrultusunda konumlanması için büyük çabalar sarfetmiş ve bu anlamda oldukça başarılı olmuştu.

1848 devrimleri öncesinde Avrupa'da başlayan ekonomik kriz ve gelişen işçi sınıfının biriktirdiği potansiyeli gören Marx ve Engels, yürüttükleri çabalarını, proletarya hareketinin ileri unsurlarını bir organizasyon etrafında sıkıca kenetleme düşüncesindeydiler. Zira Marx'ın proletaryanın dünya tarihindeki rolüne ilişkin öğretisi ve proletaryanın siyasi iktidarı ele geçirmesinin toplumun devrimci dönüşümü için vazgeçilmez bir koşul olduğu anlayışı, işçi sınıfının kendisine özgü bir siyasal partiye sahip olması gerektiği sonucuna varıyordu. Henüz emekleme çağındaki işçi sınıfı için bu düşünce, her ne kadar ütöpik görünse de bir zorunluluktur. Bu düşünce, aynı zamanda Marx ve Engels'in partinin, proletaryanın her ülkedeki ulusal görevlerini yerine getirmede ve ortak enternasyonal fikirlere/hedeflere ulaşmadaki gereklilikti.

Bu anlamda Marx ve Engels, henüz embriyon halinde de olsa, var olan örgütlü denilebilecek ilişkileri harekete geçirdiler. Ve eylem için örgütlenme merkezleri olarak birbirleriyle temasta bulunan *Komünist Haberleşme Büroları* kurmayı tasarlıyorlardı.

Bu tasarı ile birlikte *Brüksel Komünist Haberleşme Komitesi*, 1846 başlarında kurulmuş oluyordu. Komitenin tam yetkili üyelerinin

içindeki isimlerden biri de Wilhelm Wolff'tu. Onun dışındaki isimler ise Joseph Weydemeyer, Edgar Westphalen, Ferdinand Wolff, Sebastian Seiler, Louis Heilberg, Wilhelm Weitling idi.

Bu *Komite*'nin amacı, daha çok çeşitli ülkelerdeki propagandaya ilişkin sorunları tartışmak ve kafa yormaktı. *Komite* adına ve direktiflerine göre işçiler, sosyalist önderler ve sosyalist örgütlerle haberleşme sağlanıyordu. Önemli konular üzerine genelgelerin yayınlanması, devrimci propagandayı sürdürmek ve masraflar için kaynak bulmak da yine bu komitenin görevleri arasındaydı. Bu *Komite*'de yer alan Wolff, çok geçmeden Silezya'da bazı şehirlerle bağlantılar kurulmasını sağlamış ve birçok yerde grupların oluşturulmasını sağlayarak onların Brüksel'le olan ilişkilerini düzenli temas halinde örgütlenmişti.

Evet. Wolff, çok geçmeden Marx ve Engels'in önderlik ettiği *Brüksel Alman İşçileri Birliği* içerisinde aktif rol almaya başlamış ve kısa süre içerisinde de bu birliğin örgütleyicisi haline gelmişti.

Haklılar Birliği ve Wolff

1846 sonlarına doğru muhalif bir girişim olan *Haklılar Birliği*'nin faaliyetleri iyice yoğunlaşmakta ve büyümesi artarak devam etmekteydi. Birçok ülkenin devrimcisi ve emekçileri *Haklılar Birliği*'ne katılmaya başlamıştı. Ancak Paris ve Londra'daki *Haklılar Birliği*'nin üyelerinin düşüncülerinde bir değişim gözlemlenmekteydi. O zamana kadar çeşitli ütopyik sosyalist akımların etkisi altında bulunan kimi *Birlik* üyelerinin çoğu karmaşık bir ideolojik evrim geçirmişlerdi.

Kafaları karıştıran ütopyik sistemler, esas itibarıyla işçi sınıfı hareketinin pratik sorunlarına cevap vermekten uzaktı. Ve Marx'ın çözümlemelerine burun kıvıran küçük burjuva bir tarza sahiptiler.

Kasım 1846'da birliğin merkezi yayın organı olan *Halk Odası (Workshalle)* Paris'ten Londra'ya taşınmıştı. Joseph Moll, Heinrich Bauer, Karl Schapper ise burada aktif bir şekilde faaliyetlerini sürdürmekteydiler.

Bu isimlerin *Birlik* üyelerine yayınladıkları genelgede Marx ve Engels'in etkisi altında belirli bir ideolojik gelişme sağlamış olduklarının tam ifadesi okunabiliyordu.

Genelge'de güçlü bir parti kurmanın gerekliliği bildiriliyor, işçi sınıfı hareketini çarpık, yapay sosyalist sistemler icat etmenin sürükleyici zararları dile getiriliyordu. *Genelge*'de aynı zamanda, burjuvazinin çeşitli kesimlerine, proleter olmayan partilere karşı tutum vb. gibi gerçekten önemli ve çeşitli konuları tartışma alanına getiriyordu.

Her şeyden önemlisi *Genelge*, 1847 Mayıs ayı başlarında bir *Enternasyonal Komünist Kongre*'nin toplanmasını teklif ediyordu.

Zaten başta Joseph Moll olmak üzere, *Haklılar Birliği*'nin Paris ve Londra'daki diğer üyeleri, Marx ve Engels'ten bu birliğe katılmalarını ve kendilerine yardımcı olmaları önerisiyle bir görüşmede bulunmuşlardı. Marx ve Engels, bu öneriye sıcak baktıklarını, ama her seferinde örgüte egemen olan ütöpik görüşleri paylaşmadıkları ve sekter-komplocu örgütlenme ilkelerini onaylamadıkları için bu öneriyi geri çevirmişlerdi. Ancak Moll'un, örgütü yeni temel üzerine inşa etme önerisi karşısında bunun bir proleter partiyi inşa etme anlamında önemli olacağını düşünerek bu birliğe katılma yönündeki kararlarını Moll'a iletmişlerdi.

Marx, çok gecikmeden Almanya'daki arkadaşlarına Birlik ile ilgili düşüncelerini aktararak onları bu çalışmaya dâhil olmaları gerektiği konusunda bilgilendirdi.

Kongre, 1847 başlarında Londra'da toplandı. Mali güçlükler Marx'ı bu önemli *Kongre*'ye gitmekten alıkoydu. Ama Marx, Brüksel delegesi Wilhelm Wolff'a ayrıntılı bilgiler vererek onun Engels'le birlikte kendi fikirlerini dile getirmeleri için *Kongre*'de yer almalarını istedi. Onlara çok güveniyor ve eksikliğini hissettirmeyeceklerini düşünüyordu.

Nitekim öyle de oldu. *Kongre*'de özellikle Engels ve Wolff'un katkıları unutulmamalıdır. Onlar, Marx'ın fikirlerini en doğru ve

tam şekilde savunarak dile getirmişler ve *Kongre*'nin yönünü devrimci bir rotaya çevirmişlerdi. Ütopik, kendiliğindenci ve sınıfsal bakış açısına ait olmayan gitgel yaklaşımlara karşı amansızca mücadele etmişler ve kazanmışlardı.

Kongre'de bir tüzük taslağı hazırlandı ve tartışılmak üzere tüm komitelere teslim edildi. Bir sonraki *Kongre*'de kararların son şekli onaylanacaktı. *Kongre*'de Marx, Engels ve Wolff'un önerisiyle *Adiller Birliği*'nin adı *Komünistler Birliği* olarak değiştirildi.

Kongre'de ayrıca *Tüm İnsanlar Kardeştir* sloganı ise *Komünist* dergisinin ilk sayısında yer alan *Bütün Ülkelerin İşçileri Birleşin* sloganı ile değiştirilmişti.

Kongre'nin oturumları çok hararetli geçiyordu. Londra komünistlerinin arasında Fransız ütöpisti Etienne Cabet'in Amerika'ya gidip, orada ütöpik İnkarya ülkesini kurmayı hayal eden savunucuları da vardı.

Ancak tüm yanlış fikirlerin karşısında sınımsız ve kaya gibi duran Engels ve Wolff, *Kongre*'nin tüm ortak kararlarının Marx'ın düşünceleri doğrultusunda çıkmasını kolaylıkla başarmışlardı.

Birinci *Kongre*'nin ardından *Komünistler Birliği*'nin ideolojik ve örgütsel bakımlardan birliğinin sağlanması gereği de doğmuş oluyordu. Komünist haberleşme komite grupları *Birlik* ile kaynaştılar. Marx'ın inisiyatifiyle 5 Ağustos 1847'de Brüksel'de, *Birlik*'in bir komünü ve bir bölge örgütü kurulmuş oluyordu. Marx, Wolff, Gigot ve Alman işçi Junge, bölge komitesindeydiler. Başında Marx'ın olduğu bu komite, Belçika komünlerini yönetmenin dışında daha birçok görevi yerine getiriyordu.

Marx katılmamasına rağmen söz konusu *Kongre*'de varılan sonuçları onaylamıştı. *Birlik*, gizli devrim planları üretmek yerine kendi dergisinin hazırlıklarına başlayarak söylemlerini açık bir propagandaya dönüştürmeyi hedeflemişti.

Bu arada Engels tarafından yazılan ve *Komünist Manifesto*'nun ilk hali niteliğinde olan *Komünist İnanç İtirafı* ile de grubun siyasi

programı belirlenmişti. Hatta *Birlik* üyeleri, Karl Grün ile Marx arasında geçen çatışmada Marx'ın tarafında yer almış; Grün'ü "sanayinin edebi şövalyesi" ve "işçilerin sömürücüsü" olmakla suçlamıştı.

Wolff ve Onun Yayın Faaliyeti'ndeki Başarısı

Komünist düşüncelerin geniş ölçüde yayılması için bir dergi yayınlanması zorunluydu. *Komünistler Birliği*'nin kurulmasıyla böyle bir organa duyulan ihtiyaç, daha da şiddetlendi.

Ağustos 1847'de Marx, Belçika'da yayımlanacak ve hissedarlık üzerine kurulacak, aylık bir dergi tasarlamıştı. Bunu Almanya ve Fransa'daki arkadaşlarıyla da konuşup abone kaydına başlanmasını önerdiyse de bir sonuç alamadı.

Birlik'in Londra'daki önderleri de Marx ve arkadaşlarının desteğiyle bir komünist gazete yayımlama çabasındaydılar. Bu konuda en büyük yardımı da Wilhelm Wolff'tan gördüler.

Böylelikle *Komünistische Zeitschrift*'in örnek sayısı Eylül 1847'de gün ışığına çıktı. Başlığın altında *Birlik*'in genel çağrısı vardı. Ve gazetedeki yazılar, genel anlamda Marx ve Engels'in etkilerini taşıyordu. Ancak maddi imkânsızlıklar gazetenin çıkmasını engelliyordu.

Bu anlamda diğer bir yayın deneyimi ise *Deutsche Brüsseller Zeitung* ile karşımıza çıkar.

Bilindiği gibi Marx, *Birinci Kongre* sonrasında *Birlik*'e resmi olarak katılmış ve *Birlik*'in yerel üyelerinden biri olarak *Brüksel Topluluğu*'nun başkanı olmuştu. Komünistlerin Londra deneyiminin ardından Brüksel'deki üyeler bir *İşçi Eğitim Derneği* kurmuşlardı. 1847'nin güz aylarında Belçika'nın başkentinde yaşayan yüz esnaftan yaklaşık yetmiş üyesiydi. Yine aynı tarihlerde Marx Londra'daki komünistlerle temaslarını yoğunlaştırmış ve fikirlerini *Worwats* gibi küçük bir gazete olan ve Almanca yayımlanan *Deutsche Brüsseller Zeitung* ile yayma fırsatını yakalamıştı. *Deutsche Brüsseller Zeitung*, *Worwats*'ın yayıncılarından biri olan Bornstedt tarafından çıkarılıyordu. Daha önce Prusya casusu olan, göçmen ve

radikal çevrelerce de gayet iyi tanınan Bornstedt, aslına bakılırsa tartışmalı bir seçimdi. Fakat Marx, sonunda sansürlenmeyen ve dili Almanca olan bir gazeteye ulaşma imkânı bulmuştu. Ve bu imkân karşısında Bornstedt'in geçmişine dair radikallerin ne düşündüğünün pek önemi yoktu.

Esasen ne Bornstedt ne de yayınladığı gazete tam anlamıyla Marx'ın tarafında yer alıyordu. Örneğin komünizm karşıtı Alman demokrat Karl Henzen, *Deutsche Brüsseller Zeitung*'un sayfalarında Marx ve Engels'e ithamda bulunuyordu. Bu ithamların her birine ilerleyen zamanlarda *Komünist Manifesto*'da cevap verilecekti.

Eylül ayının sonlarında Bornstendt ve Brüksel'de yaşayan diğer Alman radikaller, Belçikalı demokratlar ve göçmenlerle halk mitingi planlamak üzere bir araya gelmişlerdi. İşte bu toplantıdan, *Londra Kardeş Demokratlar Birliği* benzeri uluslararası demokratik bir topluluk doğacaktı.

Açık adı, *Bütün Halkların Birliğini ve Kardeşliğini Amaçlayan Demokratik Örgüt* olan yeni topluluk, enerjisi ile şaşkınlık yaratıyordu. En az ikiyüz üyesi olan topluluk, Belçika'da kendisine bağlı daha demokratik bir birlik kurmak ya da bağımsız bir Polonya yaratmak gibi gerek ulusal gerekse uluslararası konulara ilişkin düzenli olarak gerçekleştirilen büyük halk mitinglerine destek veriyordu. 1847'nin sonları ve 1848'in başlarında Avrupa'daki siyasi tansiyon gittikçe yükselirken, bu mitinglere katılanların sayısı da bine varmıştı. 1848 yılının Ocak ayında serbest ticaret ve iktisadi himayecilik üzerine düzenlenen bir mitinge konuşmacı olarak katılan ve dinleyenlerine Fransızca hitap eden Marx'ın neredeyse bir saati bulan konuşması coşkulu alkışlarla karşılanmıştı.

Marx'ın Brüksel'de hem *Alman İşçi Eğitim Derneği*'nin başkanı hem de *Uluslararası Demokratik Birlik*'in başkan yardımcısı olması, Londra'daki Alman komünistler ve İngiliz radikaller ile olan işbirliğini kolaylaştırmıştı. Londra'da bulunan yeni *Komünist Birlik*'in merkez komitesi, Avrupa'da kendisine bağlı olan yan

topluluklar arasında düzenlenen mitinglerden çok hoşnut kalmamış ve 1847 yılının Kasım ayında ikinci bir *Kongre* düzenlemeye karar vermişti.

İlk *Birlik Kongresi*'nden sonraki süreçte yapılacak olan bu *İkinci Kongre*, Marx'a bir büyük adım daha atma olanağı sağlamıştı. Zira burada karşıt fikirlerle hesaplaşma imkânı bulacağı bir ortam yaratılmış oluyordu. Marx'ın ve yoldaşlarının yoğun çabaları ile bu kongrede yeni çıkarılan tüzüklerle *Birlik*'in hedefleri yeniden belirlenmiş; üstelik bu komünist hedefler, Marx'ın kendi ifadeleriyle kayda geçmişti. Buna göre burjuvazi ortadan kaldırılacak, proleterya rejimi kurulacak, sınıf toplumu ve özel mülkiyet son bulacaktı. *Kongre*'de Marx, *Birlik*'in yeni programını yazmakla görevlendirilmişti. İleride *Komünist Manifesto* olarak karşımıza çıkacak olan eser ise işte bu programdı.

Bu süreçte kendisine birden fazla siyasi eylem imkânı sunan bağlantılar içerisine giren Marx ve yoldaşları, oldukça hızlı yol almaktaydılar. Marx, Brüksel ve Londra, *Komünist Birlik*, *Kardeş Demokratlar*, *Brüksel Demokratik Birlik* ve *Alman İşçi Eğitim Derneği* arasında, işlek bir istasyona dönüşmüştü. *Komünist Birlik*'in Paris ayağında Engels; Köln'de ise *Birlik*'e bağlı iki topluluk bulunuyordu. Bu topluluklardan birinin başında Marx'ın uzun süredir tanıdığı ve güvendiği isimler Roland Daniels ve Henrich Bürgers, diğerinin başında ise Marx ile yeniden yola çıkan Moses Hess'in arkadaşları vardı. *Deutsche Brüsseller Zeitung*, Marx'ın yazıları için bir çıkış yolu olmuştu. Böylece siyasal iktisat üzerine dergi yayımlama planları bir adım daha ilerleme kaydetmişti. Ayrıca *Komünist Birlik*'te 1848 yılının başlarında Wilhelm Wolff'un editörlüğünde kendi dergisini çıkarma hazırlıklarına başlamıştı.

Bunun üzerine Marx, Engels ve Wolff, *Deutsche Brüsseller Zeitung* adındaki Alman muhaliflerinin çıkardığı göçmen gazetesini, Komünistler Birliği'nin yayın organına dönüştürmek için daha önemli sayılabilecek bir başka girişimde bulunmuşlardı. Bu gazete 1847'den başlayarak haftada iki kere çıktı.

Her ne kadar gazete, kurucusu Burnstedt'in düşüncesine göre amorf ve yamalı bir düşünce yapısına sahip olsa da onlar, kendileri için bu alanı doğru yönde kullanmakta kararlıydılar. Bu anlamda Wolff ve diğer arkadaşları gazeteye yazılarıyla müdahalede bulunurken, Marx'ın düşüncelerini de bu gazete de sunma imkânı yakalamış oluyorlardı.

Wolff gazetenin yalnızca demokratik değil, proleter devrimci düşüncelerin sözcüsü olması için çok çaba sarfediyordu. Onun esprili ve nükteli yazıları ise okuyucunun dikkatini çeken bir nitelik barındırmaktaydı.

Öyle ki okuyucu kitlesi adeta Wolff'un bu yazılarını merakla beklemekteydiler.

Engels o dönemi Wolff için hazırladığı biyografisinde şöyle anlatır:

“Wolff, *Deutsche-Brüsseler-Zeitung* gazetesinin, bizim partinin lehine konumlanması için çok çalıştı. Wolff, bizim tarafımızdan kurulan, *Bürüksel Alman İşçileri Cemiyeti*'nde, kısa süre sonra gözde konuşmacılar arasındaydı. Her zaman popüler sunumlarının harika bir parçası olan güncel olayları esprili ve güçlü bir şekilde haftalık olarak sunardı. Bu sunumlarda, özellikle Almanya'daki efendilerin/ustaların ve kulların/halkın da adiliğini ve rezilliğini tümüyle haklı olarak şiddetle kınardı. Bu politik incelemeler, onun öyle gözde konularıydı ki bunları parçası olduğu her topluluğa taşır ve bunu her seferinde popüler sunum ustalığı ile yapardı.”¹²

Bu dönem aynı zamanda Marksizmin liberal düşüncelerle he-saplaştığı dönemdir de. İşte Wolff, yazılarını böylesi bir dönemde, Marx'ın, Engels'in ve onların düşüncelerinin savunulması anlamında adeta bir savaşçı kararlılığıyla, bir ideolog titizliğiyle ele alıyor ve liberal düşüncelere karşı meydan okuyordu.

¹² Friedrich Engels, “Wilhelm Wolff”. <http://wwtad.org/> (Erişim Tarihi: 02.01.2018). (Wilhelm Wolff Toplum Araştırmaları Derneği).

Paris'te başlayan ve tüm Avrupa'yı sarsan 1848 devrim dalgasının ve yenilgisinin yolaştığı sonuçların yankıları salt Avrupa'yla sınırlı kalmamış, tüm dünyayı etkilemiş; ezilenlerin ve emekçilerin eylemine ışık tutmuş, onların deneyim hazinesini zenginleştirmişti. Bu durum aynı zamanda Brüksel'de de yansımaları bulmuştu.

Wolff'un o dönemki çalışmalarına birebir tanık olan Engels şunları söylemektedir.

"Her akşam geniş halk kitleleri, resmi muhafız ve jandarma tarafından işgal edilen Belediye Binası'nın önündeki Büyük Pazar yerinde toplanıyordu; pazar yeri civarındaki çok sayıda kamu binası sarılmıştı. Halk, '*Yaşasın Cumhuriyet!*' ("*Vive la République!*") diye bağırıyor, itile kakıla *Marseillaise*'i (Fransız ulusal marşı) söylüyordu. Hükümet sessizliğini koruyor bir yandan da ayaklanmadan korkarak onu daha basit bir şekilde ortadan kaldırmanın yollarını arıyordu. Hükümet, kralın sıkı bir cumhuriyetçi olduğu martavallarıyla direnişçilerin direncini kırmayı amaçlıyordu. Bu konuda oldukça başarılıydılar da.

Direnişin kendiliğinden geri çekilmesini fırsat bilen Belçika Hükümeti yeni bir kalkışmadan korkarak harekete geçmiş ve direnişçilere dönük vahşice bir tutuklama kampanyasına girişmişti. Wolff bu tutuklama kampanyasının hedefi olarak dövülerek ve işkence görerek tutuklanmış, kısa tutukluluğunun ardından da Fransa'ya sürgüne gönderilmişti.

Paris'te uzun süre kalmadı. Berlin'deki Mart Devrimi, Frankfurt Parlamentosu hazırlıkları ve Berlin Meclisi, onu ilk önce Silesia'ya radikal seçim kampanyası için gitmeye teşvik etti. Köln ya da Berlin'de, bir gazeteye başlar başlamaz, bize katılmak istedi.

Bu arada, *Neue Rheinische Zeitung*, 1 Haziran'da Köln'de Marx'ın baş editörlüğü ile yayına başladı ve Wolff kısa süre içinde yayın kurulundaki görevlerini üstlenmek için geldi. Onun bitmez tükenmez enerjisi, titiz ve şaşmaz dürüstlüğü kendisi için bir dezavantaj oluşturunuyordu ki; bütünüyle genç

insanların oluşturduğu yayın kurulu, (Lupus'un [wolf'un (kurtun) Latincesi, Wolff'un kod adı], gazetenin yayınlanacağından emin olarak bazen ekstra bir mola verirdi. Keza ben de bu konuda tamamen masum olduğumu iddia edemem. Böylece gazetenin ilk günlerinde, Wolff makalelere öncülük etme işiyle, günlük işlerden daha az zaman geçirdi. Fakat kısa süre sonra, bunları da bağımsız etkinliklere dönüştürmenin bir yolunu buldu. Düzenli başlığı olan '*Aus dem Reich*' altında, Almanya'nın küçük eyaletlerinden haberler topladı; hem yönetenlerin hem de yönetilenlerin küçük eyalet ve küçük şehir dar görüşlülüğünü, cahillik ve zevksizliğini eşsiz espritüelliği ile ele aldı. Aynı zamanda, onu kısa süre içinde en popüler ve etkili konuşmacılardan biri yapacak olan, *Demokratik Toplum*'da, her hafta güncel olay incelemelerini sundu."¹³

1848 Devrim'leri ve Wolff'un Yeni Yayın Faaliyetleri

22-24 Şubat 1848'de Fransız halkı bankerlerin kralı Louis Philippe'i devirdi ve cumhuriyeti ilan etti. 13 Mart'ta Avusturya'nın başkenti Viyana'da, 18 Mart'ta Prusya'nın başkenti Berlin'de ayaklanmalar baş gösterdi. Kitlelerin baskısıyla Metternich'in polis rejimi yıkıldı ve imparator, bir anayasa getireceğine söz vermek zorunda kaldı. Prusya'da burjuva muhalefet iktidara geldi. Viyana ve Berlin'deki halk zaferleri, öteki Alman devletlerindeki devrimci hareketleri daha da yoğunlaştırdı.

1848 Devrimleri daha başlarken Marx ve Engels'in devrimci kavgada güçlerin mevzilenmesine ilişkin öngörülleri doğrulanmış oluyordu.

Fransa'daki olaylar, bir anda Belçika'yı da etkilemiş. Belçika'da cumhuriyetçi bir halk hareketi başlamıştı. Marx, *Birlik*'in komünlerinin, *Alman İşçiler Derneği*'nin ve *Brüksel Demokratik Birliği*'nin halkın örgütsüzlüğünün üstesinden gelmelerine ve onlara önderlik

¹³ Friedrich Engels, "Wilhelm Wolff". <http://wwtad.org/> (Erişim Tarihi: 02.01.2018). (Wilhelm Wolff Toplum Araştırmaları Derneği).

etmelerine yardımcı olmaya çalıştı. Ve bu anlamda ciddi adımlar attı. Daha disiplinli, daha organize bir sürecin içine girilmeliydi. Zira yaklaşan süreç çok çetindi ve büyük hesaplaşmaları beraberinde getirmekteydi.

İşte tam da böylesi bir süreçte *Demokratik Birlik Komitesi*, 27 Şubat'ta yaptığı toplantıda, belediye konseyinin burjuva sivil muhafızlarından başka işçi ve zanaatkârlardan oluşan silahlı müfrezeler kurmasını istemeyi kararlaştırdı. *Demokratik Birlik*'in kendisi de işçileri silahlandırmayı başarmıştı.

Marx, daha on beş gün önce babasının mirasından kendine düşen payı almıştı. Onca yoksulluğuna rağmen tereddüt etmeden silah satın alınması için direnişçilere bu paranın büyük bir kısmını göndermişti.

3 Mart'ta Belçika hükümeti devrimci faaliyetlerinden ötürü onun 24 saat içinde Belçika'yı terk etmesini emreden bir genelge çıkarmıştı. Bu arada *Londra Komitesi* bütün karar alma yetkisini *Brüksel Komitesi*'ne devretmişti. *Brüksel Komitesi* ise aldıkları yetkinin tüm sorumluluğunu Marx'a vermeyi önermişlerdi. Marx çok kısa bir süre önce Wolff'un tutuklanması nedeniyle *Brüksel Komitesi*'ni günün şartlarına cevap verebilecek nitelikte organize olması için yeniden yapılandırma düşüncesindeydi. Zira özellikle Wolff'un aralarında olmayışı onlar için büyük bir eksiklikti.

Ve Marx yeni bir *Merkez Komitesi* oluşturarak bu komitenin kendisiyle birlikte Paris'e taşınmasını zorunlu olarak görüyordu. Bu sırada polis, Marx'ın evini basarak onu tutukluyordu. Belçika polisinin keyfi davranışlarına yöneltlen bir yığın protesto karşısında hükümet, Marx'ı serbest bırakmak zorunda kaldı. Ancak Brüksel'den sürülmesine engel olunamadı.

Marx, Paris'e gelişinin ardından *Merkez Komitesi*'ni oluşturmaya başladı. Kısa süreli hapislikten sonra artık Wolff da aralarında daydı. Oluşturulan *Merkez Komitesi*'nde ise Engels, Wolff, Wallau, Moll, Mauer; sekreterliğinde ise Schapper vardı.

Prusya'da gelişmeler olanca hızıyla ilerliyordu. Prusya'daki gelişmelere müdahil olabilmek için Marx, başta Wolff olmak üzere Wallau, Born ve Weerth'i *Birlik Komünleri*'ni güçlendirmek için Prusya'ya göndermişti.

Kitlelere götürebilecek en önemli araç eksikleri yine yayındı.

Bu dönemde Wolff'un yüksek çabaları ve katkılarıyla birlikte *Neue Reische Zeitiung*, 1 Haziran 1848 itibariyle yayın hayatına başlamış oluyordu.

Gazetenin yazı kurulunda başyazar olarak Marx vardı. Diğer yazı kurulu üyeleri ise Engels, Wilhelm Wolff, Heinrich Bürgers, Ernst Dronke, Weerth ve Ferdinand Wolff'tu.

Wolff, Marx ve Engels'in yazı kurulundaki en güvenilir yardımcısıydı. Yazarlık yeteneklerini de en çok tarım sorunu konusundaki yazılarında ortaya koyuyordu. Onun sınırsız mizah anlayışı ise kır hayatı üzerine ve özellikle kendi memleketi Silezya konusunda ef-sanevi yazılarını anlaşılır kılmasının yanında, okuyucuyu etkileyen bir faktöre sahipti.

Yıllardır toprak ağalarının baskısına ve sömürüsüne maruz kalan Prusya köylüleri, devrim patlak verdiği zaman kendiliğinden anti-feodal mücadele içerisine girdiler. Ve bazı yerlerde feodallerin konaklarını ateşe verdiler. Hiçbir hizmette bulunmayacaklarını bildirerek çalışmayı reddettiler.

Prusya Tarım Bakanı Grienke'nin uyguladığı politikalar ise köylülerin taleplerini karşılamak şöyle dursun, en basit reformların yapılmasının önünde dahi engeller oluşturunuyordu.

Marx, tarım meselesinin köklü çözümünü feodallere hizmet zorunluluğunun ortadan kaldırılması için, köylülerin kendi topraklarının özgür sahipleri olması için, kampanyaya girişti.

Wolff ise tarım konusunda bitmek bilmez çabalar sürdürüyordu.

Wolff'un yazdığı *Silezya Milyarları* başlıklı ünlü yazı dizisi, feodal hizmetlerin karşılıklarının ödenmemesinde ısrar eden toprak

sahiplerine ve liberal burjuvaziye karşı çıkıyor ve bu hırsız baronların otuz yıldan beri köylülerden çaldıkları bütün parayı geri vermelerini istiyordu. Wolff ayrıca yazılarında toprakların parçalanarak topraksız ve toprağa aç köylülüler arasında dağıtılması gerektiğine vurgular yapıyordu. Böylelikle Wolff, *Komünist Parti*'nin tarım programını açık ve yalın bir dille kitlelere ulaştırmış oluyordu.

Aynı zamanda Wolff'un bu yazıları, proletaryanın burjuva demokratik devrim süreci içinde bütün köylülükle birlikte proletaryanın hegemonyası altında ittifak kurması için Marx'ın oluşturduğu taktiklerin güçlü bir yansımasıydı.

Wolff, 17 Aralık 1848'deki bir makalesinde, bakanlık tarafından yayınlanan bir kararname ile ilgili kampanya başlattı. 29 Aralık'ta ise *Silezya'daki Senyör-Köylü İlişkilerinin Geçici Çözümü İle İlgili Kararname* üzerine, daha açık sözlü ikinci bir yazı yazıyordu.

Wolff yazısında bu kararnameye ilişkin şunları söylüyordu.

“Soylu prenslerimize, baronlarımıza ve kontlarımıza, bu dolgun yılın ardından, verimsiz yıllardan sağ salim çıkmalarını sağlamaya yönelik, hukuk görüntüsü altında kırsal nüfusu soy-mak ve yağmalamak için, ‘bu aralar’ acele etmelerine yönelik bir çağrıdır. Mart’tan önce Silesia, saygıdeğer toprak sahiplerine vaat edilmiş topraktı. 1821’den kurtarma (feodal yükümlülüklerden kurtarma) yasalarına kadar, feodal Jünkerler (Prusyalı aristokratlar), mümkün olduğu kadar rahata kavuşmuştu. Silesia’lı Jünkerler, her zaman ve her yerde ayrıcalıklıların yararı ve taşra halkının iflası için geçen ve yürürlüğe konan kurtarma [yasalarının] bir sonucu olarak, nakit para ile yaklaşık 80 milyon gibi yüksek bir tutar değerinde, ekilebilir toprak ve kırsal nüfusun ellerinden çıkan menfaat elde etmişlerdi. Ve kurtarma [yasaları], tamamlanmış olmaktan çok uzaktı. Halkın 1848’in tanrısız devrimindeki öfkesi bundan dolayıdır. Taşra halkı, uysal sığırlar gibi saygıdeğer lortlar için hükümlü emek (statue labor) üretmeyi ve korkunç vergi, faiz ve her türden aidatları ödemeyi sürdürmeyi reddetti. Toprak sahiplerinin kalsalarına akan para miktarları, ciddi bir azalmaya maruz kaldı...

Yalnızca kullanma hakkı nedir? Saygıdeğer lordların paraya ihtiyacı var. Baloları, maskeli baloları, ayartıcı kumar masaları ve benzeriyle kış geldi. Şimdiye kadar eğlence fonlarını tedarik eden köylüler, bu fonları sağlamaya devam etmelidir. Jünkerler, en azından bir neşeli karnavala daha sahip olmayı ve mutlakiyetin Kasım başarılarını sonuna kadar sömürmeyi istiyorlar. Onlar, küstah kibirleriyle dans etmede ve kutlama yapmada acele etmekte haklılar. Zira kısa bir süre sonra bu müthiş ayrıcalıklı aristokratik âlemler, Galiçyalı hiddet sahneleriyle karışabilir.”¹⁴

Daha sonrasında gelişen toprak vergisi üzerine yoğun tartışmalar başlamış ve Wolff, konu üzerine *Neue Reineche Zeitung*'da şu makaleyi yazmıştır.

“Jünkerler, ‘artık hüküm süren anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için özverilerde bulunmak’ istiyor. Oyle diyorlar. Böyle bir yüce gönüllülüğü onlardan kim beklerdi? Ayrıca bu özveriler nelerden oluşuyor? Tüm sahipli topraklardan gelen vergi gelirinin, kaba bir vergi matrahı tarafından belirlenmesini ve toprak vergisinin, bu aynı vergi gelirinin yüzdelik oranıyla, eyalet geneline yayılmasını öneriyorlar. Evet, mademki son 38 yıldır yapmaya yasal olarak mecbur oldukları şeyi ancak şimdi yapmaya niyetleniyorlar, o-zaman hiç de cömert sayılmazlar. Ama devam edelim! Onlar Jünkerlerin ve şimdiye kadar yasa dışı olarak vergi ödemeyi reddeden toprak sahibi şövalyelerin bu vergiyi ödemelerini mi talep ediyorlar? Hayır. Bundan sonra vergilerini ödeme lütfuna sahip olacakları için onlara ödeme yetkilisi tarafından tazminat ödenmelidir ve bu da gelecek verginin 25 katı tutarında olmalıdır. Diğer taraftan şimdiye kadar haddinden fazla toprak vergisi haksız biçimde zimmetine geçirilenlere, örneğin fazlalık geri ödetilmemeli, aksine, koşullara göre 18-20 katlık tek bir ödeme ile gerekli tutarın tümünü kendileri satın alarak, fazlalığı ödemelerine olanak tanınmalıdır... ‘Daha

¹⁴ Friedrich Engels, “Wilhelm Wolff”. <http://wwtad.org/> (Erişim Tarihi: 02.01.2018). (Wilhelm Wolff Toplum Araştırmaları Derneği).

yüksek vergi, Doğu illerinde köylüler tarafından ve bunların dışında özellikle de Ren ili tarafından ödenecektir. Böylece Atland köylülerinin ve Rhinelanderlerin (Batı Renliler), artık bunun için kendi sermayeleriyle de para vermeleri bekleniyor. Şimdiye kadar Doğu illerinin soylu toprak sahipleri hiç toprak vergisi ödemiyorlar ya da çok az ödüyorlardı. Ve onlar bu durumda, Rhinelander ve köylülerin artırımlarını umdukları parayı alacaklardır.”¹⁵

Bu bölümü, 1848’de çeşitli iller tarafından ödenen toprak vergisi ve onun ortaya çıktığı arazi alanlarıyla ilgili bir inceleme takip etmektedir:

“Batı Renliler, her ortalama mil kare için Prusya, Posen ve Pomerania’nın ödediği toprak vergisine göre yaklaşık 5 kat ve Brandenburg Martına göre ise 4 kat daha fazla toprak vergisi ödemektedir.

Kuşkusuz toprakları daha iyidir, bununla beraber, basit bir tahminle Ren ili, muhtemelen ortalama değere göre ödenmesi gereken toprak vergisinden bir milyon taler^{16*} daha fazlasını ödemek zorundadır. Jünker Parlamentosu’nun önerdiği yasa tasarısına göre, Batı Renliler, Doğu eyaletlerindeki Junkerlerin cebine akacak, bu diğer 18- 22 milyon taler için, bir ceza olarak para ödemek zorunda kalacaktı! Devlet tamamen bir banker gibi davranacaktı.

Uyuşuk Jünkerlerin ve domuzların niyetlendikleri büyük özveriler bunlardır ve aslında bu, onların servetlerini büyütme için istedikleri korumadır. Tıpkı bir yankesicinin serveti koruması gibi...

Batı Renliler, özellikle Renli köylüler ve onlardan geri kalmayan Silesia ve Westphalia köylüleri, Jünkerlere ödeyecekleri

¹⁵ Friedrich Engels, “Wilhelm Wolff”. <http://wwtad.org/> (Erişim Tarihi: 02.01.2018). (Wilhelm WolffToplum Araştırmaları Demeği).

¹⁶ Taler: İlk kez bohemia’da sanki joachimsthal ‘den başlayarak 15. ve 19. yüzyıllar arasında çeşitli Alman kentlerinde basılmış olan gümüş paraların genel adı.

parayı toplayabilecekleri yeri bulmak için, gecikmeksizin tüm olasılıkları düşünmede maharet kazanacaklardı. Yüz milyar taler, bugünlerde çok kolay bir araya gelmez.

Fransa'da köylüler, aristokratlardan bir milyar frank talep ediyorlar, Prusya'da ise aristokrasi, köylülerden 500 milyon frank talep ediyor!

'Berlin Mart Devrimi için üç kere yaşa!'"¹⁷

Devrimin Sonlarına Doğru ve Almanya'daki Yoğun Faaliyetler

Frankfurt'ta başlayan ve yükselen ayaklanmalar bastırılmıştı. Köln genel savcılığı ise Engels, Wolff ve Bürgers hakkında komplo hazırlığı bahanesiyle soruşturma başlatmış ve gazetenin dağıtımını ile ilgili yasal soruşturmalara açmıştı.

Köln'de tutuklamalar başlamış, Schapper ve Becker tutuklanırken, durumu önceden sezen ve çabuk davranan Wolff, yapılan baskınlara rağmen kaçmayı başarmıştı.

Moll tutuklanmış, ancak hapishaneye gidmeden halkın kitlesel bir şekilde evinin önünde toplanmasıyla serbest bırakılmıştı.

Marx, gazete için çaba harcıyor ama özellikle Engels, Dronke ve Wolff'un yokluğu ve baskı ortamının yarattığı olumsuzluklar nedeniyle çıkarmanın oldukça zor olduğunu düşünüyordu. Dronke, Paris'e, Engels ise İsviçre'ye geçmişti.

Wolff ise Pfalz'daydı.

Onun düşüncesine göre tüm bu olumsuzluklar içerisinde, hele ki halka tüm gerçekleri açıklamanın zorunlu olduğu böylesi bir durumda, bir şeyler yapılmalıydı. Marx'ın gazeteyi tekrar çıkarma ve kitlelere ulaştırma konusundaki ısrarını bilen Wolff, Marx'ı bu konuda yalnız bırakamazdı. Bir formül bulunmalıydı!

¹⁷ Friedrich Engels, "Wilhelm Wolff". <http://www.tad.org/> (Erişim Tarihi: 02.01.2018). (Wilhelm Wolff Toplum Araştırmaları Derneği).

Bulundu da.

Wolff, gazete için Köln'e geri dönerek adeta bir hayalet gibi gazete binalarının yanında bir binaya yerleşti. Her gün sokağa çıkmaksızın tarlalardan geçerek gazetenin yönetim yerine geliyor, Weerth ve Freilligrath ile gazetenin başına geçiyor, işi bittikten sonra yine hayalet gibi tuttuğu eve gizlice gidiyordu.

Bu çaba, gazetenin Köln sokaklarında 12 Ekim'de yeniden hayat bulmasını ve insanlara ulaşmasını sağlamıştı.

Devrimin yenilgisine rağmen *Neue Reischne Zeitung*'un yarattığı potansiyel etki, kesinlikle yadsınamaz. 15 Mart'ta 34. Piyade alayında bulunan 1.500 askerin imzaladığı ve Marx, Engels ve Wolff'a ithafen yazdıkları teşekkür mektubu, gazetenin etkisinin en önemli örneğini oluşturur.

Parti

Marx ve yoldaşlarının en önemli hedefleri, proletarya partisinin yaratılmasıydı. Bu, küçük burjuva muhalif düşüncesinden, ideolojik, politik ve örgütsel anlamda farkını ortaya koyma bakımından da önemliydi.

Bu tartışmalar ve pratik adımlar sürerken, farklı fikirler de yok değildi. Örneğin partinin nasıl bir örgütlenme ve niteliği olacağına dair yaklaşımlarda farklılıklar gözlemlenmekteydi.

Marx, Engels ve Wolff, *Manifesto*'da yer alan komünizm hayaletini yaygınlaştırmak ve henüz yasal koşullar tam anlamıyla ortadan kalkmamışken bu çalışmalarını hızlandırmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Wolff, Marx'ın direktifleri doğrultusunda çalışma yaptığı tüm alanlarda bireysel ilişkilerini ve bağlarını, bunun zeminini oluşturmak için değerlendiriyordu.

Almanya'da karşı devrimin ilerleyişi sürüyordu. Gazete ise Wolff'un çabalarıyla korkmadan ve cesurca yayınlarını sürdürmeye devam ediyordu. Mayıs ayındaki ayaklanmanın en önemli günlerinde

gazete, sesini büyük bir öfke ve coşkuyla yükseltiyordu. Tehditler, baskın söylentileri alıp başını gidiyordu. Ama bu konuda yılgınlığın ve korkunun zerresi dahi hissedilmiyordu.

Bu kararlılıklarını ise daha sonraları şöyle dile getiriyorlardı:

“Dışarıda Reisch'in her yanında faaliyetlerimiz birinci sınıf bir Prusya kalesi içinde 8.000 kişilik bir garnizonun karşısında, hapse atılmakla yüz yüze bulunduğumuza aldırmaaksızın nasıl yürüttüğümüzü herkes merak ediyordu. Ama süngülü sekiz tüfeğimize, yazı işleri odasındaki 250 dolu fişeğe ve dizgicilerin kırmızı Jacoben şapkalarına bakan subaylar, bizim binamızın öyle bir baskın ile alınamayacak bir kale olmadığını da görüyorlardı.”¹⁸

Köln yetkilileri, gazeteyi bir komplo merkezi olarak görüyor ve onu engellemek için her tür yola başvuruyordu. Marx, Dronke ve Weerth hakkında ülkeyi terk etme kararı çıkarılırken, o dönemde Engels hakkında ise Eberfel Ayaklanması'na katıldığı için cinayet soruşturmaları açılıyordu.

Bu durum, gazetenin sonu demekti. Ve gazete 19 Mayıs tarihinde çıkan son sayısı ile yayın hayatına son veriyordu. Ancak Marx, işçi sınıfı hareketinin pratik görevlerinden biri olan yayın faaliyetini hiçbir zaman bir kenara atmadı. Bu anlamda Marx, Engels ve Wolff, kolları sıvıyarak yayın faaliyeti işine yeniden başladılar. Ve tüm olumsuzluklara rağmen *Birlik*'in yeni organı olan *Neue Reische Zeitung Politic Economische Revue*'nin Ocak 1850'de yayınlanacağına dair bildiri, çoktan dağıtılmaya başlanmıştı bile.

Bir partinin en iyi kadrolarından biri olarak görülebilecek Wolff, attığı her adımda Marx'ın parti düşüncesini kendine rehber edinerek hareket ediyordu.

Devrimin yenilgisi ve bir proleter partinin kurulması için gerekli maddi koşulların zor olduğu bir süreçte Marx, yoldaşlarıyla adım adım bunun zeminini hazırlamaya çalışıyordu. Marx, işçi

¹⁸ SBKP Merkez Komitesi Marksizm-Leninizm Enstitüsü, *Karl Marks: Biyografi* (Çeviren. Ertuğrul Kürkçü), İstanbul: Sorun Yayınları, 1995, s. 187.

sınıfı hareketi içinde yer alanlarla temasını korumak, işçilerin hayatları ve ruh hallerine ve yeraltı gruplarının varlığına ilişkin bilgi toplamak için yoldaşları ile hiçbir fırsatı kaçırmıyordu.

Katıksız Yoldaş ve Düello'cu Wolff

Devrimci teori ve sistem içileşmiş düşünce yapısı ile amansızca mücadele etmiş olan Marx'ın, hemen her dönemde ideolojik tartışmaların içinde olduğu bilinir. Marx, bu anlamda hem teori de hem de pratikte amansız bir savaşçıdır. Yıl 1859'dur ve ateşli yılların ardından mücadele, her alanda halen sürmektedir. Marx, yenilgilerin kaynağına inen çözümlemeleri ile geleceğe dönük öngörülerini billurlaştırmaya çalışırken, yine ve yeniden kendine yeni düşmanlar bulmaktan geri kalmamıştır.

Bu sefer zehirli oklar, Alman radikal sürgünler arasındaki tartışmalarda Avusturya'ya karşı en önemli ve en sert sesi çıkaran Karl Vogt'tan geliyordu. Cenova Üniversitesi'nde Zooloji profesörü ve dönemin entellektüellerinden ve bilim insanlarından biri olan, aynı zamanda Orta Avrupa'da Darwinciliğe öncülük edenlerin başında gelen Vogt, 1848 Devrimi sırasında *Alman Ulusal Meclisi*'nin sol kanadında yer alan bir liderdi. 1849 yılının baharında cerayan eden devrimci çatışmalar doruk noktasına ulaştığında, Meclis'teki radikaller, Meclis'in dağılmasından kısa bir süre önce Vogt'u *Ülke Vekilleri*'nden biri olarak atamıştı. Böylece sürgünlerin oluşturduğu devrimci Alman hükümetinin bir üyesi olmuştu. Vogt, 1859 yılında III. Napoleon'un saldırgan savaş taktiğini örtülü biçimde tasdiklemiş; Piemonte'nin İtalya'da yaptığı gibi, Prusya'ya Almanya'dan yana tavır alması için çağrıda bulunmuştu. Eski bir devrimciden gelen bu çağrı, çekişmelere yol açmış, hem tutuklu destekçileri hem de öfkeli muhalifleri ayağa kaldırmıştı.¹⁹

Vogt'un fikirleri çok kısa bir süre içerisinde Marx'ın şimşeklerini üzerine çekecekti. Marx'ın karşı çıktığı düşüncelerin uç örnekleri

¹⁹ Jonathan Sperber, *Karl Marx: 19. Yüzyılda Yaşamış Bir Hayat* (Çev: Gül Duma), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 299.

ise *Das Volk*'ta yazarken çürütmeye çalıştığı şeyin ta kendisiydi. *Das Volk*'un yazarlarından olan Karl Blind, Marx'a Vogt'un Fransa İmparatoru'na hizmeten çalıştığından bahsetmişti. Ve bu iddialar hem gazetede hem de Blind'in yazdığı isimsiz yazılarda dile getirilmişti. Marx ise bu iddialarla Wilhelm Liebknecht'i bilgilendirmiş, Liebknecht ise *Augsburger Allgemeine Zeitung*'da bu bilgilere yer vermişti.

Marx, daha 1848 Devrimlerinden beri kendisinden hiç hoşlanmayan ve nefret eden Vogt'a, *Neue Rheinische Zeitung*'dan acımasız ve bilimsel eleştirilerle savaş açmıştı. Vogt ise bu eleştirileri bilimsel ve seviyeli bir düzeyde cevaplamak yerine *Augsburg Gazetesi*'nden karalayıcı ve onur kırıcı yazılarla yanıtlamaya çalışıyordu. Vogt, bu saçmasapan hamlelerini o kadar ileri boyutlara vardırmıştı ki, Marx'ın sadece Avusturya'ya çalıştığını iddia etmekle kalmadı, aynı zamanda Alman siyasi polisine ajan olarak çalıştığını iddia edecek kadar da alçaklaşmıştı.

Hayatını devrim mücadelesine ve yoldaşlarına adanmış olan Wilhelm Wolff ise Vogt'un bu onur kırıcı ve alçakça tavırlarına o kadar sinirlenmiştir ki mektuplarla ona cevap verme gerekliliğini hissetmişti. Hatta Wolff, verdiği cevaplarla da yetinmeyerek Vogt'u düelloya davet etmeyi zorunluluk olarak görmüştü. Sonrasında neler yaşandığını bilemeyiz, ancak Marx ve Engels'in Wolff'u bu konuda engelledikleri çok açıktır.

Wolff'un özellikle pratik anlamda attığı adımlar ve yaptığı çalışmalar saymakla bitmez. O hem her yerdeydi hem de hiçbir yerde. Mütevazılığı ve çalışma disiplini, her koşulda Marx ve Engels'in en karamsar anlarında dahi onlara moral etkide bulunacak kadar önemliydi.

Wolff'un hayatının son dönemlerine dek Marx'ın yanında olması, aynı zamanda yoldaşlığın en önemli özelliklerinden biriydi. Uzakta olsalar da her zaman ve her an yan yanaymış gibi yaşamak, ancak kardeşleşmenin bilinci olabilirdi. Bu anlamda 'Wolff,

bu kardeşleşmenin en önemli isimlerinden biri olmuştur' demek, abartılı değildir.

1853 yılının sonlarında Manchester'a gelen Wolff, Marx ve Engels'e işçi sınıfının örgütlenmesinde oldukça faal olarak yardım ediyordu. Marx'ın Polonya için yaptığı çağırışı içtenlikle desteklemiş ve Manchester'daki Alman göçmenleri arasında dağıtılmasının göçmenlerin bazılarında henüz varolan milliyetçi tutumun yenilmesine yardımcı olacağına inanarak bildirileri hedeflerine ulaştırmış ve kurduğu ilişkilerle yeni bir damar yakalama olanağı bulmuştu.

Marx, Wolff'u Engels'ten sonra en iyi arkadaşı olarak görmüştü. Ve en önemli siyasi ve taktik meselelerde sürekli ona danışmıştı. Wolff da kendi payına Marx'ın partideki ve siyasi çalışmalarına yardımcı olmak için tüm benliğiyle hareket etmişti.

Hoşçakal YOLDAŞ

1860'larda Wolff, sık sık ciddi hastalıklara yakalanıyordu. Sağlığı, Prusya zindanlarındaki koşullardan ve göçmenliğin getirdiği yoksulluktan ötürü kötüleşmişti. Hastalığının iyiden iyiye kötüye gittiğinin farkında olan Wolff, 1863 Aralık ayı sonunda geçimini sağlamak için yaptığı öğretmenlik işinden kazandığı ve biriktirdiği az miktardaki parasının tamamını (700 Sterlin) Marx'a ve ailesine bıraktığını bildiren bir vasiyetname hazırlamıştı bile.

O, takipçisi ve düşüncelerinin amansız savaşçısı olduğu Karl Marx'ın yaşadığı zor ve sıkıntılı zamanların birebir tanığıydı. Birlikte yoksulluğu paylaşmışlar ve her türden zorluğa birlikte göğüs germişlerdi. Bu nedenle yapabileceği en son katkı, yoksulluğu paylaşmak olacaktı.

3 Mayıs 1864'te Marx, ölmek üzere olan arkadaşını görmeye Manchester'a gitti. Komada olan Wolff kısa bir sürede olsa bilincini yeniden kazanır gibi oldu. Marx ve Engels'i tanıdı ve tepki gösterdi. Belki de onları görmesi hayatının son anlarındaki en önemli arzuydu. 9 Mayıs'ta Wolff yaşamını yitirdi. Haberi alan Marx, karısı

Jenny'ye hemen şu satırları yazdı. "Onunla birlikte, birkaç dostumuzdan birini ve silah arkadaşımızı kaybettik. O, kelimenin en yüce anlamıyla, bir insandı."²⁰

13 Mayıs'ta Wolff'un cenaze töreninde Marx, kısa bir konuşma yaptı. Öylesine üzüntülüydü ki konuşurken birçok kez duraklamak zorunda kalmıştı.

Wilhelm Wolff devrimci mücadelenin isimsiz kahramanlarından sadece biridir. Ve o, yaşamı boyunca mükemmel bir enstrüman olarak sahnedeki yerini almıştır. Tereddütsüz ve de kaygısız. Adını belki de yüzyılların en büyük eserine yazdırmış bu müstesna kişiliği bir kez daha saygıyla anıyoruz.

Kaynakça

ENGELS, Friedrich, "Wilhelm Wolff".

<http://wwtad.org/> (Erişim Tarihi: 02.01.2018). (Wilhelm Wolff Toplum Araştırmaları Derneği).

LENİN, Vladimir İlyiç, *Marks, Engels, Marksizm* (Çev.Vahap Erdoğan), Ankara: Sol Yayınları, 2006.

LENİN, Vladimir İlyiç, "Engels'in Sosyalizme Katkıları".

<http://marksist.org/icerik/Teori/5989/Engelsin-sosyalizme-katkilari-%E2%80%93V.-I.-Lenin-1895> (Erişim Tarihi: 02.01.2018).

MARX, Karl, *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i* (Çev.Tanıl Bora), İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

MARX, Karl, *Kapital 1. Cilt* (Çev. Alaattin Bilgi), Ankara: Sol Yayınları, 2011.

SBKP Merkez Komitesi Marksizm-Leninizm Enstitüsü, *Karl Marks: Biyografi* (Çeviren. Ertuğrul Kürkçü), İstanbul: Sorun Yayınları, 1995.

SPERBER, Jonathan, *Karl Marx: 19. Yüzyılda Yaşamış Bir Hayat* (Çev: Gül Durna), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

²⁰ SBKP Merkez Komitesi Marksizm-Leninizm Enstitüsü, *Karl Marks: Biyografi* (Çeviren. Ertuğrul Kürkçü), İstanbul: Sorun Yayınları, 1995, s.315.

Marksizmin Tubası: Wilhelm Liebknecht

Canan Kaplan

Savaş meydanı deyince zihninizde yankılanan ilk melodiler, genellikle *vurmali*lar ile birlikte *bakır nefesliler* grubuna da aittir - trompetlerin, kornoların, tubanın çaldığı bir melodi... Oysa savaş meydanını, merasimleri, törenleri hatırlatan bu müzik aletleri, mağrur bir hüznün ezgisini de yansıtabilir, aniden ayağa kalkan bir gururu ya da sevinci de. Orkestranın *bakır nefesliler* ailesini üyelerine göre sıralarsak, Bebel'in yoldaşı Wilhelm Liebknecht için *tuba*, Rosa'nın yoldaşı olan oğlu Karl için de *korno* diyebiliriz belki de. Diğer *bakır nefesliler* ile birlikte savaş meydanını değil, yoldaşlarıyla ezilenlerin orkestrasını oluşturdukları için dikkate değer sosyalistlerdir ikisi de.

Liebknecht, nerede bir ayaklanma potansiyeli varsa oraya koşan, bir nevi, isyanın kokusunu alan bir politikacıdır. *Komün* patlak verdiğinde Paris'e giden, isyanın son günlerine yetişse de *Komün*'ün havasını alıp ezilenlerin isyan bilgisini oradan oraya taşıyan bir meşale. Almanya'ya dönüp işçi ayaklanması örgütlemeye çalışması, onun uzun yıllar sürgün yaşamasına neden olsa da, Avrupa işçi sınıfını tanımasına sebep olmuş, İsviçre'de Paris'te, Londra'da işçi sınıfının öncüleriyle ve nihayet Marx ve Engels'le tanışmasına yol açmıştır. Almanya'ya döndükten sonra Bebel ile birlikte

Alman Sosyal Demokrasi Partisi'ni kurmaları, onları yüzyılın kalan yarısında Alman sosyalist hareketinin liderleri haline getirmiştir. Liebknecht, sosyalistlerin demokrasi ile kopmaz bağına tahlil eden bir broşür yazmış, Fransa ile savaş çıkınca Bebel ile birlikte mecliste savaş kredisine hayır oyu verdiği için bir kalede hapsedilmiş, Bismarck döneminde sosyalistlerin faaliyetlerinin yasaklanmasıyla politik özgürlükler ve demokrasi alanında mücadele yürütmüş, o koşullar altında yoldaşları ile birlikte *Alman Sosyal Demokrasi Partisi*'ni kurmuştur. Parti, uzun yıllar Alman sosyalist hareketinin omurgasını oluşturmuştur.

Alçakgönüllü Ama Uzlaşmaz Bir Sürgün

Tam adı Wilhelm Martin Philipp Christian Ludwig Liebknecht. (Giessen, 29 Mart 1826-Berlin, 7 Ağustos 1900) *Almanya Sosyal Demokrat Partisi*'nin kurucularından ve Karl Marx ve Friedrich Engels'le beraber çalışmış olan Wilhelm Liebknecht, Avrupa işçi sınıfıyla kitle hareketleri içinde pişmiş bir lider, bir geleneğin başlatıcısı, savaş karşıtı, işçi sınıfı lideri, eğitimci, gazeteci ve hukukçudur.

Liebknecht, yoksul bir aileden gelmesine karşın iyi eğitim alan bir gençtir. Üniversitede hukuk okuyan Liebknecht, özellikle Fransız sosyalistlerinin etkisiyle sol düşünceyle tanışır. 1848'de ayaklanma patladığında Paris'e koşar, ama geç kalır; oradan Almanya'ya dönüp birkaç ayaklanma girişimine katılır, bu yüzden dokuz ay hapis cezası alır.

Liebknecht hapisten çıktıktan sonra İsviçre'ye sürülür. Ancak kısa bir süre sonra işçiler arasındaki etkisinden korkulduğu için yeniden sürgün edilir. 1849'da İngiltere'ye gitmek zorunda kalır. Karl Marx, Friedrich Engels, George Julian Harney, Ernest Jones ve Robert Owen ile tanışan Liebknecht, özellikle Marx ailesi ve Engels ile yakın dostluklar kurar. Marx ve Engels ile birlikte, Avrupa sosyalist hareketinin pek çok lider ve düşünürüyle karşılaştığı, tarih ve teori çalıştığı, işçi sınıfı içinde çalışmalar yürüttüğü çok verimli bir 13 yıl geçirir.

1862’de Prusya hükümeti ona af çıkardığında, Berlin’e dönerek, Bismarck’ın bir aracıyla teklif göndermesi üzerine, *Kuzey Almanya Gazetesi*’nde (Norddeutsche allgemeine Zeitung) yazılar yazar ve etkili bir sosyalist lider olarak tanınmaya başlar.¹ Ancak onun kitleler arasındaki etkisinden çekinen Bismarck, Liebknecht’i Prusya’dan sürer:

“Kendim için sadece şundan bahsedeyim, ben 1865’te Prusya’dan sürüldüm çünkü Bismarck’ın İlerici Parti’yi sosyalistlerin yardımıyla iki değirmen taşı arasındaymış gibi ezmek istemesini engelledim. Bismarck gericiliğine karşı mücadelede, net bir bilinçle politik özgürlük için kavga verdiğimi söyleyebilirim. Sosyal Demokrasinin siyasi tavrı üzerine yazdığım çok alıntılanan broşürümde, hareketimizin demokratik karakterini de vurguladım.”²

Liebknecht, sürgünden sonra Leipzig’e taşınır ve burada Bebel ile tanışır. Liebknecht yazar, Bebel konuşmacı olarak birbirini tamamlar ve yüzyılın geri kalanında Alman sosyalist hareketinin liderleri olarak uzun yıllar birlikte çalışırlar. 1866’da Bebel ile birlikte Kuzey Almanya Reichstag vekili seçilir ve ölümüne kadar vekilliği sürer. Bebel ile birlikte Mecliste sol kanattan seçilen ilk vekillerdir. 1867’de tekrar seçilen Liebknecht, burada Lassalle ve onun “babacan” devlet sosyalizmi fikrine karşı mücadele yürütür. 1869’da, Eisenach’da yapılan bir kongrede, Liebknecht ve Bebel *Sozialdemokratische Arbeiterpartei*’yi (Sosyal Demokrat İşçi Partisi) kurar ve *Birinci Enternasyonal*’in üyelerinden biri olur.³

Aynı yıl çıkardığı *Sosyal Demokrasinin Konumu Üzerine* (1869) adlı broşüründe sosyalizmin demokrasiyle ilişkisini ve parlamento mücadelesini irdeleyen Liebknecht, şöyle der:

“Sosyal demokrasinin politik kavgada hangi konumu alacağı sorusu, sosyalizm ve demokrasinin birbirinden ayrılmaz şeyler

¹ <https://www.britannica.com/biography/Wilhelm-Liebknecht>

² <https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1889/political-position.htm>

³ <http://spartacus-educational.com/GERliebknechtW.htm>

olduğunu açıkça kavırsak, çok kolay ve güvenli bir şekilde cevaplanabilir. Sosyalizm ve demokrasi birbirinin aynısı değildir, ama onlar aslında aynı prensibin farklı ifadeleridir; birbirlerine aittirler, birbirini tamamlar ve diğeri ile asla çelişkili değildir. Demokrasisiz sosyalizm sahte sosyalizmdir, tıpkı sosyalizmsiz demokrasinin sahte demokrasi olması gibi. Demokratik devlet sosyalist temelde örgütlenen bir toplum için tek uygun biçimdir. Biz kendimize sosyal-demokrat diyoruz, çünkü biz demokrasi ve sosyalizmin birbirinden ayrılmaz şeyler olduğunu anladık. Bizim programımız kendi adında gizli. Ama bir program sadece göstermelik olsun diye düşünülmez ve eylemde inkâr edilsin istenmez. Program bizim tutumumuzu belirleyen bir standart olmalıdır.”⁴

Savaş Karşı Enternasyonalizmin Sesi

1870 yılında çıkan Alman-Fransız Savaşı Liebknecht'in enternasyonal sosyalist çizgisinin netleştiği bir dönemi gösterir. 1870 yılında yoldaşı Bebel ile birlikte çıkardıkları *Der Volksstaat* gazetesinde Otto von Bismarck'ın Fransa'yı savaşa kışkırttığını yazarlar ve her iki ülkenin işçilerini egemen sınıfı yenmek için birleşmeye çağırırlar.⁵ Savaş kredilerine karşı hayır oyu kullanmaları ve gazetedeki savaş karşıtı yazılar ve konuşmaları nedeniyle 1872 yılında vatan hainliği suçlamasıyla iki yıl Königstein kalesinde Bebel ile birlikte hapis cezası alır. Oğlu Karl da yıllar sonra savaş kredilerine karşı, ilginç bir ironiyle, babasının kurucusu olduğu partinin evet demesine karşı, hayır oyu verecekti.

Liebknecht yazılarında yurtseverlik ve emperyalizmin savaş politikasından, militarizmin işçi sınıfı üzerindeki etkisinden de bahseder: “Militarizm ve emperyalizm, sadece ulusu yoksullaştırmak anlamına gelmez, aynı zamanda onu köleleştirmek de demektir. Refah, özgürlük ve güvenlik garantisi militarizm tarafından yok edilir. Emperyalizm, militarizmin babasıdır.”⁶

⁴ <https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1889/political-position.htm>

⁵ <http://spartacus-educational.com/GERliebknechtW.htm>

⁶ <https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1900/04/on-militarism.htm>

Liebknecht, militarizmin politik özgürlüklere karşı bir tehdit oluşturduğunun da altını çizer: “Militarizm, sadece dövüşte görülmez. Siyasal sistemde ve amaçta da yatar. Onun tehlikesi emperyalizmin içindedir. Eğer emperyalizm dalgasını durduramazsanız, militarizm gelir ve işte o zaman özgürlüğü gömebilirsiniz.”⁷

Liebknecht için savaşa gönderilen bir işçi, aynı zamanda boşa sarf edilmiş emek anlamına gelir: “Militarizm silahlı adamı sadece kendi halkının düşmanı haline getirmez, ama aynı zamanda faydalı işler için de uygun olmayan bir hale sokar. Siperlerde iki yıl geçiren bir adam, artık kendi zanaatını yapamaz, eski yeteneğini yeniden kazanmak için aylarca hatta yıllarca çalışmak zorunda kalır.”⁸

Militarizme karşı mücadele yürüten Liebknecht’in, enternasyonalizmi de aynı şekilde özümsemiş olması şaşırtıcı değildir kuşkusuz. Liebknecht pek çok konuşmasında sosyalistlerin “vatansever” değil, sınıf savaşında tek bir tarafı temsil eden yekpare bir topluluk olduğunun altını çizer:

“Biz sosyalistler bir ulus gibiyiz- yerkürenin her yerinde aynı enternasyonel ulus. Kapitalistler de temsilcileri, araçları ve vekilleri ile aynı şekilde bir ulus gibidir, bu yüzden doğrusunu söylemek gerekirse, bugün tüm memleketlerde büyük bir sınıf savaşında olan iki tane ulus vardır, sosyalizmi temsil eden proleterya ve kapitalizmi temsil eden burjuvazi.”⁹

Liebknecht’in siyasal sorunları kavrayışında vurguladığı enternasyonalist çizgisi, Eleanor Marx’ın kitabına yazdığı önsözde de açığa çıkar:

“(Yazarın seçtiği) Başlık bana sorunun doğru kavrandığını bir kerede anlatmış oldu. Sadece ‘İngiliz İşçi Sınıfı Hareketi’ değil, ‘İngiltere’de İşçi Sınıfı Hareketi’. Bu başlıkla, hareketin kendisi bir sınıf mücadelesi olarak başından ortaya konmuş. Yazarın bu

⁷ <https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1900/04/on-militarism.htm>

⁸ <https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1900/04/on-militarism.htm>

⁹ <https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1899/nocomp/nocomp.htm>

başlığı seçmiş olması, işçi hareketinin enternasyonal doğasını ön plana koymanın tartışılmaz değerini ortaya koymuştur.”¹⁰

Gotha ve Erfurt Programı

Bismarck 1878’de Reichstag *Anti-Sosyalist Yasa’yı* çıkardığında, diğer siyasi yasakların yanı sıra, Liebknecht ve yoldaşlarının yazı yazdığı sosyalist yayınları da yasakladı. Bu baskıya rağmen, parti büyümeye devam etti. Yasa 1890’da yürürlükten kaldırıldı ve artık serbest olan *Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisi*, 1891’de Erfurt’ta toplanarak, Lassalleci *Birleşik Alman İşçi Derneği* ile partinin, daha önce Gotha’da yaptığı toplantıda olduğu gibi, yeni bir programda birleşmesi için tartışma başlattı.

Bu program ve 1875’te Gotha’da tasarlanan program hakkında görüşü istenen Marx, mektuplarında programı madde madde inceleyerek sertçe eleştirmiş, *Eisenach Grubu* da denilen Bebel ve Liebknecht’in liderlik ettiği partiye, Lassalle’in uzlaşmacı ve oportünist tavrına karşı uyarılarda bulunmuştur. Partinin çıkarları birlik şansını kaybetme korkusuyla Marx’ın önerilerinin hemen kabul edilmesini engeller. Ama Alman sosyalist hareketinin birleşmesi ve Alman devriminin geleceği için önerilerini sunan Marx, Liebknecht ve Bebel ile birlikte dünya sosyalist hareketine program hakkında bir yapıt hediye etmiş olur.

Hayatının son dokuz yılı boyunca partinin sözcülerinden biri olan ve partinin gazetesi *Vorwärts*’ta yazarlık yapan Wilhelm Liebknecht 7 Ağustos 1900 tarihinde Charlottenburg’da öldü. Bebel yoldaşını şöyle anıyor:

“Liebknecht’in gerçek savaşçı doğası zapt edilemez bir iyimserlikle canlanmıştı. Hiçbir rüzgar ona vurmaz, kişisel olarak veya parti tarafından gelen hiçbir şey, onu bir dakika bile cesareti ve dinginliğini sekteye uğratmazdı. Hiçbir şey onu gafil avlamazdı, her zaman bir çıkış yolu bulurdu. Düşmanlarına

¹⁰ <https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1895/09/working-class-england.htm>

karşı sert ve amansızdı, ama arkadaşları ve tanıdıklarına karşı her zaman iyi bir yoldaş, mevcut zorlukları düzeltmeye çalışan bir dosttu.”¹¹

İşçi sınıfı içerisinde çok sevilen bir önder olan Liebknecht’in cenazesine 150 bin kişinin katıldığı söylenir.

Tavizsiz, Pazarlıksız, Uzlaşmaz Sosyalist

Liebknecht, *No Compromise, No Political Trading* başlığıyla kaleme aldığı broşürde, sosyalistlerin “kırmızı çizgilerini” tanımlar. Sosyalizmin prensiplerini ve sınıf mücadelesinin çıkarlarını savunmak adına ne tür işbirliği ve ittifaklar kurulabileceğini, ancak bu temelde mücadele yürütürken hangi çizgiyi akılda tutmak gerektiğini ifade eder: “Partimiz ve partinin taktikleri için tek bir geçerli temel vardır: Sınıf mücadelesi temeli, *Sosyal Demokrat Parti*’nin içinden çıktığı ve her fırtınaya ve her düşmana karşı sadece onun gerekli gücü sağladığı bir sınıf mücadelesi.”¹²

Liebknecht, demokrasi mücadelesinin asıl sahibinin sosyalistler olduğunun da altını çizer:

“Demokratik sosyalizm, siyasal ve sosyal sorunların birbirinden ayrılmaz sorunlar olduğu prensibinden yola çıkar, mevcut düzenle herhangi bir işbirliğini gururla reddeder, sosyalist temelde örgütlenecek bir toplum için demokratik devleti kazanmaya karardır. Sadece biz, bu sosyalizmin takipçileri, kendisini bir sosyalist parti olarak nitelendirmekte meşruiyet. Diğerleri bir klik veya gruptur. Biz sosyal demokrasiyiz.”

Sosyalistler, parlamento mücadelesinde gücünün sınırlarını bilmek, egemenlerin çelişkilerinden yararlanmak ve işçi sınıfının çıkarlarını her koşulda savunmak zorundadır:

¹¹ <https://www.marxists.org/archive/bebel/1911/reminiscences/ch10.htm>

¹² Bu bölümün tamamı için bkz. <https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1899/no-comp/nocomp.htm>

“Hükümetin emek sorununu istismar etme çabalarını engellemeyiz, ancak bu çabaların sonuçsuz kalmasını sağlayabiliriz ve sağlayacağız, Junkerlerin proleterya ve burjuvazi arasındaki sınıf savaşından yararlanmasını ve gerici tepkilerini engelleyebiliriz ve engelleyeceğiz. Politik mücadeleyi sosyal mücadelede yaptığımız gibi güçlü bir şekilde yürütürsek bunu başarırız.”

Peki, sosyalistler mücadelenin gerektirdiği taktikleri kullanırken ne yapmalıdır? Liebknecht'e göre:

“...bu taktikler sosyalist partinin proleter bir parti olarak sınıf karakterini net olarak korumayı içerir; onu özgürlük mücadelesinin zafere ulaşması için ajitasyon, eğitim ve örgütlenmeyle eğitmek, kapitalizmin ekonomik ve politik gücünün elinde toplandığı sınıfın devletine karşı sistematik bir savaş vermek, bu savaşta farklı siyasi partilerin tartışma ve çelişkilerden mümkün olduğunca avantaj yaratmak.”

Sosyalistler için “tavizin zararı, modern emek hareketinin kaynağı olan sınıf mücadelesi temelini unutmak veya onun arka planda olduğunu görmekten vazgeçmekte yatar.”

Liebknecht, Bebel ile birlikte Bernstein'ın fikirlerine karşı ideolojik mücadele yürüten bir sosyalisttir, ancak bu cümleyle anlaşıldığı üzere, onun için partinin prensiplerinden pratik olarak feragat etmek, “Bernstein'ın teorik ham hayallerinin hepsinden daha tehlikelidir.”

Liebknecht, bu broşürde, hareketlerin kendi gücüne dayanması gerekliliği ve taviz vermeye dair ilginç bir örnek de verir:

“İslam uzunca bir süre yenilmedi çünkü sadece kendine güveniyordu ve Muhammedi olmayan herkeste bir düşman görüyordu. İslam taviz verme yoluna girdiği ve Muhammedi olmayanlarla, medeni güçler denilenlerle, bireleştirdiği anda, onun fetihçi karakteri kayboldu. İslam varken aksi mümkün değildir. O, inancı yeniden kurtarmak isteyen gerçek dünya değildi. Sosyalizm ise, budur, sosyalizm yalnızca kendine inanmayı bırakırsa, dünyayı kurtaramaz ya da fethedemez.”

Liebknecht, anarşistlere karşı da tavizsizdir, 1. Enternasyonal'de kongre üzerine yazdığı mektubunda, kongreye anarşistlerin katılmasına sert bir şekilde karşı çıkar:

“Biz bir hükümet değiliz ve kongrelerimiz de her fikrin tartışıldığı tartışma klüpleri değil. Biz militan bir partiyiz ve Enternasyonal kongreleri, içinde bulunduğumuz sınıf savaşının koşulları ve ilişkileri üzerine konuştuğumuz parlamento ve savaş konseyleridir. Enternasyonal Sosyal Demokrasi, tüm diğer militan işçi sınıfı örgütleriyle birlikte, örgütlü ve savaşan bir ordudur, düşmanla savaşmamız gerek, ordumuza düşmanın girmesine izin veremeyiz.”¹³

Taviz ve politik tutarlılık bağlamında tüm partinin benimsediği bir çizgiye sahip olan Liebknecht'in politik rakipleri de çoktur. SDP'nin bir üyesi olan Paul Frölich, Liebknecht'in liderliğine eleştiri yöneltenlerden biridir örneğin: “Alman sosyal demokrat hareketinde siyasal mücadelede şiddetin kullanımını reddetme politikası, pratikte bir dogma haline gelmişti. Dili çoğu zaman fikirlerinin önünde giden Wilhelm Liebknecht, bir keresinde, şiddetin sadece gerici amaçlara hizmet ettiğini ifade etmişti.”¹⁴ Liebknecht, Rosa Luxemburg ile de ters düşmüştür; Rosa'nın biyografisini yazan Frölich'e göre, Rosa'nın *Doğu Sorunu* üzerine yazdıklarını eleştirir, hatta Rosa'nın Rus Okhrana'sı tarafından satın alındığını¹⁵ ima eder, ancak daha sonra böyle söylediğine pişman olur.

Marx Ailesinin Dostu Wilhelm

Londra'daki ilk yılında Marx ailesiyle bir yaz pikniğinde tanışan Liebknecht, kısa süre sonra ailenin yakın dostlarından biri haline gelir. Marx onu dikkatlice izler, doğrudan gözlerine bakar ve inceden

¹³ <https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1896/08/our-congress.htm>

¹⁴ <http://spartacus-educational.com/GERliebknechtW.htm>

¹⁵ Okhrana: 1881-1917 yılları arasında faal olan Rus gizli polis örgütü. Sol ve devrimci aktiviteler ve politik teröre karşı kurulmuştu. Asıl işi, sendikalar, siyasi partiler, gazeteler gibi yerlere sızarak ajanlık faaliyeti yürütmektir. Özellikle 1905 yenilgisinden sonra aktif çalışan bir örgüttü.

inceye Liebknecht'in başını inceler. "Sınavdan" başarıyla geçen Liebknecht, bu tarihten sonra Marx'ın öğrencisi ve dostu olur. Yalnız Marx'la değil, aileyle kurduğu ilişkinin, sürgün hayatının yarattığı umutsuzlukta kaybolmasını engellediğini söyler. Annesini küçük yaşta kaybeden Wilhelm Liebknecht, özellikle Jenny Marx'ın özeni ve şefkatinden çok etkilendiğini ifade eder.¹⁶

Liebknecht, Marx öldükten sonra yazdığı anılarında, bir anlamda Marx ailesinin günlük hayatının kaydını tutar. Ailenin her bireyinin öne çıkan özelliklerini, yaşadıkları acıları ve özgün yanlarını canlı bir anlatımla aktarır.

Bu anılardan biri de *Don Kişot* üzerinedir. Marx'ın dillere olan ilgisini gören Liebknecht, bu konuda ilginç bir anekdot aktarır. Tanıştıklarının ilk günlerinde, İspanyolca bilip bilmediğini soran Marx'a "hayır" cevabını veren Liebknecht, birden elinde Cervantes'in *Don Kişot* romanını bulur. Marx ona, tek kelime İspanyolca bilmeyen Liebknecht'e, kitabı okuyup gelmesini söyler. Çaresiz, kitabı okuyup bitiren Wilhelm, İspanyolca öğrenmeye başlar. Liebknecht, Marx'ın ölmeden önce Arapça ve Türkçe çalıştığını da yazar.¹⁷

Marx sert bir öğretmenmiş Liebknecht'e göre: "O bizi sadece öğrenmeye teşvik etmez, aynı zamanda öğrenip öğrenmediğimize karşı tarafı ikna etmeye uğraşırdı. Ben İngiliz sendikalarının tarihi üzerine çalışıyordum, her gün bana ne kadar ilerlediğimi sorardı, en sonunda da büyükçe bir dinleyici grubuna ders vermem için beni zorlayana kadar rahat etmedi."

Kendisi de yazarlık ve editörlük yapan Liebknecht, Marx'ın kitaplarının zorluğu ve yazı stiline anlaşılmaz olduğu iddialarına karşı çıkar. Ona göre bu tarz net ve olması gerektiği gibidir ve şöyle der: "Örneğin Brumaire'in sözcükleri birer ok, birer mızraktır, bu sözcükler yaralayan, öldüren sözcüklerdir."

¹⁶ Bu bölümün tamamı için bkz. <https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1896/karl-marx.htm>

¹⁷ Ben Marx'ın bunu biraz da arkadaşının öğrenme kararlılığını ölçmek için yaptığını düşünüyorum.

Marx'la ilgili uzunca iltifatlara girişmeden, özellikle tarihsel materyalizm üzerine yazdıklarının altını çizen Liebknecht, tarihin bir sınıf mücadelesi tarihi olduğu tespitine tekrar tüm kalbiyle katıldığını söyleyerek anılarını sonlandırır.

Mecliste Sosyalistler Ne Yapmalı?

Liebknecht uzun süre parlamentoda çalışmasına karşın, parlamento mücadelesinin sınırlarının da farkında olan, ancak parlamentoda sosyalistlerin yer almasına dair net çizgileri olan bir sosyalisttir.

“(Biz sosyalistler) Gösterdik ki Partinin sosyalist fikirleri gerçekleştirebilmesi için gerekli gücü elde etmesi zorunlu ve bu da tüm propaganda araçları ile yapılmalı” diyerek mecliste sosyalistlerin bulunmasını açıklayan Liebknecht, durumun kendisine yine de pek keyif vermediğini de şöyle ifade eder: ‘Ben hiçbir zaman Parlamenter olmaya hevesli biri olmadım. Vekil olmaya dair hiçbir zevk duymuyorum, sonuçta Reichtag ve Saxon Landtag’da 25 veya 26 yıldır bulunuyorum.’”¹⁸

No Compromise broşüründe mücadelede tavizin neye denk düşüğünü ve sosyalistlerin nelerden “taviz” verilmiş sayabileceğini açıklayan Liebknecht, parlamentoda neyin taviz olduğunu da şöyle ifade eder:

‘Reichstag’daki Sosyal Demokratlar olarak biz bazen bir sosyo-politik meselede Muhafazakârlarla birlikte hükümet lehine, bazen de ticari bir meselede Radikallerle hükümete karşı oy veriyoruz, bu politik refahın genel gerekliliklerinden biri. Bu şüphesiz ki teori ve pratik arasında bir taviz vermek demektir, ancak partinin karşı olduğunu tekrar tekrar belirgin ve kesin bir şekilde açıkladığı tavizlerle hiçbir alakası yoktur.’”¹⁹

Liebknecht, partinin diğer partilerle işbirliği konusunda yine sınıf mücadelesi ve sınıf çıkarları temelinde bir birliğin mümkün

¹⁸ <https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1901/09/how.htm>

¹⁹ <https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1899/nocomp/nocomp.htm>

olduğunu, “eğer durumun gereklilikleri ve şartları başka partilerle işbirliği gerektiriyorsa, bu işbirliği her zaman taviz vermeden başa-
rılabilir” şeklinde tanımlar.²⁰

Taviz meselesini partinin çıkarlarını savunma temelinde de izah eden Liebknecht, partinin çıkarlarını sınıf mücadelesi temelinde sosyalizmin prensiplerini savunmak olarak izah eder:

“Sosyalistler, Parlamentoyu etkilemek için *yeterli gücü* kazanırlarsa, ne yapmalı? ...Gördük ki her kullanımda işe yarayacak taktikleri formüle edemiyoruz. Taktikler koşullara bağlıdır. Partinin çıkarları tek kanun, tek kuraldır. Ancak partinin amacı, sürekli, elbette programda değişiklikler yapılabilir ya da bazen programı değiştirmek veya güçlendirmek gerekebilir. Ancak öte yandan, kullanılan silahlar ve savaş yöntemleri, sürekli olarak değişmekte. Ayrıca gördük ki parti, en yüksek düzeyde örgütlenme becerisine sahip olmalı ve hareketimizin yaşamsal prensiplerini her zaman aklıda tutmalı ve elzem olanları yaşamsal olmayanlar yüzünden gözden kaçırmamalıyız. Yaşamsal olan Sosyalizmin prensipleridir ve devlette ve toplumda mümkün olduğunca hayata geçirilmelidir.”²¹

Marksizmin Tubası

Tuba, bakır üflemeliler ailesinde orkestranın belki en hantal aletlerinden biri. Büyük ve sesi dolgun bir enstrüman. Orkestrada sesi en kalın alet. Genellikle yalnızca bir tane bulunur. Liebknecht de onun gibi, en kalın sesiyle tavizsiz, pazarlıksız, sosyalistlere sınıf mücadelesinin gereklerini hatırlatan bir yazar. Bu yüzden, sesiyle dans etmesek de, kulağımızda varlığını hep duymamız gereken seslerden biri.

Liebknecht, sürgünde, örgütsüzken, örgütlüyken veya örgüt kurarken, parlamentoda, yani aslında her yerde ve her zaman siyaset yapma olanaklarını araştıran yılmaz bir sosyalist, siyasal faaliyette

²⁰ <https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1899/nocomp/nocomp.htm>

²¹ <https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1901/09/how.htm>

özellikle kurum içi ve dışında polemikleri yürütme (bkz. anarşistlere karşı tutumu, *Gotha ve Erfurt* programlarının hazırlanması, *No Compromise* broşürü), örgüt kurma ve örgüt içi kliklerle ideolojik mücadele alanında deneyimlerine başvurulması gereken bir pratikçi ve yazar. Bu nedenle kendisinin ve elbette oğlu Karl Liebknecht'in deneyimi, tekrardan daha geniş kitlelerce bilinmesi ve dolaşıma sokulması gereken bir miras diye düşünüyoruz.

Bitmeyen Senfoni'nin Orkestra Serüveninde August Bebel

Melek Halifeoğlu

Giriş¹

Bir orkestrada şefin gücü ve yönlendirmesinin yanında, orkestra çalışanlarının ve müzisyenlerinin kompozisyon içindeki eşzamanlı hareketi de önemlidir. Böylesi bir eşzamanlılık içinde çalınan eser dinleyiciyi etkilerken, yazıldığı tarihin özgül bir uğrağına karşılık gelir. Maddi hayatın gerçekliğinden ayrı olarak düşünölemeyecek olan bu gerçekçi orkestranın önemli isimlerinden biri de August Bebel'dir. Avrupa sosyalizminin kökeninde az sayıdaki önemli kişilerden olan Bebel, Alman işçi sınıfının *gölge imparatoru* olarak bilinir. Ancak her ne kadar Batı ve Doğu Almanya hükümetleri tarafından kurucu bir sıfatla nitelendirilmiş olsa da Marksizmle olan çelişkili ilişkisi, tarihçiler tarafından vurgulanmaktadır.² Bu açıdan Bebel'in kuramsal yaklaşımı ve siyasal pratiğı, Marx ve Engels ile kurduğu ilişki bağlamında ele alınacağından, kendisinin daha sonraları reformizme evirilen siyasal tecrübesi yazının kapsamı dışında tutulmaktadır.

¹ Metnin okunmasında ve gerekli düzeltmelerin yapılmasında eleştirileriyle katkıda bulunan Hilal Onur-Ince ve Mehmet Yetiş hocalarına teşekkür ederim.

² Kenneth Rasmussen, "August Bebel and the Origin of German Social Democracy, 1863-1890," *The Historian*, vol. 50, no. 3, 1988, s. 386-405.

Söz konusu tarihçilerin çalışmaları arasında yol gösterici nitelikte olan William Maehl'inkidir.³ Maehl'in çalışmaları Bebel'in 1860'lar ve 1870'de Alman Sosyal Demokrasisi ile ilişkisini anlamak açısından önemlidir. Maehl, Bebel'i "pragmatik bir reformcu" olarak nitelendirir. Bunun gerekçesi olarak, onun sosyal demokrasinin yol taşlarını döşerken, bunu mevcut düzen içerisinde, parlamento ve parti aracılığıyla sağladığını belirtir. Ancak Bebel'in, partinin topluma entegre edilme çabasına karşı çıkarak kendine özgü devrimci ve teorik karakterini koruması ve sürdürmesi amacıyla olduğunu işaret etmek gerekir.⁴ Öte taraftan Karl Kautsky hakkında yapılan çalışmalarda, Bebel'le arasında ortak bir kuramsal bakış açısı olduğuna dair yorumlar bulunmaktadır. Diether Groh, Kautsky ve Bebel'in sosyalizme olan inançlarını, Alman politik güçlerinden bağımsız, yalıtık ve pasif bir konumda tutmaya çalışmalarını, parti üyelerinin sayısını sabırla artırmaya dönük yaklaşımlarını "devrimci uyanıklık" biçiminde tanımlamaktadır.⁵

Erken Dönem

Bebel, yoksul bir ailenin çocuğu olarak 22 Şubat 1840 yılında Köln'de dünyaya gelir. Sefil bir çocukluk hayatı yaşaması, daha sonraları onun teoriden bağımsız bir şekilde hayatın pratiğinde törpülenmesini ve işçi hakları için mücadele etmesini sağlayacak önemli momentlerden biridir. Torna işçisi olarak iş bulma arayışı, Almanya içerisinde farklı bölgelere göç etmesine neden olurken; bu durum, bir gezgin gibi ülkesini tanıma fırsatı yakalamasını sağlar. Uzun bir dönem Freiburg'da ve o sırada bir Alman kenti olan Salzburg'da kalan Bebel, her iki şehirde de *Gesellenvereine*'ye⁶

³ William Maehl, "August Bebel and the Development of a Responsible German Socialist Foreign Policy, 1878-96," *Journal of European Studies*, 1976, s.17-46; William Maehl, *August Bebel: Shadow Emperor of the German Workers*, Philadelphia: The American Philosophical Society, 1980.

⁴ A.g.e s.322.

⁵ Diether'den aktaran Rasmussen, 1988; Peter Nettl, "The German Social Democratic Party 1890-1914 as a Political Model," *Past and Present*, no. 30, 1965, s. 65-95.

⁶ *Gesellenvereine*, "ustanın emri altında çalışan kişi olan kalfa birliği" olarak çevrilebilir. O dönemde ustalar, aynı zamanda atölye, manüfaktür sahibi insanlardı.

(Katolik Eğilimli Kalfalar Birliği) katılır. Kalfa birliği statüsündeki ilk dernek, 1847'de Peter Adolph Kolping tarafından kurulmuş olup daha çok çalışan işçilerin eğitim, ahlak ve yurttaşlık yükümlülükleri konusunda farkındalık yaratmak gibi bir amaç taşımaktadır. Bu açıdan *Gesellenvereine*'nin bir tür erdemli ve onurlu çalışan topluluğu üretmeyi hedeflediği söylenebilir. Dolayısıyla ahlaki bir yükseliş üzerinden ilerleyen eğitim programı, politik tartışmaların yer bulduğu atmosferi yansıtmaz. Teoloji üzerinden bir baskının mevcut olmadığı bu dernekleşme biçimi, Bebel'in kendisini rahatsız hissetmemesi açısından önemli bir duraktır.

1860'da Leipzig'e taşınan Bebel, burada görece büyük olan bir işletmede çalışmaya başlar. Bebel'in yaşamının önemli dönüm noktalarından birini oluşturan Leipzig dönemi, çalışma koşullarının sefaleti ile yüzleşmesini sağlar. Kendi hayat hikâyesini kaleme aldığı kitabında Leipzig'e gelişini tesadüf biçiminde açıklar.⁷ Leipzig'deki orta sınıf liberal öncü işçilerin eğitim birliklerine katıldığı ilk zamanlarda, arka koltuklarda yerini alır. Ancak zaman içerisinde üyelerin istek ve ihtiyaçlarını, orta sınıf nitelikli birlik liderlerinden daha fazla öğrenme fırsatı bulur. İlk yıllarında çalışanların eğitimlerini sağlamaya, sıkıntılarına yardımcı olmaya ve gıda kooperatifi için plan yapmaya odaklanır. Bu durum karşısında o zamana kadar bilinmeyen ve hiç kullanılmayan grev silahını gündeme getirir. Grev tehdidinin işçilerin belli başlı konularda haklarının artmasına imkân vereceğini düşünür. Örneğin grevler yemeklerin niteliğinden niceliğine, iş saatlerinin bir saat azalmasına kadar belli başlı noktalarda işçilerin rahatlamasına imkân sağlar. Karl Marx ve Friedrich Engels'in isimlerini duymadan ya da onların eserlerini okumadan, işçinin kötü hayat koşullarını pratik içinde öğrenir ve bu durum onun farkındalığını artırır. Bebel'in bu politik gelişimi, Marx'ın "insan maddi koşulların ürünüdür ve bilinci bu koşullar altında gelişir" savına örnek teşkil ediyor denilebilir.⁸ 1860'ların başlarında grev sonucu elde edilen haklar konusundaki yaklaşım, politik bir mücadeleden ziyade kalfa

⁷ August Bebel, (1913: 43) *My Life*, New York: The University of Chicago Press, 1913, s. 43.

⁸ 1865 yılına kadar Marx'ın eserlerini hiç okumamıştır.

birlikleri içinde harmanlanan, zaman içinde usta ve atölye sahibi olacağına dair ılımlı ve muhafazakâr kimliği barındırdığı için liberal ve sistemle uzlaşabilen bir tutum olarak değerlendirilebilir.

Bebel'in Prusya'dan hem endüstriyel olarak daha ileri durumda olan hem de güçlü bir liberal geleneğe sahip bulunan Saksonya'daki serüveni, daha sonraları Leipzig'de işçilerin eğitilmesiyle ilgili aktif rol üstlenmesiyle sonuçlanır. Eğitimli bir sosyalist kimliğe sahip olmayan, aksine pratik içinde yoğrulan Bebel, başlarda çalışma koşullarının iyileştirilmesi konusunda işçilerin ilgisini artırmaya çalışır. Kendisini başından itibaren sol ve radikal tarafta konumlandırırken, Alman cumhuriyeti ve demokratik birliğinin yanında yer alarak anayasal monarşiye ve Almanya'nın Büyük Prusya altında birleşmesine karşı bir tutum sergiler.⁹

Otto von Bismarck'ın Büyük Prusya ideali altında birleşen, Prusya hükümetinin ilkeleri ve ruhuyla tüm Almanya üzerinde hâkimiyet kazanmayı amaçlayan demokrasi karşıtı tutumu, Bebel'in Alman demokratlarıyla aynı görüşleri paylaşmasına ve Bismarck'ın politikalarına karşı çıkmasına yol açar. Kuzey Almanya Konfederasyonu'nun Bismarck tarafından kurulmasından sonra Reichstag'da milletvekili olan Bebel, Almanya'yı kocaman bir kışla haline getiren, halkın haklarını ve son kalan özgürlüklerini ortadan kaldıran federasyonu açık bir şekilde eleştirerek protesto eder. Dolayısıyla Prusya'da gelişen koşullar ve Bismarck'ın otoriter tutumu, Bebel'in Prusya karşıtı siyaseti ve daha radikal bir programı benimsemesinde etkili olmuştur diyebiliriz. Özellikle 1867 sonrasında Prusya'nın ağırlığının ciddi bir şekilde hissedildiği Kuzey Almanya Konfederasyonu'nun demokratik ve liberal kurumları desteklememesi, Bebel'in muhalefet çizgisini keskinleştirir.¹⁰ Bu bakımdan alt sınıflarla olan özdeşleşme ve birliktelik, Bebel'in kendi hayat tecrübelerinden kaynaklanmaktadır.

⁹ Francis L. Castern, *Essay in German History*, London ve Ronceverte: The Hambledon Press, 1985, s. 246.

¹⁰ Sarah Neitzel, "*August Bebel: Populist Reformer or Marxist Revolutionary*", Texas Tech University, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 1974, s. 28.

Erken Dönemden Geç Dönem Bebel'e

Teorik birikimden ziyade pratik öğrenme içinde yoğrulan Bebel'in politik eğitimi, Leipzig'deki *İşçi Eğitim Birliği*'ndeki (Arbeiterbildungsverein) rolüyle başlar. 1860'dan itibaren işçilerin mesleki becerilerini artırmaya yönelik, liberaller tarafından kurulan dernekler, daha çok teknik bilgi ve becerilerin geliştirilmesini hedefliyordu. Bu tür işçi derneklerinin liberaller tarafından kurulmasında ve öncülük edilmesinde çeşitli nedenlerin bulunduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan ilki, işçi sınıfının burjuvazinin siyaset sahnesindeki gücüne boyun eğmesini sağlama isteğidir. Örneğin *Frankfurter Zeitung*'u yöneten ve editörlüğünü yapan Leopold Sonnemann, söz konusu işçi eğitim derneklerinin sosyalizmin önünde bir set olarak kullanılmasını planlamaktadır.¹¹ Aynı zamanda Profesör Emil Rossmassler ve Friedrich Albert gibi kimi liberaller de işçilerin Almanya'nın birleşmesinin sağlanmasında yardımcı olabileceklerini düşünür. Ancak belirtmek gerekir ki, adı geçen liberal kesim aynı zamanda Bismarck yönetiminin otoriter rejimine karşı çıkmış, ulusal birleşmenin daha demokratik bir zeminde gerçekleştirilmesini arzu etmiştir. Öte taraftan genel anlamıyla sosyalizmin işçi sınıfı üzerinde etkili olmasından korktukları için emekçilerin her zaman, daha düşük bir düzeyde kalmaları gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Buna karşılık işçi eğitim dernekleri, kalfa statüsündeki işçilerin bir gün usta olabileceğine ve kendi atölyelerini küçük fabrikalara dönüştüreceğine dair beklentiyle perçinlenir. Sınıfsal bilinçlenmeyi ve aydınlanmayı içermeyen bu örgütlenme biçimi, siyasi olgunluk ve deneyimden yoksun işçilerin kontrol altında tutulması açısından önemli bir rol üstlenmektedir.

Bu noktada Bebel'in hayatında iki önemli uğrağın olduğunu söyleyebiliriz. İlki Ferdinand Lassalle'i okuyarak sosyalist olması, ikincisi ise Marx ve Engels'in de içinde yer aldığı sosyalist çevrelerle yakından bağlantılı olan Wilhelm Liebknecht'le Leipzig'de tanışmasıdır. Bebel'in aksine Liebknecht, gençliğinden itibaren

¹¹ A.g.e, s.31.

komünisttir; Marx ve Engels ile sıkı bir ilişki içindedir. 1848'de Alman Devrimi'nin bastırılmasından sonra ciddi anlamda Prusya düşmanı olan Liebknecht, daha sonra Bebel'le birlikte Saksonya'da işçi sınıfının siyasallaştırılmasına yönelik yürütülen çalışmalara büyük katkılar sunacaktır. İkili, 1865'te 23 bin üyeli 106 derneği içinde barındırması nedeniyle Lassalle'in kurduğu *Genel Alman İşçi Derneği*'nden (ADAV) sol liberallerin kurduğu çok daha büyük bir örgüt olan *Alman İşçi Dernekleri Kongresi*'nde etkin bir güç haline gelir. Lassalle, her ne kadar kendini Marx'ın öğrencisi olarak görse de, Engels ve Marx'ın siyasi tutumlarından ciddi ölçüde farklılaşır. Lassalle, ADAV için üç temel noktadan oluşan bir program hazırlar. Bunlardan ilki, işçi sınıfının kendini bağımsız bir siyasi parti olarak oluşturması gerektiği yolundaki iddiasıdır. İkincisi, üretim sisteminin değiştirilebilmesi amacıyla evrensel, eşit ve doğrudan oy hakkının talep edilmesi gerektiğini vurgulayan savdır. Üçüncüsü ise kapitalist sistemin yerini alacak olan işçi üretim kooperatiflerine devletin cömert bir şekilde yardım sağlaması gerektiğini savunan görüştür.¹²

Buna karşılık Marx ve Engels, özellikle Prusya devletinin doğası hakkındaki bakış açısının yanılsamalı olduğunu düşünürler. Evrensel oy hakkı talebine katılmış olsalar da, bu hakkın ve işçi sınıfı özgürlüğünün barışçıl ve müzakereci yollarla elde edilemeyeceği kanısındadırlar. Lassalle'in burjuva-liberal kapitalistlere karşı iktidarla (Bismarck) ittifakını öngören siyasal yaklaşımını reddederler. Çünkü Marx ve Engels, feodalizmin kalıntılarını yok etmek için sosyalistlerin burjuvaziyle geçici ittifaklar kurmaları gerektiğini düşünür. Diğer bir anlaşmazlık noktasıysa Marx'ın sendikaların ve sendikal faaliyetin işçiler için gerekli bir eğitim ögesi olduğunu belirttiği görüşüyle, kendisini ücretlerin tunç kanununa dayandıran Lassalle'in sendikal etkinliğin gücünü kırdığı görüşüdür.

1848 Devrimi öncesi işçi dernekleri üzerindeki baskı, liberal ve radikal burjuvaların kendilerini korumaya yönelik tutumu, işçi

¹² David Childs, "*Marx and Lassalle*" iç. Marx and Marxist an Outline of Practice and Theory, London/ Ernest Benn Limited, 1973, s. 35.

hareketinin kendisini özgürce sergilemesinde engel teşkil eder ve eğitim ile maddi ve manevi yardım sağlamaya dönük çok sayıda işçi derneğinin kurulmasına yol açar. O dönem Almanya ve Prusya'da işçi ve zanaatkâr çırakların mesleki gelişimini sağlama amacını güden dernekler, "işçi eğitim dernekleri" olarak hayat bulur.¹³ Mart 1848'de işçi dernekleri üzerindeki baskının ortadan kalkmasından sonra örgütlenme anlamında ciddi bir artış gözlenir.¹⁴ Söz konusu işçi dernekleri açısından sol ve sosyalist kanatta, meclis fraksiyonlarıyla parlamento dışı örgütlenmeler arasında ilişki mevcutken, liberal ve muhafazakâr kanatta parlamento ile parlamento dışındaki gruplar arasında yakınlık yoktur.¹⁵

Sendikaların ve sendika benzeri örgütlenme biçimlerinin sayısının kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte hızla artmaya başladığını söyleyebiliriz. İşçi sınıfı, kapitalizmin yaygınlık kazanmasıyla beraber ekonomik, siyasal ve toplumsal hak ve çıkarlarını kazanmak adına daha geniş, kitlesel örgütlenme ağı içinde yer almaya gayret etmeye başlar. Kapitalizmin ilk olarak ve hızlı bir biçimde geliştiği İngiltere'deki gibi Almanya'da da sınıfsal etkinlikler, hem siyasal baskının yoğunluğunu azaltmak hem de ona karşı bir direnç

¹³ Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, cilt 1, İstanbul: İletişim, 1988, s. 130.

¹⁴ 1848 sonrası işçiler, Avrupa'nın çeşitli yerlerinde öncelikle dernekler aracılığıyla örgütlendiler. Bunlar arasında Alman işçi sınıfının ulusal çaptaki ilk örgütü olan ve Marx'ın öğrencisi Stephan Bom'un kurduğu Arbeiterverbrüderung (İşçi Kardeşliği); Ferdinand Lassalle'in Genel Alman İşçi Derneği (ADAV) 1863'te; August Bebel, 1865'te Saksonya Hükûmeti'nin siyasal işçi derneklerine izin vermesinin ardından Saksonya İşçilerinin Maddi ve Manevi Çıkarlarını Teşvik ve Destekleme Derneği'ni kurdu (Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, s. 131; Haluk Yurtsever, "Avrupa Marksizminin Oluşumunda İki Kritik Dönem: 1848 ve 1918 Devrimleri" *Gelenek*, no.78, Mayıs 2003). Saksonya İşçilerinin Maddi ve Manevi Çıkarlarını Teşvik ve Destekleme Derneği adı altında 29 dernek ve 4600 işçinin birleşmesi sağlandı (Tanıl Bora, *Almanya'da Sosyal Demokrasi'nin Doğuşu (1848-1913)*, SODEV, 2004, s.25). İşçiler açısından burada önemli olan nokta ilk kez böylesi bir örgütlenmenin başına kendilerinden biri olan August Bebel'in getirilmesi. O zamana kadar işçi örgütlerinin başına avukat, filozof vs. eğitilmiş bir işçi dostu aydın ya da okumuş bir kişiler getiriliyordu. Sakson işçi sınıfı bir aile kökeni olduğu göz önüne alındığında, çoğunlukla orta sınıf Alman ailelerden gelen Alman hareketi içinde önde gelen bir isim olması da sıradışıydı (Gary P. Steenson, "August Bebel," ed. John Memman ve J. M. Winter, *Europe 1789 to 1914: Encyclopedia of the Age of Industry and Empire*, vol. 1, Detroit: Charles Scribner's Sons, 2006, s. 194-95).

¹⁵ A.g.e, s. 195.

gösterebilmek için, dayanışma dernekleri, yardımlaşma sandıkları ve benzeri oluşumlara zemin hazırlayarak daha sonraları işçi derneklerine dönüşür. Marx, *Felsefenin Sefaleti*'nde bu durumu apaçık ortaya koymuştur:

“İşçilerin kendi aralarındaki ilk birleşme çabaları, her zaman dayanışma biçiminde olur. Büyük sanayi, birbirlerini tanımayan insan kalabalıklarını bir yerde yoğunlaştırır. Rekabet, bunların çıkarlarını böler. Ama ücretlerin korunması, patronlarına karşı sahip oldukları bu ortak çıkar, onları ortak bir direnme düşüncesinde birleştirir- dayanışma. Demek ki dayanışmanın her zaman ikili bir amacı vardır; işçiler arasındaki rekabeti durdurmak ve böylelikle kapitalistlerle olan genel rekabetlerini sürdürebilmek.”¹⁶

1848 Devrimleri, gerici monarşilerin temelini sarsarken, ulusal bağımsızlık için mücadele eden halklara da umut kaynağı olmuştur. Aynı şekilde İtalyan Savaşı da Prusya'da ve Alman Konfederasyonu'na bağlı devletlerde bir ulusal kabarma yaratır.¹⁷ Söz konusu gelişme, beraberinde çeşitli Alman devletlerinin bir tek devlet altında birleşme sorununu gündeme getirmiştir. Marx ve Engels, Avrupa'daki -özellikle Fransa'daki- devrimci hareketi ve ulusal kurtuluş hareketini engelleyen Bonapartizmin, Almanya'nın birliği karşısındaki en önemli engel olduğunu ortaya koyarken, liberal muhalefetin 1848'de olduğu gibi bu sorun karşısında da *Junker*¹⁸ hükümetine teslim olacağına dair bir endişeyi paylaşırlar.¹⁹ Gerçekten de, Prusya liberalleri sözlü muhalefetten öteye gidemeyerek ve karşıdevrimci güçlerin kendi durumlarını sağlamlaştırmalarına olanak sağlayarak, 1861 yılı Eylül'ünde Prusya kralı olan I. Wilhem'in,

¹⁶ Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti: M. Proudhon'un Sefaletin Felsefesi'ne Cevap*, çev. Erdoğan Başar, Ankara: Sol Yayınları, 1966, s.192.

¹⁷ Bilimler Akademisi, *Karl Marx: Biyografi*, İstanbul: Sorun Yayınları, 2008, s.290.

¹⁸ Feodal üretim sistemi içinde kapitalist üretim ilişkilerinin nüve halinde bulunduğu dönemde Almanya'da aristokrasiye dâhil olmasıyla beraber Prusya'da yaşayan ve Alman İmparatorluğu'nda (1871-1918) ciddi derecede önemli bir politik gücü elinde bulunduran toprak sahipleridir.

¹⁹ A.g.e, 291.

Eyalet Meclisi'nin onayı olmaksızın, Pomeranyalı bir Junker olan Otto von Bismarck'ı atamasına sessiz kalırlar.

Ulusal hareketlenmenin proleter ve demokratik tartışmaları sırasında Marx ve Lassalle arasındaki ayrılıklar da giderek belirginleşmeye başlar. Alman sosyal demokrat hareketi içinde önemli bir yeri olan Lassalle, sosyal kurumları “halk ruhu” (Volkgeist) kavramı ile açıklamaya çalışmış ve ulusların zihnindeki fikirlerin tarihi olduğu düşüncesini sürdürerek Hegel'den etkilendiğini açıkça ortaya koymuştur.²⁰ Lassalle'e göre bireylerin değil ulusların zihnindeki düşünceler daha gerçekçidir. Bu açıdan bakıldığında, ulusların ideolojileri de tarihin gerçek güçleridir.²¹ Verili bir maddi hayat içinde değişen ve dönüşen insanın özneliğini göz ardı eden bu bakış, elbette Marksist düşünceye ters düşüyordu. Alman işçi sınıfının gücünü genel oy talebiyle güçlü bir ulusal teşkilata dayandıran Lassalle, sendikal hareketin başında olmasına rağmen devrimci teoriden ve proletaryadan uzak durması nedeniyle, Marx tarafından Hegelci idealist tutum içinde olmakla eleştirilir. Genel oy hakkı içine hapsedilen devrimci mücadele biçimi, aslında Lassalle'in dönemin siyasal iktidarıyla beraber hareket ettiğinin de göstergesiydi. Devletin halkın iyiliğini sağlayan bir aygıt olarak anlaşılması ve genel oy hakkı sayesinde çalışma koşullarının iyileşeceğine dair inanç duyulması, devletin sınıf ilişkilerinin dışında, halkın iradesini yansıtan bir kurum olarak ele alınması anlamına gelir. Lassalle'in devletçe finanse edilen işçi kooperatifleri fikri ve “halk ruhunun” değişimi oranında devlet biçiminin de değişikliğe uğrayacağına dair inancı, yaşadığı dönemle açıklanabilir. Dönemin Prusya topraklarında zanaatkârlar ve esnaf dışında nüfusun ancak onda biri fabrikalarda çalışmaktadır.²² Tarımsal üretimin yoğun olmasına işaret eden Lassalle'e göre siyasal iktidarla birlikte hareket edilmesi, genel oy ilkesinin benimsenmesine ve kooperatiflere kredi sağlanmasına olanak tanıyacaktır. Dolayısıyla, daha sonraları gün yüzüne çıkacak olan Bismarck-Lassalle

²⁰ Adnan Güriz, *Sosyal Demokrasi İdeolojisi*, 2. Baskı, Ankara: Phoenix, 2011, s. 42.

²¹ A.g.e, 42

²² A.g.e, 44.

görüşmelerinin de kanıtlayacağı üzere, Prusya devletinin bir yandan sosyal içerikli kanunlar çıkarmaması ve öte yandan sosyalistleri sistemli bir biçimde susturmaya çalışması, bu noktada önemli bir gösterge olarak düşünülebilir.

Lassalle'in önerileri karşısında Bebel'in kritik bir rol oynadığı söylenebilir. Bebel, ortalama işçinin devlet tarafından desteklenen kooperatiflerin durumuna ilgi duymadığını belirtir. İşçiler, profesyonel özgürlük, serbest seyahat edebilme, pasaport muafiyeti ve örgütlenme özgürlüğü gibi daha temel meseleler üzerinde kafa yormaktadır.

Bebel'in işçi dernekleri üzerinde giderek artan etkisi ve sosyal demokratik hareketin gelişiminin pekişmesindeki esas rolü, onun ılımlı bir liderlik vasfına sahip olmasından ileri gelir. Önceleri liberal eğilim içinde gelişen bu tavır, sonraları Lassalle ile karşıtlığa düşmesine ve Liebknecht ile güçlerini birleştirerek çetin tartışmalardan kaçınmasına bağlı olarak işçiler arasında partizanca davranmadığı ve hakkaniyetli olduğu konusunda ün kazanmasına yol açar.

Belirtmek gerekir ki, 1860'lı yıllarda Almanya'da işçi hareketinin iki kanadı bulunmaktadır: ADAV (Lassalleciler) ve SPD (Eisenachçılar). Bu iki ana akım arasındaki rekabet, Almanya-Avusturya Savaşı ile zirveye ulaşır. Liebknecht ve Bebel, Prusya'nın "kardeşkanı dökmeye" dayalı politikasına karşı halkın silahlı direniş örgütlemesi gerektiğini savunurken, Lassalle'in ölümünden sonra ADAV'ın başına geçen Johann Baptist Schweitzer, Prusya'nın tepeden inmeciliğinin yükselişte olduğu bir dönemde Bismarck'ın yanında konumlanır.²³ Lassalle'in programı ve Bismarck'la yakınlaşması, işçi birliklerinin daha mesafeli yaklaşmasına neden olur. Çünkü işçi birlikleri ve işçiler, Prusya hükümetinin otoriter eğiliminden ziyade gerek kendi örgütlerinde gerekse devlet alanında ve uygulamalarında demokratik öğelere daha fazla ağırlık verilmesine yönelik bir tutum sergiler. Bebel ve Liebknecht, *Alman İşçi Dernekleri Kongresi*'nde söz sahibi olmayı ve sosyalist bir çizgide ilerlemeyi

²³ Tanıl Bora, *Almanya'da Sosyal Demokrasi'nin Doğuşu*, Sosyal Demokrasi Vakfı. 2004, s. 29.

planlar. Bunun nedeni olarak Kuzey Alman burjuvazisinin, yeni kurulan devletle ve Bismarck'la uzlaşarak, ulusal çelişkileri göz ardı etmesini ve burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki uzlaşmaz çelişkinin derinleşmesini gösterebiliriz.²⁴ Bu açıdan birlikler, kendilerini sonrasında *Alman İşçileri ve Eğitim Toplulukları Birliği* (Union of German Workers' and Educational Societies) haline dönüştürürler.²⁵ Bebel ve ADAV'ın eski bir üyesi olan Liebknecht liderliğindeki birlik, süreç içerisinde 1869'da Eisenach'da *Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisi*'nin (SDAP)²⁶ odağı olur.²⁷ 1875'te Gotha'da yapılan kongrede ADAV ile SDAP'nin birleşmesi sonucunda Bebel'in parti başkanlığında *Alman Sosyal Demokrat Partisi* (SPD) kurulur.²⁸ Kuruluş aşamasında benimsenen *Alman Sosyalist İşçi Partisi*'nin ismi, 1891 yılında *Alman Sosyal Demokrat Partisi* biçiminde değiştirilir. Birlik kongresinde sunulan program tasarısı, Lassalleci tezlerin ağırlığını taşır ve bu durum Marx tarafından şiddetle eleştirilir.

Marx ve Engels, Gotha'da kabul edilen programı "*Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*"²⁹ 'nde ayrıntılı bir şekilde tartışır. Burada geliştirilen eleştiri, işçi sınıfı içindeki bölünmenin ortadan kaldırılması amacıyla neler yapılması gerektiğini saptamaya yöneliktir. Marx, Bebel ve Liebknecht'e ulaştırılması talebiyle Bracke'ye gönderdiği mektupta durumu şöyle analiz eder:

²⁴ Bora, s.31

²⁵ David Childs, "*Marx and Lassalle*" iç. Marx and Marxist an Outline of Practice and Theory, London/ Ernest Benn Limited, 1973, s. 36.

²⁶ Lassalle'ci sava karşın, yeni parti programı, sınıf mücadelesini, uluslararası proletaryanın birliğini ilan ettiği ve demokratik talepler öne sürdüğü için Alman İşçi Hareketi adına büyük bir kazanım olarak değerlendirilmektedir. Sosyal demokratların Eisenachlılar olarak adlandırıldığı bu kanat, Lassallecilerden farklı olarak Almanya'nın "tabandan" birleşmesi düşüncesini savunmaktadır. Prusyalılık, Bismarckçılık ve nasyonalizme verilen her türlü ödüne karşı mücadele etmektedir (Galina Serebryakova, *Ateşi Çalmak 4*, çev. Ali Rıza Dırık, İstanbul: Evrensel, 2009, s. 211.

²⁷ Liberallerin I. Enternasyonal'le ilişki kurulması yaklaşımından sonra partinin kuruluşundan önce ayrılmış olmaları önemli bir noktadır.

²⁸ Birsen Örs, *19. Yüzyıldan 20.yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2012, s.263; Tobias Gombert, *Sosyal Demokrasi El Kitabı 1*, İstanbul, Friedrich Ebert Stiftung, 2009, s. 72.

²⁹ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, Ankara: Sol Yayınları, 1976

“İleriye doğru atılan her adım, her gerçek ilerleme, bir düzine programdan daha önemlidir. Eğer Eisenach Programını aşmak olanaklı olmazsa -ve koşullar buna elverişli olmazsa- muhataplarımızla, ortak düşmana karşı bir hareket anlaşması yapmakla yetinmeliyiz. Bunun tam tersine, (bunu uzun bir ortak çalışmayla böyle programların hazırlanabileceği bir zaman bırakmak dururken) ilkelerden programlar imal etmeye kalkışırsak, o zaman, herkesin gözü önünde, bütün dünyaya, partinin hareket düzeyini gösteren şahıslar (jalon) yerleştirmiş oluruz.”³⁰

Ancak Engels, Bracke'ye yazdığı mektupta, “Bu birleşme kendi içinde bölünme filizini taşımaktadır”³¹ diye yazar ve bu görüşünü daha sonra Bebel'le yazışmalarında da tekrarlar. Engels Bebel'e yazdığı mektupta belli başlı kriterler üzerinden somut durumu şöyle ele alır:

“... [p]artimizin, Lassallecilerden öğreneceği hiçbir şey yoktur, oysa bu bakımdan durum Lassalleciler için tam tersidir. Kaynaşma için birinci koşul, sekterlikten, yani Lassallecilikten vazgeçmeleridir; başka bir deyişle, her derde deva saydıkları devlet yardımı, eğer onlar tarafından tamamen terk edilmeyecekse, hiç değilse geçici ve ikinci bir önlem, birçok şey arasında bir olanak sayılmalıdır. Program tasarısı gösteriyor ki, bizim adamlarımız, Lassalleci liderlere teorik bakımdan çok üstün oldukları halde, politikacı kurnazlığında onlardan çok daha geridedirler.

(...) Besbelli ki, Enternasyonal'den doğrudan söz edilmesi gereksiz olabilir. Ama hiç değilse, 1869 programından daha gerilere düşmemek gerekirdi, (...) Alman İşçi Partisi, kendisini bütün ülkelerin işçilerine bağlayan dayanışmanın kendisine yüklediği görevleri yerine getirmeye her zaman hazırdır.

(...) bizim adamlarımız, Lassalle'in ekonomi politiğinin tamamen yanlış anlayışına dayanan “ücretlerin tunc yasası”nı yani

³⁰ A.g.e, s. 20, 63, 64.

³¹ A.g.e s. 61.

ortalama olarak işçinin ancak bir asgari ücret aldığı ve bunun da, Malthus'un nüfus teorisine göre her zaman gerektiğinden çok işçi bulunduğu için olduğu görüşünü (Lassalle'in ileri sürdüğü iddialar bundan başka bir şey değildir) olduğu gibi kabul etmek gafletini göstermişlerdir.

(...) tasarıda, işçi sınıfının, sınıf olarak sendikalar aracılığıyla örgütlenmesinin sözü bile edilmemektedir. Oysa bu, temel noktalardan biridir, çünkü söz konusu olan, proletaryanın sermayeye karşı her günkü savaşımı yürüttüğü ve kendisini disipline soktuğu proletarya sınıfının örgütlenmesidir.

Genel olarak bir partinin resmi programının, o partinin hareketlerinden çok daha az önemli olduğu doğrudur. Ama yeni program, herkesin gözü önünde yükseltilen bayrak gibidir ve herkes parti hakkında kararını buna göre verir.”³²

Görüldüğü gibi *Gotha Programı*'nı önemli ölçüde etkileyen Lassalle ve yandaşlarının yaklaşımları, eleştirilerin odağında yer alır. Öte taraftan Engels'in 1875'te Bebel'e yazdığı başka bir mektup, programda yer alan devlet kavramı açısından önemlidir. Engels şöyle der:

“Devlet üzerine bu gibi gevezeliklere son vermek gerek, özellikle sözcüğün tam anlamıyla bir devlet olmayan Paris Komünü deneyiminden sonra. (...) Komünist Partisi Manifestosu'nda sosyalist toplumsal düzenin kurulmasıyla devletin kendiliğinden dağıldığını, yok olduğunu açıkça söyledik. Onun için biz, programda devlet sözcüğünün yerine her yerde “topluluk” kelimesinin Fransızca “komün”ün karşılığı olan mükemmel bir eski Alman sözcüğün (Gemeinwesen) kullanılmasını önermekteyiz.”³³

Kolayca anlaşıldığı üzere Marx ve Engels, birleşme programının eleştirisini ciddi şekilde ele almışlardır. Genel anlamıyla

³² A.g.es. 52-58.

³³ A.g.es. 132.

toparlamak gerekirse eleştirilerde “ücretlerin tunç yasası”, “eksil-memiş emek gelirlerine eşit haklar” ve “devlet yardımıyla üretici kooperatifleri” gibi Lassalleci formülasyonların gerici etkisi üzerinde durulmaktadır.³⁴

İşçi Hareketi Deneyiminden Kadın Sorununa: Bebel

Bebel, toplumsal organizma içinde kadının eşit ve bu eşitlik ilkesindeki haklara sahip olması gerektiği yönündeki düşüncesini, dönemin önemli yapıtlarından biri olan *Kadın ve Sosyalizm*³⁵ başlıklı kitabında geliştirir. Kadın sorunu burada toplumların nasıl ve hangi biçimlerde örgütlenmesi gerektiği yolundaki daha genel bir tartışma başlığının özgül bir görünümü olarak karşımıza çıkar. Her ne kadar bu durum, genel sorunsalın bir yönünü oluştursa da, Bebel kadın sorununun özel olarak ele alınması gerektiğini düşünür. Bu doğrultuda, karşılaştırılmalı bir yöntem izleyerek, kadının toplum içindeki konumunun geçmişteki ve güncel durumdaki görünümle-rini (değişim süreçlerini de dikkate alarak) analiz eder ve geleceğe ilişkin kimi çıkarsamalarda bulunur.

Bu noktada, günümüz dünyasından çok da farklı olmayan bir tartışmanın yürütüldüğünü söylemek mümkündür. O zamana kadar kadının toplumsal mekân içinde nerede durduğuna, hangi yeri işgal ettiğine ve gelecekte nerede olması gerektiğine ilişkin tartışma, anne ve eş gibi toplumsal cinsiyet rolleri ve konumlarıyla sınırlandırılmakta; kadının ev içine hapsedilmiş biyolojik varlığı “doğa mesleği” çerçevesinde değerlendirilmektedir. Dolayısıyla varlık nedeni olarak görülen yuva, aynı zamanda mesleğin icra edebileceği bir mekânsal dönüşüme uğramıştır; eviçi görevleriyle sınırlandırılan iş tanımı da kadının dış dünyayla kurduğu bağlantı-nın kopartılmasıyla sonuçlanacak bir yaklaşımın yaygınlık kazan-masına doğru evrilmiştir.

³⁴ John Molyneux, *Marxizm ve Parti* çev. Yavuz Alogan, Ankara: İmge Kitabevi, 2015, s. 54.

³⁵ August Bebel, *Kadın ve Sosyalizm* çev. S. N. Kaya, Ankara: İnter yayınları, 1996.

Bebel, böylesi bir toplumsal rol anlayışı üzerinden biçimlenen kadın sorununu, birbirleriyle karşılıklı ilişki içerisinde bulunan farklı taraflar arasındaki etkileşimin önemli bir tezahürü olarak tartışır.³⁶ Bir tarafta “doğa mesleği” argümanına dayanarak kadının mevcut toplumsal ilişkiler örüntüsündeki konumunun sürdürülmesini savunanlar, diğer tarafta ise kadının dört duvar arasında değil hayatın, siyasetin ve üretimin tam odağında, erkeklerle eşit ve aynı haklara sahip olarak yer alması gerektiğini ileri sürenler bulunmaktadır. Düzen yanlısı düşünce içerisinde kadın, evlilik kurumuyla birlikte toplumsal sorunlarından kurtulur. Ancak kadın sorunu, sadece ev ile sınırlandırılmayacak şekilde geniş mekânsal bağlama sahiptir. Ev içine hapsedilen kadının temel sorunlarından biri, kötü çalışma koşullarında meslek edinmek zorunda kalması, iş olanağına sahip olduğunda da çok düşük ücretlerle sefalet içinde sürdürülmeye çalışılan bir yaşam uğraşına mahkûm bırakılmasıdır. Bebel, önceden beri süregelen bu durumu göz ardı eden kesimlere karşı kadının kültürel kazanımlarından hak alması gerektiğini, durumunu kolaylaştırarak ve düzelterek tüm düşünsel ve fiziksel yeteneklerini kullanmaya hakkı olduğunu vurgular.³⁷

Temel olarak anaerkil toplumdan ataerkil topluma geçiş sonrasında erkek üstünlüğünün başlamasıyla kadın, toplumsal birliği içinde mevzi kaybetmiştir. Evliliğin kurumsal çatısı altındaki kadın, tek taraflı bir biçimde erkeğe bağlı kılınmıştır. Bu durumu, eşitsiz bir gelişimin yansıması olarak değerlendirebiliriz. Cinsler arasındaki eşitsizlik, başka bir açıdan bakıldığında, eşitsiz eğitim koşullarının dikkate alınmasını gerektirir. Aynı şekilde, günümüzde de kadın aklının yarım olduğunu ileri süren cinsiyetçi iddiaların benzerleri Bebel'in üzerinde durduğu ideolojik öğeler arasındadır. Bu bağlamda Bebel, geçmişin kalıntıları da içeren bu öğelerin Hıristiyanlık öğretisindeki karşılıklarını açığa çıkararak, İncil'de toplumsal eşitsizliğin nasıl kurulduğunu gösterir. Eserinde eleştirel bir perspektifle yorumladığı öğelerden bazılarını burada işaret edilebilir:

³⁶ A.g.e s. 38.

³⁷ A.g.e. s.38.

“Doğurgan olun ve çoğalın; kadınlar, erkeklerinize itaat edin; İsa nasıl kilisenin başıysa, erkek de kadının başıdır. Bir kadın, tam bir itaatkârlıkla sessizce öğrenmelidir. Kadınlarınız topluluk içinde sessiz kalsın, çünkü onların konuşmasına izin verilmemelidir, onlar, yasanın da söylediği gibi kul olmalıdırlar. Fakat bir şey öğrenmek istiyorlarsa, bırakın evde erkeklere sorsunlar. Topluluk içinde konuşmak kadına yakışmaz.”³⁸

Bu ve bunun gibi pek çok eleştirel ifade bulunmaktadır. Elbette bu ideolojik öğeler, sadece Hristiyanlığa özgü değildir. Bebel, dinin o zamana kadar gelmiş olan bütün kültürlerden etkilendiğini akılda tutarak, kadının erkeği baştan çıkaran şeytani bir vasıfla tanımlanmasının kültürel miras olduğunu ortaya koyar.³⁹ Buna karşılık, kadının zalimce ihmal edilen öğreniminin ne denli zarar verdiğini ve söz konusu ihmalin sadece kadınlar tarafından değil, erkekler tarafından da üzüntüyle karşılandığını ifade ederken, Doğu-Batı ikiliği bağlamında da kimi önemli farklılaşmaların ortaya çıktığını belirtir. Doğunun geri kalmış uygarlıklarında kadının aşağı konumunun korunduğunu, ancak Hristiyan düşüncesine karşı Batı kültürünün belirleyici bir mücadele verdiğini vurgular.⁴⁰

Peki, bunca geri bırakılmışlık haline karşı kadınlar ne yapacaktır? Bebel'in bu soruya yanıtı, işçi kadınların birleşmesidir:

“Kadın bu amaca varmak için, çevresinde kendisi gibi düşünen ve hareket eden insanları bulmaya zorunludur. Bu insanlar da işçi kadınlardır. Sınıf bilincine sahip emekçi, sınıf egemenliği üzerine kurulan devlet kalesine hücumla başlamıştır. Bugünkü devlet, bir cinsin öteki cins üzerine egemenliğini kabul etmiştir. Kaleyi her çaptaki silahla dört taraftan sarmak gerekir, ta kaleyi yıkıncaya dek... Kaleyi kuşatan emekçi ordusu, kendisine gerekli subayları, silahları her tarafta bulabilir. Tabii bilimler,

³⁸ A.g.e. s. 90, 91

³⁹ Bebel, Hristiyanlığın, Yahudilikle Yunan felsefesinin bir karışımı olması ve ikisinin de Hindistanlıların, Babilonyalıların ve Mısırlıların kendinden önceki kültürlerden alarak kabul ettiğini not düşer.

⁴⁰ A.g.e. s. 91.

tarihi araştırmalar, pedagoji, sağlık koruma, istatistikler bu hareketin başlıca silahlarıdır. Felsefe önde gelir... Sınıfsal devletin ele geçirilmesi... hareketini, bu devleti savunan sınıfların kendi aralarındaki anlaşmazlıklar kolaylaştırır... Bundan böyle namuslu aydınlar da bizim yardımcımız olacaklardır. Başlangıçta bunlar da bize düşmandılar. Ama bunların da bilgileri artar, görüş açıları genişlerse, küçük sınıfsal çıkarların üstüne çıkarak, ideal istekleri olan adaleti ve kitlelerin özgürlüğünü savunmaya zorunlu olacaklardır.”⁴¹

Bebel'in kadın sorunu üzerine bir kitap yazması, dönemin toplumsal, ekonomik ve siyasi gelişmeleri birlikte düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir. Bütün kıtayı etkileyecek, yeni örgütlenme biçimlerinin ve moral değerlerin doğmasına yol açacak olan sanayi devrimi, toplumsal ve iktisadi ilişkilerin altüst olması anlamına geliyordu. Erkeklerin yanı sıra kadınların da emek güçlerini satmak için fabrika kapılarına dayanması işçi sınıfı saflarında örgütlü mücadelenin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Burjuva ideolojisinin emekçi kesimin sınıfsal ve maddi varlığını soyutlayarak birey ve yurttaş kimliği üzerine yaptığı vurgu, sınıfsal bilincin de yükselmesini doğurmuştur. Sonrasında, Alman işçi sınıfı içinde kadınların da mücadeleye doğrudan katılması, sosyalist teoride kadın sorununa önemli açılımlar getiren bu eserin neden aynı ülkeden çıktığının anlaşılır bir nedenini sağlar. İlk baskısı 1879'da yapılan bu kitap, 1910'a gelindiğinde elli baskıya ulaşmıştır. Yoğun ilgi gören eser, burjuva söylemlerin yanıltıcı olduğunu, bu öğretilerin bugünkü toplumu ağır biçimde sakatladığını ve toplumun ilerleyişine ket vurduğunu önemli saptamalarla açığa çıkarmıştır.

Bebel'in eseri, tıpkı siyasal söyleminde de görüldüğü gibi ajitasyona bolca başvurulmuş yazınsal biçime dayansa da, özenle hazırlanmış bir çalışmadır. İstatistiki veriler ele alınarak açıklamalı yorumlarla zenginleştirilen metin, sınıflı toplum düzeninin cinsler

⁴¹ Bebel'den aktaran Nail Satlıgan, "Marksistler ve kadın" *Devrimci Marksizm*, Sayı:4, Temmuz, 2007

arasındaki eşitsizliğin nedeni olduğunu bir kez daha göstermiştir. Ancak belirtmek gerekir ki, bu önemli ve değerli eserin, Bebel'in de birçok yerde vurguladığı ve referans verdiği üzere Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* kitabıyla birlikte okunması okuyucu açısından yararlı olacaktır. Son olarak, Bebel'in kadın hareketi açısından önemine geldiğimizde, onun, burjuva kadın hareketinin öze inmeyerek, hatta onu yadsıyarak, sadece üstyapıdaki hukuksal düzenlemelerle ve bazı sosyal haklarla ilgilenmesinin yarattığı yanılsamayı göz önüne serdiğini söyleyebiliriz. Yeni bir toplumda cinsler arasındaki eşitsizliğin nasıl ortadan kalkacağını madde madde anlatan Bebel'in yapıtı, kadın cinsinin insanlığı yeniden kazanma sürecinin kılavuzu olarak tarihe geçmiştir.

Sonuç

19. yüzyılın sonları itibariyle Bebel, hâlâ kapitalist devletin çöküşünü öngörüyordu. Devletin burjuva toplumu korumak ve işçi sınıfını sömürmek için var olduğunu ifade ediyordu. Bu açıdan sosyalizme olan inancı, sosyalizmin temel amacının kapitalist toplumu ortadan kaldırmak olduğunu ve kapitalizmin kendi işleyiş mekanizmasının kendi varlığının çöküşünü getireceğini düşünüyordu. Bu yaklaşım biçimi elbette Bebel'i bir devrimci olarak nitelendirmek için yetersizdir. Alman sosyalistleri de dâhil olmak üzere Bebel, şiddet içeren bir devrim anlayışına karşı durarak sosyalist devlete ulaşmanın barışçıl bir gelişmeyle ulaşılmasını arzu ediyordu. Dolayısıyla kapitalizmin içerdiği kanlı sınıf savaşında ısrarcı olduğu için değil, onun ortadan kalkması gerektiği inancına sahip olduğu için devrimci olarak nitelendirilmekteydi. Ancak özellikle 1869 sonrasında işçi sınıfının sosyalist topluma ulaşmak için şiddeti kullanması gerektiğine dair inancı olmasına rağmen partinin sonraki açıklamaları bir devrim pratiğinden uzaktı. Aksine halkın da güvenini sağlayabilmek adına şartların değişmesi için barışçıl yolların olması gerektiği savunuldu. Devrimci durumun momentlerinin söz konusu olduğu anlarda bile Bebel'in ve partinin halk ayaklanmasına dönük

öncü bir rol oynadığını söylemek mümkün değildir. Bir devrimci-den ziyade, *Kadın ve Sosyalizm*'de de vurguladığı üzere bir evrimci olarak yer alan Bebel, ereksel bir bakış açısına sahip diyebiliriz. Toplumun sosyalist devlete doğru doğal olarak gelişmekte olduğuna dair inancı onun devrimci köklerden ayrılmasına yol açmıştır.

Marksizm'in Kontrbası:

Derici Filozof Joseph Dietzgen

Bariş Yıldırım

Birinci Enternasyonal'de bizzat Marx tarafından "İşte bizim filozofumuz!" diye sahneye çağrıldı. *Diyalektik materyalizm* terimi onun buluşuydu. Yalnızca terime değil düşüncenin kendisine katkısı öyle önemlidir ki ondan, Engels "materyalist diyalektiği bizden bağımsız olarak bulan Alman işçisi"; Lenin "Marx'ın felsefesine ondan bağımsız olarak ulaşan çok seçkin Alman felsefe yazarı"; Plehanov "Büyük bir felsefi yetenek" diye bahseder. Dünyada bazı sosyalist partiler onu, bugün bile önderleri arasında sayıyor. Lenin'in yoldaş addettiği şair Henriette Holst ve astronom Anton Pannekoek, Hollandalı Marksistler arasında onun düşüncelerini uzun uzadıya inceleyenler arasında. Pannekoek'e göre Dietzgen, fikirlerin kökeninin maddi dünyada olduğunu söyleyen Marx ve Engels'in düşüncelerini insan zihnine uyarlayarak materyalist diyalektiğin bilgi kuramına parlak bir katkı yapmıştır. Buna rağmen emekçi filozof Dietzgen'in sesini bugün çok az duyuyoruz: Tıpkı, müzikal yapının temelini oluşturmasına rağmen kulağın pek az duyduğu bir kontrbas gibi...

Bir yandan babasından devraldığı tabakhaneyi yürütürken bir yandan da kapsamlı felsefe okumaları yaptığı için Marx'ın "derici filozof" diye seslendiği Joseph Dietzgen (1828-1888), ülkemizde

özellikle az tanınıyor. *Das Wesen der Menschlichen Kopfarbeit* (İnsanın Zihinsel Çalışmasının Doğası, 1869)¹ ve *Das Akquisit der Philosophie* (Felsefenin Olumlu Sonucu, 1887)² adlı iki temel yapıtı, İngilizce ve anadili Almancada (ayrı ayrı ya da ikisi birlikte) zaman zaman yeniden basılsa da Türkçede hiçbir Dietzgen çevirisi bulunmuyor. Hakkındaki az sayıda Türkçe kaynaktan biri olan Hançerlioğlu'nun *Felsefe Ansiklopedisi*, onun düşüncesini şöyle tanımlıyor:

Birçok yanılığlara düşmekle beraber eytişimsel özdekçiliği kendi kendine keşfetmekle bu felsefenin büyük ustaları tarafından övülür. Feuerbach özdekçiliğinden yola çıkmış, Kant'ın bilinemezçiliğiyle savaşırmıştı. ... Dietzgen zaman zaman göreciliğe (rölâtivizme) ve kaba özdekçiliğe (vülger materyalizme) düşmekten kaçınamamıştır. Nitekim Mahçılar, eytişimsel özdekçilikle savaşmak için onun yanılıklı önermelerinden bir hayli yararlanmaya çalışmışlardır. Ama bütün bunlar, Sepici Dietzgen'in felsefedeki büyük başarılarını gölgelemez.³

Türkçedeki bir diğer kaynak, Atilla Tokatlı'nın *Sosyalist Kültür Ansiklopedisi*, "Maddeci felsefesinin Marksist öncüler tarafından sık sık övgüyle anıldığını" söyleyen düşünürü kısa bir yaşam öyküsü ve eserlerinin başlığıyla anıyor.⁴ 90'larda çevrilen *Marksist Düşünce Sözlüğü* de tutkulu Dietzgen taraftarlarınca 1920'lerde öne sürülen, "Marksizmin felsefi temellerini genişletip tamamlayan yazar" savına karşı, "Ortodoks komünistler"in aldığı tutuma dikkat çekiyor ve onun düşüncelerinin bu yüzden "işçi sınıfı eğitiminin köşelerine sıkışıp kaldığını" ileri sürüyor.⁵

¹ İng. *The Nature of Human Brainwork*. "İnsan Beyninin İşleyiş Biçimi", "İnsan Beyninin İşleyişinin Doğası" ve tam adıyla "Bir Kol İşçisi Tarafından Anlatılan İnsanın Kafa Çalışmasının Özü, Saf ve Pratik Aklın Eleştirisi" diye de çevriliyor.

² İng. *The Positive Outcome of Philosophy*. Bu metin daha çok İngilizce adıyla biliniyor.

³ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. 1, s. 128.

⁴ Atilla Tokatlı (haz.), *Sosyalist Kültür Ansiklopedisi*, c. 2, s. 789.

⁵ Tom Bottomore (haz.), *Marksist Düşünce Sözlüğü*, s. 140.

Engels, Marksist felsefenin başucu kitaplarından *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*'nda, diyalektik materyalizmin eş-kâşifi olarak Dietzgen'i onurlandırmıştır. Fakat bu alıntıyı da pek az kimse hatırlayacaktır:

...yıllardan beri bizim en iyi çalışma aracımız ve en etkili silahımız olan bu materyalist diyalektik, ne dikkate değer bir şeydir ki, yalnızca bizim tarafımızdan değil, ayrıca bizden bağımsız, hatta Hegel'den bile bağımsız olarak Joseph Dietzgen adlı bir Alman işçisi tarafından yeniden bulundu.⁶

Materyalizm ve Ampiriyokritisizm'de Dietzgen'e uzun sayfalar ayıran Lenin de onun "diyalektik materyalizmi açıklarken yaptığı bazı yanlışlar"a ve "materyalizmden beceriksizce sapmaları"na rağmen Marx ve Engels'in "büyük ve çok değerli geleneğini tümüyle sürdürdüğü"nü belirtiyor:

J. Dietzgen'in, idealist felsefenin "bilimsel papazlık zanaatının papazlık zanaatına giden bir koridordan başka bir şey olmadığından hiç kuşkusuz yoktu. . . . [O] hiçbir zaman materyalizmden ilke olarak ne ayrılmaya kalktı ne de *yeni* bir bayrak açmayı denedi; kesin tutum gerektiren anlarda hep açıkça ve kesin olarak şöyle dedi: Ben materyalistim, bizim felsefemiz materyalist bir felsefedir.⁷

Tekçi metafiziğiyle Spinozistik, yöntemiyle Hegelci, kavramlarıyla Kantçı, siyasetiyle Marksist bir düşünür olarak komünist felsefeye ilginç ve önemli bir sentez armağan eden Joseph Dietzgen, okullu olmamasına rağmen akademik felsefe disiplininin kavramlarına sadık kalarak felsefi düşünceyi o zamanlar "sosyal demokrat" adıyla bilinen komünist hareketin cephaneliğine katmak için amansız bir çabanın altına, neredeyse tek başına girdi. Göreceğimiz gibi bunu büyük ölçüde de başardı.

⁶ Friedrich Engels, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, s. 50.

⁷ Lenin, *Materyalizm ve Ampiriyokritisizm*, s. 380 ve 379.

Joseph Dietzgen: Yaşamı ve Eserleri

Her ne kadar Marx, Engels, Lenin ve Plehanov onu “işçi filozof” olarak adlandırsa da, 1828 yılında Almanya’da Köln yakınlarındaki Blankenberg’de doğan Joseph Dietzgen, aslında bir zanaatkâr ve esnaftı, fakat gerçekten de küçük işletmesinde kol gücünü kullanarak çalışıyordu.⁸ Üniversiteye gitmeyip babasının tabakhanesinde çalışmaya başladı. Dinlenme zamanlarında edebiyat, ekonomi ve felsefe okuyor, Fransızcasını geliştiriyordu. Yaşamöyküsünün ayrıntılarını bize aktaran oğlundan öğrendiğimize göre 1848’in devrim günlerinde *Komünist Manifesto*’yu okuduktan sonra “sınıf bilincine sahip bir sosyalist” haline geldi. “Ömrüm yoksulluğun zincirine vurulmuş / Zihnimi batıl inançların sisi karartıyor,” diyordu *Proleter* isimli gençlik dönemi şiirinde ve işçi sınıfı adına soruyordu: “Toprak olana kadar taşıyacak mıyım haçımı?”

Bir işletmeci, “gezgin” ve sosyalist aydın olan Dietzgen’in hayatına bu üç nitelik damgasını vurur: Sonraki yıllarda bir yandan başarılı bir “iş hayatı” sürdürecektir, diğer yandan dünyanın çeşitli yerlerinde bulunacak ve hep okuyup yazacaktı. 1848 Devrimi sırasında köylülere konuşmalar yapan bir “hoşnutsuzluk vaizi” olduğu için kovuşturulacağını düşünerek, 21 yaşında Amerika’ya gitti. Seyyar dericilik, boyacılık ve öğretmenlik dâhil çeşitli işlerde çalışarak nehir gemilerinin güvertesinde, Kuzey Amerika’yı boydan boya dolaştı, Avrupalı ve Amerikalı sosyalistlerle ilişkiler kurdu, İngilizcesini geliştirdi. Üç yıl sonra Almanya’ya dönünce inançlı bir Katolik olan karısıyla uzun yıllar sürecek uyumlu bir evlilik gerçekleştirdi. Amerika’da gördüğü mağazalardan esinlenerek derici, bakkal ve fırın işlevlerini birlikte gören bir yer kurdu, işler iyi gidince yakın köylerden birine bir şube açtı. İşini günün bir yarısında entelektüel gelişimine vakit ayıracak

⁸ Pannekoek de onu “Ren bölgesinde yaşayan bir zanaatkârdı, dericilik yapıyordu” diye anlıyor. *Lenin’in Filozofluğu*, s. 36. Dietzgen’in yaşamöyküsü burada kullanılan bütün kaynaklardan ve özellikle şu metinlerden derlendi: Eugene Dietzgen, “Joseph Dietzgen: A Sketch of His Life”, J. Dietzgen, *Philosophical Essays*, s. 7-33 içinde; Easton, “Empiricism and Ethics in Dietzgen”; Larry Gambone, “A Dietzgen Biography”, Dietzgen, *The Nature of Human Brain Work*, s. 111-113 içinde.

şekilde özenle planlar, her konuda okurdu. 1859'da bu kez iş amacıyla bir daha Amerika'ya, Alabama eyaletine gitti. İlk yazısını orada yazdı. *Amerikan İç Savaşı* çıkınca 1861'de yeniden Almanya'ya döndü. 1864'te Rus hükümeti için bir tabakhane işletmek üzere yüksek maaşla St. Petersburg'a gitti, ileri dericilik teknikleri ve makineleri kullanarak buradaki verimliliği beş kat artırdı.

Marx'la yazışmaya başladığı bu yıllarda üretkenliği arttı. *Kapital*'in ilk cildi üzerine Marx'ın överek bahsettiği yazılarıyla⁹ sosyal demokrat *Volkstaat* gazetesine yıllar boyunca sürecek katkılarını başlattı. Bilgi teorisinin ve etik anlayışının temellerini açıkladığı ilk kapsamlı eseri *İnsanın Zihinsel Çalışmasının Doğası*'nı tamamladı ve Hamburg'da Almanca yayımladı. Bundan sonraki bütün çalışmalarını burada ortaya konulan temel düşüncelerin geliştirilip detaylandırılması niteliğinde olacak, sonraki on yıllar boyunca düşünce çizgisi, bu kitapta ortaya konulan fikirlerle uyum içinde -kopuşlarla değil süreklilikle- ilerleyecektir. Dietzgen, Siegburg'da amcalarından miras kalan bir tabakhaneyi devralmak üzere siyasi gündemini yakından takip ettiği ve sonraki yıllarda da zaman zaman ziyaret edeceği St. Petersburg'dan 1869 yılında ayrıldı. *Mantık Mektupları*'nı 1870'lerin başında Almanya'da yazdı. *Felsefenin Olumlu Sonucu*, bu mektupların yerine geçmek üzere kaleme alınsa da, ölümünden sonra İngilizce yayımlanan ciltte *İnsanın Zihinsel Çalışması*, *Felsefenin Olumlu Sonucu* ve *Mantık Mektupları* birlikte yer alacaktır. (Burada bu kitaba sık sık başvuracağız; yalnızca parantez içinde sayfa numaralarıyla verilen bütün atıflar bu çalışmadandır.¹⁰)

Politikanın pratiğiyle ilişkisi, Köln'de yaptığı bir konuşmadan dolayı tutuklanması ve *Sosyal Demokrat Parti*'den Reichstag adaylığıyla sınırlı kaldı (seçilemedi.) Yaklaşık bir yıllık hapis sürecini

⁹ Alaattin Bilgi'nin çevirisiyle yayımlanan Marx ve Engels'in *Seçme Mektuplar: 1848-1895* derlemesinin isim dizininde Dietzgen'den "Kapital'in ilk baskısını yapan yayıncı" olarak bahsediliyorsa da (s. 289) böyle bir bilgiye başka bir yerde rastlanmıyor.

¹⁰ Joseph Dietzgen, *The Positive Outcome of Philosophy: The Nature on Human Brain Work, Letters on Logic, The Positive Outcome of Philosophy*, çev. Ernest Untermann, Charles H. Kerr & Company, Chicago.

kendine özgü alçakgönüllülüğü ve mizah duygusuyla karşıladı. Bundan sonraki dönemde *Sosyal Demokrat Parti*'nin diğer üyeleriyle ve parti faaliyetleriyle ilişkisi hep sınırlı kalacaktı. Evinde onu sık sık ziyaret eden Bonn Üniversitesi'nden bir arkadaşının anlatımına göre "oldukça yalnız, neredeyse münzevi" bir hayat sürdü. 1870-75'te yazdığı *Sosyal Demokrasi'nin Dini: Altı Vaaz*'da sosyal demokrasiyi yeni bir din olarak tanımlıyor fakat bunun, diğer dinler gibi yalnızca kalbe ve duygulara değil "bilginin organı olan beyne" de seslendiğini söylüyordu.¹¹ (Göreceğimiz üzere, Tanrı kavramının evrenle aynı şey olduğunu düşünen doğal tekçi anlayış açısından öyle skandal niteliğinde bir görüş değildi bu.) *Bilimsel Sosyalizm* ve *Sosyal Demokrasinin Etiği* başlıklı iki önemli makale de içinde olmak üzere çeşitli yazılarını bu yıllarda *Volkstaat* gazetesinde ve öncülerinde yayımlandı.

Elindekileri ihtiyacı olan yoldaş ve arkadaşlarıyla paylaşarak yaşayıp gidiyordu, fakat rakip tabakhaneler yüzünden işletmesinin gelirleri azalmaktaydı. 1884'te önce oğlunu gönderdi, sonra kendisi üçüncü kez ve kalıcı olarak Amerika'ya gitti, New Jersey'de eski ve döküntü bir ev kiraladı, "altyapı" diye bahsettiği olumsuz fiziksel koşulların "üstyapı" dediği düşünsel üretim sürecine zarar vermesine mani oldu. 1884-86'da New York'ta Almanca yayımlanan *Der Sozialist* dergisinin editörlüğünü yaptıktan sonra yeniden Chicago'ya, ailesinin yanına döndü. Haymarket bombalarından sonra tutuklanan anarşistlerle dayanışma içerisine girdi; idam edilecek olan *Chicagoer Arbeiterzeitung*'ün editörü Albert Parsons'ı Amerika'ya ilk gidişinden beri tanıyordu zaten. *Sosyalist Yayınlar Derneği*'yle birlikte çalışarak üç derginin editörlüğünü yaptı. Anarşistlerin onun "arka-ik" kalan dilini ve sosyalist fikirlerini yadırgamasına, sosyalistlerinse onun anarşistlerle kurduğu ilişkiyi eleştirmesine rağmen tekçi görüşünün siyasi uzantısı olarak anarşistlerle sosyalistler arasındaki farkı tali buluyor ve tarafları birbirine yaklaştırmaya çalışıyordu: "Anarşistlerin safında bir sürü çılgın ve beyinsiz bireyci olabilir,"

¹¹ Joseph Dietzgen, "The Religion of Social-Democracy: Six Sermons", *Philosophical Essays*, s. 90-154 içinde.

diyordu, “fakat sosyalistlerin içinde de bir yığın ödlele var. Bu yüz-den benim için her iki taraf da önemli. İki tarafın da eğitime ihtiyacı var ve zamanla uzlaşıp bir araya gelecekler.” 1877’de hayatının sonuna kadar onun dine dönmesini bıkmadan bekleyen sevgili karısını kaybetti. *Bir Sosyalistin Epistemoloji Alanında Gezintileri* ve son büyük eseri *Felsefenin Olumlu Sonucu*’nu ölümünden hemen önceki yıllarda kaleme aldı. 1888 baharında hayatını kaybetti. Chicago yakınlarındaki Waldheim Mezarlığı’na, idam edilen anarşist işçilerin yanına gömüldü. Belki her 1 Mayıs’ta, farkında olmasak da, onlarla birlikte emekçi filozof Joseph Dietzgen’i de anıyoruz...

Düşünür, ilk kitabının başında, formel bir akademik eğitim temelinde felsefe tarihinin bütününe hâkim olmadan “Aristoteles, Kant, Fichte, Hegel vb. bilim kahramanları tarafından ele alınan” konulara dair ne cüretle yazabildiğini şöyle açıklar: “Tarihin ürünü tarihsel olarak gelişir, büyür ve ölür, sonra bir başka biçimde, bilim olarak ebedi hayatını sürdürür.” Mesela, fizik bilimini öğrenmek ve çeşitli sorunların çözümünde kullanmak için, önce fizik tarihi çalışmak şart değildir. Hatta verili bir somut sorunu çözmeye çalışan kimse için, tarih araştırması yapmak, enerjisini gereksiz yere harcamak bile sayılabilir. “Ben bazı konulardaki bilgi eksikliğimi bir avantaj olarak görüyorum,” der, “çünkü bu sayede kendi konuma çok daha fazla yoğunlaşabiliyorum. Kendi zamanımda bilinen her şeyi öğrenmek için bu konu üzerine çok sıkı çalıştım.”

Dietzgen demokrasinin “iktidarı halkın kendisine vermek” anlamına geldiği bir dönemde yazdığı için, bilimsel üretimin demokratikleşmesiyle yakından ilgilenir. İnsan anlığını/entelektini “Herkesin sahip olduğu demokratik bir araç” olarak gördüğü için de sosyalistlerin yakından ilgilenmesi gereken bir şey, deyim yerindeyse “ortak mülkiyet” diye kabul eder: “Bismarck kendi aracını Sosyal-Demokratlardan farklı bir biçimde kullanıyorsa, biz onun kafasını yanlış kullandığına eminiz.”¹² Lasalle, “Bu iş bölümü çağında, düşüncenin

¹² Dietzgen, “Excursions of a Socialist into the Domain of Epistemology”. Dietzgen, *Philosophical Essays*, s. 263-362 içinde.

kendisi de özel bir zanaat haline geldi ve en kötü yere, gazete yazarlarının eline düştü” derken haklıdır. Oysa “insanın anlama yetisinin teorisini yapmak tek bir meslek grubuna bırakılamaz.” (s. 41, 48) Denebilir ki Georges Politzer’in *İşçi Üniversitesi*, İngiltere’deki *Labour College* ve giderek ülkemizin mahallelerinde, hapishanelerinde çeşitli devrimci kesimlerce çeşitli adlar altında açılan “halk okulları” bu bilimsel demokratizmin 150 yıllık mirasını yaşatmıştır.

Marx ve Engels başta olmak üzere akademi kökenli yazarlardan gördüğü bütün saygıya rağmen formel eğitiminin olmaması, Dietzgen için bir derttir. Oğluna yazdığı daha ilk mektupta “kendi kendini yetiştirmiş bir öğretmen” olarak kendisine tepeden bakılmamasını rica eder, çünkü Latince ve Yunancaya yeterince hâkim olmamasına rağmen “herhangi bir Alman profesöründen daha iyi mantık öğretebileceğine” kanidir. (s. 177-178)

Belirttiğimiz üzere, Dietzgen’in eserleri arasında en çok başvuru-
lan kaynak, iki kitabı ve mektuplarının birleştiren ve 20. Yüzyılın ilk yıllarında İngilizce basılan *The Positive Outcome of Philosophy*’dir. Fakat Dietzgen çevirileri bütün dillerde dertlidir. Türkçede çevirisi olmadığı için biz bu derdi yalnızca eserlerinin isimlerini anan kaynaklarda görüyoruz. Fakat örneğin Plehanov, Dietzgen’e yapılacak en büyük iyiliğin onu ölçüsüzce övmek yerine, Rusçaya çevirenlerin “barbar dilinden” kurtararak “edebi Rusçaya” kazandırmak olduğunu söyler.¹³ Burns ise düşünürün ilk eserinin İngilizce çevirisinde kullanılan “*brainworks*” (beyin çalışması) sözcüğünün okuru yanlış yönlendirdiğini, Lenin’in toplu eserlerinin çevirisinde kullanılan “*human mind*” (insan zihni) kavramının çok daha uygun olacağını belirtir, bir yandan da, onu İngilizceye çevirenlerin olur olmaz yerlerde “materyalizm” yerine “diyalektik materyalizm” kullanarak bu konuda yapılacak araştırmaları zora koşmalarından şikâyet eder.¹⁴

Kısacık bir ifadeye aslı ile İngilizce çevirisi arasında karşılaştırmalı bakmak bile Almanca felsefenin tüm dillerde yaşadığı kadim

¹³ Plekhanov, “Joseph Dietzgen” (1907).

¹⁴ Tony Burns, “Joseph Dietzgen and the History of Marxism”.

sorunun Dietzgen özelinde daha da akut hale geldiğini görmeye yetecektir. Almanca "...dass das Faktum des Erkennens, Begreifens, Denkens usw. verschieden ist vom Verständnis dieses Faktums"¹⁵ şöyle çevrilebilir: "bilme, anlama, düşünme gibi olguların, bu olgunun anlaşılmasından farklı olduğu..." Metnin İngilizce çevirisi "...that the fact of understanding is different from the understanding of understanding" (s. 68) ise basitçe şöyle diyor: "Anlamanın anlaşılmasının, anlama olgusundan farklı olduğu..." Görüldüğü gibi, Dietzgen'in temel sözcük dağarını oluşturan Kantçı terminoloji açısından önemli "*Erkennen, Begreifens, Denkens, Verständnis*" gibi kavramların hepsi İngilizcede tek bir "*understanding*" (anlak, anlama gücü) ile karşılanmış. Düşününün insan zihnine ilişkin kavramlar arasındaki köklü ayrımlandırmalara karşı çıkması ve bu terimleri birbiriyle aşağı yukarı aynı yönde, "insan zihninin çalışma biçimi" anlamında kullanması, belki de bu sorunun o kadar önemli olmadığını düşünerek rahatlamamızı sağlayabilir.¹⁶

Spinoza'dan Komünizme Kurulan Köprü

Dietzgen'in felsefi anlayışı, Spinoza'dan Marx'a doğru giden düşünce çizgisinin serimi gibidir. Bu sürekliliğin baş tarafına sık sık atıfta bulunduğu Descartes'ı ve zaman zaman andığı Leibniz'i; ortasına da başta Hume olmak üzere İngiliz deneycilerini, terminolojisini ödünç aldığı Kant'ı, Kant'tan daha az ansa da diyalektik yöntemini bütünüyle yaslادığı Hegel'i ve belki de en çok beslendiği Feuerbach'ı yerleştirirsek, onun düşüncesinde önemli etkiye sahip filozofları sıralamış oluruz.

Özneyi ve *cogito*'yu varlığın merkezine yerleştiren "Cartesius", onun için felsefe uğraşını da tanımlayan kişidir. Felsefenin de bütün bilimlerin de nesnesi anlamadır (*understanding*). Dietzgen

¹⁵ Joseph Dietzgen, *Das Wesen der Menschlichen Kopfarbeit*.

¹⁶ Hemen belirtmeliyim ki, bu monografinin belki de en önemli eksiği, Dietzgen'in en çok başvurulan kitapları hayatının son dönemini yaşadığı ABD'de İngilizce basılmış olsa da, düşünürün metinlerini anadilinden okumamış, hiç olmazsa Almanca ile bütünlüklü bir karşılaştırmaya tabi tutamamış olmam.

için, Kant'ın felsefesinde ince ince ayrımlaştırılan “anlama, anlama yetisi, bilgi gücü, anlık, zihin, tin/ruh, us/akıl, bilişsellik, yargı, imgelem”¹⁷ az çok eş anlamlıdır ve insan zihninin çalışma biçimini, düşünsel faaliyetin bütünü, yani “insanın zihinsel çalışması”nı (*Kopfarbeit*) temsil eder. Kartezyen düşünce insan düşüncesi üzerine düşünerek felsefeye nesnesini vermiştir. Her uğraşın bir nesnesi olmak gereği derici filozofun *leitmotif*'idir, “hakikat ya da tümellik ‘kendinde’ algılanmaz, ancak verili bir nesne yoluyla algılanabilir” (s. 334-40, 101).

Doğu ve batı dinlerinin hepsinde mistik tarikatlar içinde kendine yer bulan panteist/tümtanrıci düşünce biçimi, Spinoza'nın *Etika*'nın başındaki “geometrik” ispatıyla birlikte Batı felsefesinin ön sahnesine yerleşti. Nâzım Hikmet'in deyiimiyle “materyalist camcı İspinoza”nın tanrıyı ve tözü evrenle eşitleyen “*Deus siva natura*”¹⁸ formülü Dietzgen'in düşüncesinin “metafizik” temelini oluşturur. Son on yıllarda Spinoza'nın siyasi düşüncelerini temel alarak ortaya çıkan “Spinozistlik Marksizm” diyebileceğimiz sentez arayışının belki de ilk ve en güçlü temsilcisi olan Dietzgen, “Evren tözdür, genel olarak töz ve diğer bütün tözler onun sıfatlarıdır,” derken (s. 85), Spinoza'nın XV. önermesinin sonucunu (“Âlemde yayılmış olan bütün tikel şeyler, Tanrının sıfatlarının duygulanışlarından ya da Tanrının sıfatlarını filân ve filân belirli tarzda ifade eden tavırlardan başka bir şey değildirler.”¹⁹) özetlemektedir aslında. Spinoza tanrının varlığını ispat etmek için çıktığı yolda Tanrı'yı doğaya eşitlediği ve böylece aslında, evren dışında bir tanrıyı gereksiz kıldığı için iki dinden birden aforoz edilmişti. Dietzgen'e göre de ateist bir formüldür bu:

Bütün dinsel nosyonları bir kenara bırakacak olursak, sonsuz, ölçülmez, ebedi olan, kişisel değil nesneldir; ondan artık eril olarak değil cinsiyetsiz olarak bahsedilir.²⁰ Ona evren, kozmos,

¹⁷ İng. *understanding, intelligence, power of knowledge, intellect, mind, spirit, reason, cognition, judgement, imagination.*

¹⁸ Lat. Tanrı veya doğa.

¹⁹ Baruch Spinoza, *Etika*, s. 58.

²⁰ Batı dillerinde Tanrı'ya erkek üçüncü tekil şahıs olarak işaret edilmesinden bahsediliyor.

dünya, doğa, hakikat gibi birçok isim verilebilir. Leibniz'in *monad*, Kant'ın *kendinde şey*, Hegel'in *Mutlak* kavramları da aynı şeydir. (s. 229, 347, 398)

Buna aynı zamanda Tanrı denmesinin mahzuru da yoktur, zaten kendi diyalektik mantığını aynı zamanda bir tür teoloji olarak görür o, öyle ki “sosyal demokrasinin dini” diyecektir buna. “Yakından bakacak olursan” diye yazar bir mektubunda oğluna, “bütün büyük mantıkçılar Tanrı ve tanrısallıkla enine boyuna ilgilenirler ve inançlarını mantıksal bir düzene oturtmaya çalışırlar.” (s. 189) Hedefi, dini kapsayarak aşmaktır: “Biz dini hem ortadan kaldırmanın hem de elde tutmanın yolunu arıyoruz.” (s. 395) *Sosyal Demokrat Felsefe* başlıklı tefrikasında şöyle der:

Dini olmayan biz sosyal demokratlar, ateist olmamıza rağmen din dışı [*irreligious*] değiliz; yani, dinle aramızda büyük ve derin bir mesafe var fakat tüm mesafeler gibi bunu da bir köprü birleştiriyor. Niyetim sosyal demokrat yoldaşlarımı bu köprüye yönlendirmek, onlara inançlı kimselerin başıboş dolaştığı ıssızlık ile sükûnet ve hakikatin vaat edilmiş toprakları arasındaki farkı göstermek.²¹

Hemen sonraki dönemde Nietzsche tarafından o denli kötülenecek “hakikat”, Dietzgen'in ulaşmak istediği asıl hedefi oluşturur. “O çok leke çalınmış hakikat kavramını” salim akılla yeniden düşünmek ve onun, eninde sonunda bir ideal olduğunu görmek gerekir: Hiçbir zaman tam olarak varılamasa da yolunda yaşanacak bir ideal. Lessing'in şu sözlerini onaylayarak aktarır: “Tanrı bana sol eliyle hakikat arayışını, sağ eliyle hakikati verseydi, sol eline uzanır ve şöyle derdim: Babamız, hakikat sende kalsın, o yalnız senin içindir.” Mademki hakikat, evren, Tanrı aynı şeydir ve sonsuzdur, fakat insanın anlama gücünün sınırları vardır, ideal anlamıyla hakikate ulaşmak mümkün değildir. Ne var ki bu sınırdan yakınıp durmanın da pek manası yoktur, önemli olan, sınırlarımızın ötesinde “karanlık

²¹ Joseph Dietzgen, “Social-Democratic Philosophy” (1876). *Philosophical Essays*, s. 173-223 içinde.

bir gizem” değil araştırdıkça keşfedilecek bilgiler, ilerledikçe açılacak ufuklar olduğunun bilincine varmaktır. (s. 229, 412, 343)

“Felsefe yalnızca uzlaşmazlıklarında uzlaşır” diye yakınan Dietzgen akıl yürütmesine Kant’a ve Hegel’e rağmen fırtınası henüz dinmemiş akılcılık-deneycilik (rasyonalizm-empirizm) tartışmasında bir uzlaşma arayarak başlar: Descartes felsefeyi insan düşüncesi üzerine düşünerek başlatmakta haklıdır, fakat empirik tümevarım yöntemi bize “ilk temelin deneyimlerimizin çoğulluğu, ikinci temelin düşünce” olduğunu göstermiştir. (s. 53, 56) “Dünyanın aslına sadık bir resmini verme görevi felsefeye değil bilime aittir, felsefenin görevi bu uğraş için bir yöntem sağlamaktır.” (s. 412) Kant, bulgusal amaçlarla “saf akıl” üzerine düşünse de gerçekte beynin hiçbir işlevi “saf” değildir, her zaman bir nesneye ihtiyaç duyar:

Düşünme yetisi bir görüngüdür fakat asla kendinde mevcut değildir. Her zaman bir duyu algısını temel alması gerekir. Düşünce de diğer bütün görüngüler gibi bir nesneyle bağlantılıdır. ... Dış dünyanın bilincine daima iki düzeyde varırız: Birincisi, somut, elle tutulur ve çok katmanlı (*manifold*) bir biçimde; ikincisi, zihinsel ve birleştirici düzeyde. Dünya, duyularımıza çeşitli biçimler halinde görünür. Beynimiz onları bir birim halinde birleştirir. (s. 63-65)

Dietzgen, kendi düşüncesini “doğal tekçilik” (*natural monism*) olarak adlandırır (s. 384), ancak onun tekçiliği yalnızca evrenin tek hakikat, tek mutlak ve bir anlamda tanrı olduğuyla sınırlı değildir, tersine bu tekçiliğin her alanda mantıksal sonuçlarına ilerletilmeyip görüngüler arasındaki farkların mutlaklaştırılmasına karşı çıkar. Politzer’in “laboratuvarda materyalisttir, ama işlerinden çıktıklarında idealist, imanlı ve dindar olurlar”²² diye yakınacağı doğa bilimciler onun da hedef tahtasında yer alır. Doğayı incelerken kullanılan tümevarımcı bilimsel yöntem, zihin için de işe koşulmalı, “anlama yetisi fiziksel bir nesne [kılınarak] fizik biliminin konusu” haline getirilmelidir; böylece fizik bilimi de eksikliğini tamamlayacak,

²² Politzer, *Felsefenin Başlangıç İlkeleri*, s. 85

bir anlama teorisine kavuşacaktır. (s. 80, 104) Bu yönde atılacak ilk adım -yabancılaşarak doğada tezahür eden Hegelci tını anımsatacak bir biçimde- “sınırsız evrensel kozmik doğanın zihinde ete kemiğe büründüğünü” anlamaktır. “Dünyanın tekçi doğası”nda yer alan “ölümlü ve ölümsüz, sınırlı ve sınırsız, özel ve genel” olma çelişkileri nasıl evrende birleşiyorsa “bilme yetisi”nde de tüm bu karşıtlıklar bir arada bulunur. İnsan zihni, hem mutlağı bilemeyecek olma anlamında sınırlı hem de hiçbir şeyi teorik olarak erimi dışında tutmamasıyla sınırsızdır. “Anlık/entelekt sınırsızın [doğanın] sınırlı bir parçasıdır ve bunun farkındadır, fakat buna rağmen bilme yetisi, anlama ve yargı gücü evrenseldir. . . . Her şey anlaşılabilir, ama anlamak her şey değildir.” Evrenin içinde, insan zihninin bu “özel doğası istisnai değildir, doğanın bütünlüğüyle aynı yapıya sahiptir” ve -onun felsefi düşüncelerinin bütününe içeren son önemli eserine de adını veren- “felsefenin olumlu sonucu” tam da “insan zihnini doğadan ayrı bir şeymiş gibi değil, genel doğasıyla ele almayı” öğrenmiş olmasıdır. (s. 341-2, 416-7, 348-9)

Lenin, *Felsefe Defterleri*'nde “bilginin küçük çizgilerinden, yanlarından, façetalarından sadece bir tekini maddeden ve doğadan koparıp tanrısallaştırılmış mutlak haline getiren” felsefi idealizmi eleştirirken onun “*überschwengliches*” sıfatına başvuracaktır.²³ *Sol Komünizm*'de de aşırılaştırmaya karşı Dietzgen'i yardıma çağırır: “Her gerçek, (emektar Dietzgen'in dediği gibi) ‘aşırılaştırıldığında’, abartıldığında, gerçek geçerlilik sınırlarının dışına genişletildiğinde, bir saçmalık haline getirilebilir.”²⁴ Dietzgen, doğal tekçiliğinin mantıksal sonucu olarak her türlü ayırmda abartıdan kaçınmayı vazedir. Metafiziğin, mantığın, etiğin ve estetiğin her dönemdeki en popüler ikilikleri olan neden ve sonuç, madde ve zihin, kuvvet ve madde, doğru ve yanlış, hatta iyi ve kötü, güzel ve çirkin arasında yapılan her türlü abartılı ayırma karşı çıkar. Metinlerinin farklı köşelerinde şu türden ifadelerle sık sık rastlanır:

²³ Alm. abartmalı, aşırı, ölçsüz. Lenin, *Felsefe Defterleri*, s. 306.

²⁴ Lenin, *Seçme Eserler*, c. 10, s. 119.

Doğru ve yanlış ancak birbirlerine kıyasla, dereceli bir farklılık gösterirler, tıpkı olma ve görünme, yaşam ve ölüm, ışık ve karanlık ve dünyadaki bütün karşıtlıklar gibi... Kusursuz bir hakikat her zaman kusursuz olmadığıнын farkında olan hakikattir. (s. 92, 96)

Görülebilir olan gözden, tat dilden, kısaca, genel somuttan nasıl ayıramazsa neden de sonucundan fiziksel olarak ayrılmaz... Suya düşünce halkalar oluşturan taş kadar suyun sıvı hali de halkaların nedenidir... [Bir tek] evrensel kozmosun nedeni yoktur; o, kendi kendisinin nedeni ve sonucudur. Bütün nedenlerin nedensizliğe yaslandığını anlamak önemli bir diyalektik bilgidir... Hiçbir şeyin tek bir nedeni yoktur, her şeyin sayısız nedeni vardır. (s. 111, 114, 391)

Madde kuvvettir, kuvvet maddedir, maddesiz kuvvet, kuvvetsiz madde yoktur... Kuvvet görülemezmiş. Tabii ki görülemez. Görmenin kendisi saf kuvvettir... Pratikte at kuvvettir, kuvvet attır. Fakat yine de atın çekme kuvvetini, diğer niteliklerinden ayırabilir yahut farklı işlerde kullanılan farklı atlarda bulunan ortak unsuru genel olarak beygir kuvveti diye ifade edebiliriz. (s. 125, 128, 129)

Bu sonuncu örnekte, Marx'ın farklı işçilerin farklı türdeki emeklerini "soyut emek" altında birleştiren analiziyle "aile benzerliği" açıktır; Dietzgen'in diyalektik anlayışında *Kapital*'in olumlu etkisi birçok pasajda karşımıza çıkar. Alman felsefecilerin çok yakınılan, örneklerden ve somutluktan uzak üslubu ise Dietzgen'in yakınına uğramaz. Belli ki bu bir "Almanlık" meselesi değil sınıf meselesidir, pratik bir emekçi yazar olarak metni örneklerle, metaforlarla, öykülerle yüklüdür. Birlik oldukları düşünülmesi gereken ikilikleri abartanları bir palyaço fıkrasıyla paylar: "Palyaçoya neredesin diye sormuşlar, diğerleriyle birlikteyim, demiş. Diğerleri nerede, diye sormuşlar, benimle birlikte, demiş." (s. 125) Marx, ele aldığı birçok konudaki diyalektik karşıtlığı içerik ve biçim arasındaki ilişkinin örnekleri olarak açıklarken Dietzgen, Hegel'in tikel/tümel

diyalektiğinden aldığı esinle, özel-genel karşıtlığını ve “genelleştirme ilkesi”ni merkeze koyar: “Aklın anlamaya ulaşmasının genel yöntemi, somuttan genelin geliştirilmesidir.”

İnsan zihni bir kavramı ve o kavramın nesnesini iki ayrı şeymiş gibi analiz eder, çünkü bir yanda “pratik, elle tutulur, algılanabilir, somut şeyler” ile diğer yanda “teorik zihinsel, düşünülebilir, genel şey” arasında bir ayrım yapma yetimiz vardır. Yani bir kavramı analiz etmek aslında daha evvel deneylediğimiz bir nesneyi teorik araçlarla analiz etmek demektir. Sözelimi, farklı yürüme biçimlerinde ortak olan ritmik hareket, yürüme kavramını; farklı farklı ışıklarda veya hayvanlarda bulunan genel öge, ışık veya hayvan kavramını oluşturur. Tüm “düşünce süreçlerinin ortak özelliği, çok katmanlı çeşitlilikleri içinde duyu algılarımızla deneylediğimiz bütün nesnelerde ortak olan genel karakter veya birliği aramaktır.” (s. 70-74)

Görüldüğü üzere, Dietzgen’de kavram yaratma süreci, çoğul olanda ortak olanın, genelin bulunması şeklinde işler. Ancak bu fikirlerin ve kavramların işaret ettiği nesnelere de bakmak gerekir, çünkü “her fikir gerçek bir nesneye tekabül eder... Dünyanın ‘kendisi’ dünyadaki görüngülerin genel toplamından başka bir şey değildir... Bütünü parçaları yoluyla ele geçirebiliriz.” Bu kural insan zihni için de geçerlidir: “Akıl da doğayla aynı yapıya sahip bir kendilik olduğuna göre, akıllı da, diğer her şey gibi, yarattığı sonuçlar, yani çeşitli düşünceleri yoluyla ele geçirebiliriz.” (s. 71, 76)

Denebilir ki Dietzgen’de nesneyi üretme süreciyle kavramı üretme süreci arasındaki ayrım geçişlidir: Deneyimlerimizin nesnesinde genel olanı bularak kavrama ulaşırız; deneylediğimiz bir görüngünün bütün parçalarını birleştirerek nesneye ulaşırız. Kavramsallaştırmada ortak veya genel olanı bulup çıkarma, gerçek nesneyi ele geçirmede ise toplama işlemi söz konusudur. “Farklılıkları genelleştiren ve genellikleri farklılaştıran bilinç”, kavramlarını, “birçok şeyi tek bir bakış açısı altında birleştirerek, birçok somut şeyden genel bir fikir üreterek” ortaya çıkartıyorsa (s. 82) burada kavram üretme süreci de toplama işlemiyle çalışmış olmuyor mu?

Örneğin bir başka yerde (s. 171) adaletin tanımını “haklı olarak görülen her şeyin ete kemiğe bürünüşü” (yani bir toplam) olarak veren düşünürün doğadan mantığa ve oradan da evrendeki bütün fenomenlere uzanan tekçi tutumu bu bulanıklığın veya geçişliliğin bir akıl yürütme hatasından ziyade bilinçli olarak kurulduğunu düşündürüyor. Dietzgen, her halükârda, “örneklerinin toplamı olarak nesne” ile “örneklerinin genelliği olarak kavram” arasında “abartılı” bir ayrıma karşı çıkacaktır: “Anlama, herhangi bir nesne üzerine *genel olarak* düşüşmedir.” (s. 78-79, benim vurgularım).

Akademik felsefe disiplininin terimleriyle -veya Lenin'in bakış açısına göre “Kant'ın yanlış ve karışık terminolojisi”yle²⁵ ortaya konulan bu bilgi ve varlıkbilim anlayışının Marx ve Engels'in aynı tarihsel kesitteki felsefi düşünceleriyle bağlantısına bakacak olursak, emekçi filozofun Marksist felsefede işgal ettiği konumu daha iyi anlayabiliriz.

Bir Marksist'in Marx ve Engels'le İlişkileri

Dietzgen, “bana ayaklarımı basacak sağlam bir zemin verdiler” dediği (s. 328) Marx ve Engels'in izinden giden bir yazar olarak görüyordu kendini. Ustalarından aldığı temel fikirleri 1876 tarihli “Sosyal Demokrat Felsefe”sinin başında şöyle sıralar:

Kaotik toplumsal ve siyasal spekülasyonların içinde beliren Marx ve Engels, halkın davasına ve sosyalizme sıcacık bağlılıklarının yanı sıra sosyal bilimi müphem tahminler ve tasavvurlardan kurtarıp ona bir pozitif doktrinler külliyatı vermek için gereken felsefi bilgiye de sahiptiler. Felsefe onlara dünyanın son kertede Fikirler tarafından yönetilmediğini, tersine Fikirlerin maddi dünyanın egemenliğinde olduğu yönündeki temel ilkeyi gösterdi. Belirli yönetim biçimlerinin ve toplumsal kurumların zihnin bir köşesinde olmadığı, verili bir dönemin maddi koşullarını araştırarak bulunmaları gerektiği hususunda hemfikir oldular. Sosyalist araştırmanın malzemesini sağlayan

²⁵ *Ampiriyokritizm*, s. 125.

şey, mevcut kapitalist toplumun somut metalleri tüketen ve üreten elle tutulur gövdesi, yani siyasi iktisattı.²⁶

Kapital'in ilk cildi üzerine önemsenen bir yazı yazan Dietzgen, 1867 Kasım'ında Marx'a yazdığı bir mektupta ona hayranlığını oldukça güçlü sözcüklerle belirtiyor; Marx'ın yazdıklarının "son derece zengin içeriği"nin kendisini adeta "büyülediğini", hepsini tekrar tekrar okuduğunu söyleyerek ona gönderdiği kendi "bilimsel çabaları"nı değerlendirmesini istiyordu.²⁷ Marx'ın altı ay sonra yazdığı cevabın bütün metni mevcut değil gibi görünüyor fakat ekonomi politikle ilgili çalışma yükünden kurtulur kurtulmaz "Diyalektik" üzerine bir eser yazacağını bu mektuptan öğreniyoruz. "Diyalektiğin gerçek yasaları halihazırda Hegel'de mevcut," diyor Marx cevabında, "ancak mistik bir biçimde mevcut. Onu bu biçimden soyup çıkarmamız gerekiyor."²⁸

Marx ve Engels de yoldaşları olarak gördükleri Dietzgen'in verimlerini takipteydiler. Marx onu 1872 yılında Lahey'de toplanan ve 1. Enternasyonal adıyla bilinen Uluslararası İşçi Birliği toplantısında, "İşte bizim filozofumuz!" diye tanıtmıştı ve Engels de ona diyalektik materyalist felsefeyi kendilerinden bağımsız olarak keşfetme onurunu teslim edecekti ama özel yazışmalarında ona bu kadar cömert davranmıyorlardı.²⁹ Yine de diyebiliriz ki Marx'ın yaklaşımı Engels'e göre daha şefkatlidir. Engels, "Oda temizlikçilerini dikkate alarak emin bir yere sakladığı" *İnsanın Zihinsel Çalışmasının Doğası*'nı bir süre unutup gittikten sonra Marx'a yolladığında şöyle demişti:

Metin konusunda kesin bir görüş belirtmek güç. Adam doğuştan filozof değil; ayrıca kendi kendini de yarı yarıya yetiştirmiş.

²⁶ Dietzgen, "Social-Democratic Philosophy", *Philosophical Essays* içinde.

²⁷ Dietzgen, "Letter to Karl Marx, 7 November 1867."

²⁸ Karl Marx, "Petersburg'daki Joseph Dietzgen'e mektup, Londra, 9 Mayıs 1868. İngilizce ve Türkçede yaptığım araştırmalarda bu mektuptan yalnızca burada alıntıladığım kısa paragrafa erişebildim.

²⁹ Eugene Dietzgen, "Joseph Dietzgen: A Sketch of His Life", J. Dietzgen, *Philosophical Essays* içinde, s. 15.

Kaynaklarından bazıları (yani Feuerbach, senin kitabın [*Kapital* I] ve doğa bilimi konusunda çeşitli ıvır-zıvır) kullandığı terminolojiden derhal anlaşılıyor, ama daha başka neleri okuduğunu söylemek olanaksız. Terminolojisi epey karmaşık, bu nedenle de yeni terimlerde kesinlik yok, sık yinelemeler var. Metinde diyalektik de var ama, birbiriyle bağlantılı olmaktan çok şurada burada kendini gösteriyor. Konunun sunuluşu, kavramsal bir bütünlük olarak çok hoş ve hatta parlak, ama bunu *bizzat kendisinin* keşfettiğinden *emin* olmak gerek. Metinde çok zekice yaklaşımlar var, gerçi grameri zayıf, ama hünerli bir biçem. Metnin bütününde önemli bir içgüdü: böyle eğreti bilimsel bir formasyona karşın bu kadar doğru şey üretmek...³⁰

Marx'ın cevabı daha hoşgörülüydü:

Dietzgen'in çalışmasında, Feuerbach'ın vb. -yani kısacası kaynaklarının- sırttığı kanısında değilim; yazdıkları tümüyle kendi bağımsız vargıları. Geri kalan noktalarda söylediklerine katılıyorum. Yinelemeleri kendisine söyleyeceğim. Kuşkusuz talihsizliği, Hegel'i incelememiş olması.³¹

Marx bir ay sonra, bir başka mektubun başında, cevabını çok uzun süre geciktirdiği için vicdan azabı duyduğu Dietzgen'in adresini soruyor ve *İnsanın Zihinsel Çalışmasının Doğası* üzerine -Lenin'in yıllar sonra Dietzgen'in 25. ölüm yıldönümünde anacağı-övgüleri sıralıyordu: "Bana uzun bir zaman önce gönderdiği fragmanlar... bir miktar kafa karışıklığına ve çok sık tekrarlara rağmen pek çok mükemmel kısım barındırıyor, -bir emekçinin bağımsız ürünü olduğu düşünüldüğünde- hayranlık uyandırıcı."³²

Takip eden yüzyılın başında Avrupa Marksistleri, Dietzgen'i Marx ve Engels'in eksiklerini, hatta hatalarını düzelten bir yazar olarak gündeme getireceklerdir. Tony Burns'e göre bu tartışma, Hegelci Marksizm veya Avrupa Marksizmi ile Ortodoks Marksizm arasında

³⁰ Karl Marx-Friedrich Engels, *Seçme Yazışmalar* 1, Sol Yayınları, Ankara: 1995, s. 254. Manchester'daki Engels'ten Londra'daki Marx'a 6 Kasım 1868 tarihli mektup

³¹ A.g.e., s. 255. 7 Kasım 1868 tarihli mektup.

³² Karl Marx, *Letters to Dr. Kugelmann*, s. 80. Dr. Kugelmann'a 5 Aralık 1868 tarihli mektup.

özellikle 1844 *Elyazmaları*'nın ortaya çıkarılmasından sonra alevlenecek tartışmanın başlangıç noktasıdır. Untermann ve Pannekoek gibi erken dönem Avrupa Marksistleri, Engels ve Lenin tarafından temsil edilen "Ortodoks Marksizm"i "doğalcı belirlenimciliği"ne karşı Marksizm'in hümanist bir yorumuna ulaşmak üzere Dietzgen'e başvuracaklardı. Burns'un işaret ettiği gibi, henüz 1848 *Elyazmaları*'nın açığa çıkmadığı bu dönemde böylesi bir çaba anlaşılabilir fakat ortodoksiye karşı Dietzgen'e başvurmak paradoksal bir çabadır, zira Ortodoks Marksizm'de en çok eleştirilen "diyalektik materyalizm" terimini bulan kişidir Dietzgen.³³

Burns, ayrıntılı ve ikna edici bir literatür taramasıyla Dietzgen'in "diyalektik materyalist" düşüncüyü değilse de "diyalektik materyalizm" terimini Engels'ten (1886) ve Plehanov'tan (1891) önce kullandığını da gösterir. Engels, *Feuerbach*'ta (1886) "materyalist diyalektik" kavramını kullanmıştı fakat terimin bugün tüm dillerde yaygınlaşan hali, Hegel'in 60. ölüm yıldönümü için yazılan 1891 tarihli "Hegel'in Anlamı"³⁴ başlıklı Plehanov makalesindeki "modern diyalektik materyalizm" kullanımından kaynaklıdır. Dietzgen bundan dört yıl önce, "Bir Sosyalistin Epistemoloji Alanında Gezintileri" başlıklı makalesinde (1887) bu terimi "*den neuern dialektischen Materialismus*" biçiminde kullanmıştı ve Dietzgen'in fikirlerini beğenme de çalışmalarından haberdar olan Plehanov'un kullanımı bunun neredeyse doğrudan çevirisidir. Terminolojik benzerliklere rağmen, Engels, Plehanov ve Lenin'in diyalektik materyalizm anlayışları ile Dietzgen'in anlayışı arasındaki farklara işaret edilebilir fakat bu ilişkide paralelliklerin ancak dar açılarla bozulduğu da aşîkârdır.

Karşıtların ve Her Şeyin Birliği Olarak Diyalektik

"Anlama bilimi," der Dietzgen, "çelişkiyi genelleştirerek bütün somut çelişkileri çözer." (s. 79) İkiliklerin abartılmaması, karşıtların birleştirilmesi, çelişkilerin çözülmesi, şeylerin yalnızca birbirlerinden ayrılıp sınıflandırılmakla bırakılmaması, birbiriyle bağlantı

³³ Tony Burns, A.g.e.

³⁴ Plekhanov, "The Meaning of Hegel", marxists.org.

içine yerleştirilmesi, “Bizim mantığımız anlama bilimidir” diyen ve anlama biliminin “bazen ‘diyalektik’ olarak adlandırıldığını” söyleyen düşünür için bir diyalektik mantık meselesidir. (s. 228, 385) Oğlu Eugene’e yazdığı bir dizi mektubun başlığı da “Mantık Üzerine Mektuplar”dır.

Dietzgen’in tekçiliği mi diyalektik mantığın doğaya uygulanmasının sonucudur yoksa diyalektiğin hareketi karşıtların birliğiyle açıklaması onun tekçiliğine uygun bir düşünce çerçevesi mi sağlamıştır emin olmak zor. Ancak ironiktir ki, 20. yy. başlarında Engels ve Lenin’in “Ortodoks Marksizm”ine karşı deva olarak Pannekoek, Mach ve diğerleri tarafından başvurulanan Dietzgen, Engels’ten çok daha kuşku götürmez bir biçimde doğanın diyalektik bir doğaya olduğunu savunur: Karşıtlar birdir çünkü evren birdir.

Duyu algılarının pratik dünyasında hiçbir şey daimi, hiçbir şey homojen, hiçbir şey doğanın ötesinde, hiçbir şey “kendinde şey” değildir. Her şey değişir, geçidir, adeta hayalet gibidir. Hayaletler birbirini kovalar. ... Bir görüngü, kendini üreten şeyden hiçbir şekilde farklı değildir, tıpkı 20 millik bir yolun, yolun kendisinden farklı bir şey olmaması gibi. Bıçakla bıçağın sapı ve demiri arasında bir ayrım güdebiliriz, fakat biliriz ki sap ve demir olmazsa bıçak da olmaz. Evrenin özsel doğası değişimdir. Görüngüler görünürler, hepsi bu. (s. 83)

Dietzgen, “demokratik-proleter mantığı” veya diyalektiği “kapitalist dünyayı bir arada tutan bütün önyargıların üstesinden gelecek” bir araç olarak görür. Bunun komünist siyasi ideallerle ilgisi onu bir parti meselesi kılmaz; “halk davası parti meselesi değil, bütün bilimlerin genel nesnesidir.” Zira bütün tarih boyunca insanlık için “tek ve mutlak amaç, insan refahıdır” ve sosyalistlerin de hedefi bunun önündeki engel olan kapitalizmi ortadan kaldırmaktan başka bir şey değildir. (180-1, 158) “Bizim mantığımız, bu yüzden de hakikatin bilimidir. Bu hakikat ne yerde ne gökte, ne Kudüs’te ne Eriha’da, ne ruhta ne ettedir; her yerdedir.” (s. 228)

Diyalektiğin görevi şeyleri hem birbirinden ayırmak hem de birbiriyle birleştirmektir. Felsefenin tarihi boyunca ürettiği olumlu sonuç, pozitif çıktı “birin çok, çoğun bir olduğunu” ortaya koymaktır. Şeyleri (örneğin bedenle zihni, görünüşle hakikati) birbirinden ayırma alışkanlığı çözümleme amacıyla yapıldığı sürece -yani heuristik/bulgusal olarak- anlaşılabilir ama aşırı bir kategorileştirmeye gitmemek gerekir. “İnsan anlığı, aralarında mutlak ayrım olan iki şey tanımaz, ancak anlamak amacıyla evreni parçalarına bölmek serbesttir.” (s. 352, 364) Ne var ki salt genelleştirmeye yetinmek de aynı ölçüde tehlikelidir (akla hemen Hegel’in “bütün ineklerin kara olduğu gece”si geliyor³⁵):

Yalnızca genelleştirmek tek taraflıdır ve insanı fantastik rüyalara götürür. Bu yöntemler her şey her şeye dönüştürülebilir. Genelleştirmeyi özelleştirmeye tamamlamak gerekir. Filleri pirelerden, fareleri bitlerden ayırmak isteriz ama bunu yaparken de özel ile genel arasındaki birliği asla unutmamız... Yani felsefenin olumlu sonucu, ana hatlarıyla, genelin özel biçimlerle ve bu biçimlerin de tümel iç bağlantılarıyla, genel olarak doğanın parçası olma nitelikleriyle tasarlanmasıdır. (s. 356)

Bilim şeylerin ne’liğini tanımlamakla yetinemez, “nasıl hareket ettiğini, nereden çıkıp nerede yittiğini ve buna rağmen yine de kaldığını; aynı zamanda hem sabit hem hareket halinde oluşunu” da açıklamalıdır.

Bütün kategoriler gibi olma ve olmama kategorisi de yanlış düşünen zihinlerce sabitmiş gibi görülür, oysa bunlar da sürekli hareket halindedir. Kutupları birbirine akarak birbiriyle karşılaşır, farklılıkları bütününü köklü farklılıklar değildir. ... Felsefenin olumlu sonucu, en ileri noktasında, dünyanın çeşitlilikle dolu olduğunu ve bu çeşitliliğin de, [şeyler] ortak bir evrensel doğaya sahip oldukları için, tek biçimli olduğunun anlaşılmasıdır. (414-5)

³⁵ G.W.F. Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, Önsöz §16 (s. 29).

Her bilim bir takım sınıflandırmalara, kategorileştirmelere başvurur, Hegel'in olma/olmama, nicelik/nitelik, töz/sıfat gibi kategorileri kullanması bundandır, ancak onun sisteminde tüm bunlar birbirileri içine geçerler. Ne var ki Hegel, "kategorilerin akışı ve değişkenliğinin bütün düşünce kavrayışlarının zorunlu değişkenliği ve etkileşiminin bir örneği olduğunu, bunların da evrensel hayatın örnekleri ve yansımalarından başka bir şey olmadığını ve olamayacağını" gözden kaçırmıştır, Dietzgen, diyalektiğe yaptığı müdahalenin tam da bu eksiği tamamlamak noktasında olduğuna inanır. O da Hegel'i ayakları üstüne yerleştirmeyi ister, çünkü Hegel de bütün idealist filozoflar gibi düşünme sürecini asıl, maddi evreni ise ikincil bir görüngü olarak düşünmüştür oysa "görüngülerin kozmik etkileşimi ve dünyanın evrensel hayatının [bizatihi] hakikat ve hayat olduğunda" ısrar etmelidir. Dietzgen neredeyse bir vaaz tonuyla diyalektik materyalizminin temel savını ilan eder:

Her şey büyük, her şey küçüktür, her şey zaman ve mekânda yer kaplar, her şey neden, her şey sonuçtur, her şey hem bütün hem parçadır, çünkü her şey, her şeyin özüdür, çünkü bütün, her şeyi içerir, her şey birbiriyle ilgili, her şey bağlantılıdır, her şey birbirine bağlıdır. Bütünün mutlak olarak, sayısız göreliliklerden oluşan içerik olarak kavranması, birçok görüngüyü yansıtan evrensel hakikat olarak bütün kavramı anlama biliminin temelini oluşturur. (s. 415)

Komünist Bir Etik Girişimi

Marksizm'in bir etik teorisine sahip olmadığı darbimeseli çok yaygındır. Bu klişeye karşı çıkan, Marx ve Lenin'in bir "özgürlük etiği" ürettiğini öne süren yakın tarihli Paul Blackledge'in *Marksizm ve Etik* çalışması bile "Marksizm'deki etik eksiği" başlıklı bir bölümle başlar.³⁶ Marx ve Engels'in etiği doğrudan konu almadıkları doğrudur, fakat metafiziği de doğrudan konu almamışlardır, oysa dünyaya ve topluma maddeci bakış, geniş anlamıyla metafiziğin

³⁶ Paul Blackledge, *Marxism and Ethics: Freedom, Desire, and Revolution*.

içine rahatlıkla girer. Aynı şekilde Marx ve Engels'in aile ve hukuk kurumlarına dair çözümlemeleri de Marksist bir etik anlayışının yapıtaşlarını oluşturur.

Dietzgen 1869 gibi erken bir tarihte *İnsanın Zihinsel Çalışmasının Doğası*'nda "Pratik Akıl" veya Ahlak" başlığı altında "sosyal-demokrat" bir etik anlayışı geliştirme işini üstlendi. Derici Filozof'un varlık ve bilgi üzerine fikirleri görece daha fazla bilinmesine rağmen ahlak felsefesi en az tartışılan yanı oldu. Easton bu durumdan esefle bahsediyor:

Dietzgen'in ahlak felsefesinin göz ardı edilmesi talihsiz bir durum gibi görünüyor. Tabii ki, bu alandaki düşünceleri de felsefesinin diğer kısımları gibi çoğu zaman kabataslak ve dağınıktır, bu da militan sosyalizminin ve üniversite eğitiminin olmayışının bir yansımasıdır. Ama çeşitli noktalarda orijinallik ve iç görü sergiler. Araçlar ve amaçların göreliliğine ve ahlaki değerlerin kökünün... ihtiyaçlarda bulunduğu yaptığı vurgu ... daha sonra John Dewey tarafından bağımsız olarak geliştirilen bazı etkili görüşleri önceler.³⁷

Dietzgen, etik tartışmasına, tüm akıl yürütmelerine damgasına vuran doğa bilimlerinin tümevarımcı "somut nesnelerden genel kavramlar geliştirme" yöntemini ahlaki ve toplumsal sorunlara uygulayarak başlar. Günümüzün düşünme biçimine artık fark edilmeyecek kadar sızmış kültürel, coğrafi ve tarihsel bağlamsallık -ve belki de görecilik- onun etik anlayışında başat bir yer kaplar. Ahlak alanında mutlak bir imperatif/buyruk aramaktansa farklı dönemlerin, ulusların ve sınıfların farklı ahlaki tutumlar, kurumlar ve standartlar oluşturduğuna dikkat çeker. "Ahlak denilen alanda fiziksel meselelerde olduğu gibi bilimsel bir uzlaşım yoktur çünkü standartlar bir örnek değildir." Farklı tarih ve toplumlar ortak olan şey, insanların iyi, haklı, kötü, makul olana karar verirken, neyin ihtiyaçlarını en iyi tatmin ettiğine bakmalarıdır. Çıkarları farklı olduğu için, feodal bir lonca üyesi rekabetin sınırlandırılmasını isterken, modern "sanayi

³⁷ Loyd D. Easton, "Empiricism and Ethics in Dietzgen".

şövalyeleri”³⁸ serbest rekabete ihtiyaç duyar. Bir döneme, sınıfa veya kişiye makul gelen şey başka döneme, sınıfa veya kişiye akıldışı gelir. Bu yüzden “faydasızca mutlak doğruluğu aramaktansa zaman ve mekânda doğru olanı aramayı öğrenmemiz gerekir.” Mutlak doğru arayışı hoşgörüsüzlükten başka bir şey doğurmaz. “İnsanlar isteyeninin cennete istediği yoldan gitmesine izin verecek kadar liberal olsa,” der Dietzgen, “miyop bir biçimde kendi durdukları noktayı evrensel bir nokta olarak dayatmazlardı.” (s. 134-5, 142, 168) İnanmış bir komünisti “liberter bir filozof” olarak selamlayan kapitalizm savunucularının aklını çelen şey de³⁹ Dietzgen’in hoşgörü ve farklı perspektiflere saygı gibi liberallerce gasp edilmiş fikirlere yaptığı bu vurgular olsa gerektir.

Avrupa’nın devrimlerle sarsıldığı bu tarihsel dönemde irade ve iktidarın neredeyse her şey demek olduğunu hatırlamalıyız. 1848 devrimlerini takip eden yarım yüzyılda Marx ve Engels, proletarya diktatörlüğünü hedefleyen Komünist Liga’ya katılacak, Schopenhauer neredeyse bir töz konumuna getirdiği iradeyi kötüleyecek, Nietzsche ise iktidar iradesini/güç istencini ululayacaktı. Sınıf mücadelesinin proletarya tarafında duranlar için felsefe tarihinin bu üç platosu şöyle de okunabilir. İktidar ve irade, Marx ve yoldaşları için halk sınıflarına, Nietzsche için burjuvazinin en “über” kesimine verilmesi gereken bir değerken, Schopenhauer için el etek çekilmesi (pratikte hâkim sınıfa bırakılması) gereken bir şeydi. Etiğin ve genel olarak felsefenin her başlığının siyasal bir tartışmanın canlı bir parçası olduğu bir dönemde Dietzgen, belki Amerikan pragmatistlerini hatırlatacak biçimde, şöyle yazıyordu:

Hiçbir mutlak ahlak, hiçbir görev, hiçbir kategorik buyruk, hiçbir iyi idesi, insana neyin iyi, kötü, doğru veya yanlış olduğunu öğretmez. İyi olan ihtiyaçlarımıza uygun olandır, kötü olan

³⁸ *Chevalier d'industrie* (Fr.) veya *knight of industry* (İng.): Yaşamını beleşçilikle, sahtekârlıkla sürdüren kimse anlamına gelen söz, daha ziyade Fransızcasıyla kullanılıyor.

³⁹ Bkz. Larry Gambone, “The Libertarian Philosophy of Joseph Dietzgen”. Joseph Dietzgen, *The Nature of Human Brain Work* içinde.

ihtiyaçlarımıza karşıt olan. Mutlak iyi olan bir şey var mıdır? Her şey ve hiçbir şey. (s. 145-6)

Duruma ve ilişkilere göre bir şey hem iyi hem kötü olabilir. Savaş kötü, barış iyidir ama bazen savaşmak gerekir. Yalan ve aldatma kötüdür fakat savaşta söylendiğinde “savaş hilesi” olarak görülür ve övülür. Hırsızlık kötüdür ama Spartalılar iyi bir savaşçının iyi bir hırsız olmasını istiyordu çünkü buna ihtiyaçları vardı. “Kendine nasıl davranılmasını istiyorsan, başkalarına da öyle davran,” denir ama kamu çıkarı göz önüne alınınca mahkemeler hapis cezaları, idam cezaları dağıtır: “Aslında moda nasıl beğenileri yansıtırsa, ahlak da çıkarları yansıtır.” (s. 160-170)

Ahlakın tarihsel, coğrafi ve sınıfsal göreliliği ile iyinin ihtiyaçlara uygun olan şey olduğu fikrinin Cizvit’lerin “amaç aracı meşru kılar” ilkesine götürebileceğinin farkındadır Dietzgen ve bunda bir sorun görmez. Amaç da araç da görelî terimlerdir, “tüm somut amaçlar araçtır, tüm araçlar da amaçtır. Büyük ile küçük, doğru ile yanlış, erdem ile kötülük arasında olmadığı gibi araç ve amaç arasında da pozitif bir ayrım yoktur.” Önemli olan amacın ne olduğudur. Her tür kuralı ve eylemi, her tür aracı meşru kılacak bir amaç varsa o da insanın refahıdır. (s. 156, 158) Amaca ulaşmak için her aracı mubah gören Cizvitlerdeki sorun, amaçlarının aşağı türden bir amaç olması, kendi zenginliklerini artırırken sömürü düzenini sürdürmeyi hedeflemeleridir.

Herkes kendi refahını tek gerçek refah, diğer ulusların, zamanların ve koşulların refahını ise hata olarak görüyor. Her sanat ekolü kendi öznel beğenisini nesnel güzellik diye dayatırken birliğin bir fikir ve düşünce meselesinden başka bir şey olmadığını, gerçekliğinse çok çeşitli biçimlerle dolup taşıdığını göz ardı ediyor. Gerçek refah, çok katmanlıdır. (s. 168)

Biz ahlakla, hatta ahlakın şu veya biçimiyle savaşmıyoruz, diye tamamlar Dietzgen. “İnsanlar kendisine ve insan kardeşlerine kendi ortak çıkarlarını borçlu olduğu hususunu temel aldığı

sürece ahlakın ebedi bir kutsiyete sahip olduğunu” kabul etmeye bile hazırdır. Fakat “ahlakın etkisinden çok ceza kanununa güvenen”, “dinsiz soygunculardan kat kat daha çok dindar hırsız” üreten (s. 172) ama hâlâ dine ve ahlaka tapınan burjuva toplumun ortadan kaldırılması, herkes için refahı sağlamanın ön koşuludur. Dietzgen’in pek az kullandığı “devrim” kavramını kullanmamıza izin varsa, denebilir ki: Devrimin ahlakı devrim yapmaktır!

Materyalizm ve Ampiriyokritisizm’de Dietzgen’i hem eleştiren hem öven Lenin’le derici filozof arasındaki en ilginç bağlardan biri tam da bu noktadan kurulabilir. Brecht’in *Önlem* adlı öğreti oyununda Kontrol Korosu’nun “komünistin tek erdemini komünizm olarak mücadele etmek” olarak tarif eden ünlü formülasyonu, esinini, Lenin’in “Ahlakımızı proleter sınıf mücadelesinin çıkarları doğrultusunda biçimlendiriyoruz” düsturundan alır:

Komünizm için kavga veren biri kavga edebilmeli ve etmemelidir; gerçeği söylemeli ve söylememelidir; hizmet görmeli ve hizmetten kaçmalıdır; verdiği sözü tutmalı ve tutmamalıdır; kendini tehlikeye atmalı ve tehlikeden kaçınmalıdır; tanınabilir olmalı ve tanınamaz olmalıdır. Komünizm için kavga veren biri, bütün erdemlerin arasında tek bir erdeme sahiptir: Komünizm için kavga vermek.⁴⁰

Lenin, oyuna dair notlarında Brecht’in de önemle andığı “Gençlik Birliğinin Görevleri” yazısında komünistlerin bir ahlakının olduğunu ve bu ahlakın da sınıf mücadelesine tabi olduğunu şöyle açıklar:

Diyoruz ki, bizim ahlakımız bütünüyle proletaryanın sınıf mücadelesinin çıkarlarına tabidir. Ahlakımız proletaryanın sınıf mücadelesinin çıkarlarından kaynaklanır... İnsan dışı ve sınıf dışı kavramları temel alan her türlü ahlakı reddediyoruz. Bunun işçilerin ve köylülerin toprak sahipleri ve kapitalistlerin çıkarına olarak aldatılması, dolandırılması ve onlarla alay

⁴⁰ Bertolt Brecht, *Bütün Oyunları*, c. 3. s.356-358 içinde. Brecht’in Lenin alıntısı için bkz. s. 424.

edilmesi olduğunu söylüyoruz. ...komünistler için ahlak, katı bir disiplin ve kitlelerin sömürücülere karşı yürüttüğü bilinçli kavgadır. ⁴¹

Bu yazı 1903 Eylül'ünde Rusya'daki *Öğrenci* gazetesinde yayımlandı. Lenin'in Dietzgen'e iki bölüm ayıracağı *Materyalizm ve Ampiriyokritisizm* ise bundan beş yıl sonra yazılacaktı. Lenin'in "Genç Yoldaşa Mektup" adıyla da bilinen bu makaleyi yazarken Dietzgen'i ne kadar tanıdığını bilmiyoruz ama ahlakın sınıfsal niteliğini saptaması ve bir amaca (sınıf mücadelesi) bağlaması Dietzgen'in ahlâk anlayışıyla eksiksiz paralellik gösterir.

Dietzgen'in Yeniden Keşfi ve Plehanov/Lenin Eleştirisi

Emekçi düşünürün en önemli üç çalışmasını içeren, burada da kaynak olarak başvurduğumuz Dietzgen cildinin (*Felsefenin Olumlu Sonucu*) 1903'te İngilizce, 1906'da Rusça yayımlanması entelektüel çevrelerde canlı bir tartışmaya neden oldu. Lenin'in "kötü felsefeci" dediği oğul Eugene Dietzgen'in, Friedrich Adler'in ve başta Dietzgen'in İngilizce çevirisine övgü dolu bir giriş yazan Antonie Pannekoek (1873-1960) olmak üzere Hollanda Marksistlerinin çabalarıyla Dietzgen hem felsefe hem siyaset çevrelerinin odağına girdi. Bu aynı zamanda -Pannekoek gibi önemli bir fizikçi olan- Ernst Mach'ın (1838-1916) ampiriyokritisizminin de bilgi felsefesinde tesirini artırdığı bir dönemdi.

Pannekoek, Dietzgen derlemesine yazdığı önsözde, Alman düşünürün "yeni bir felsefe sistemi" geliştirmiş olmasa da, Marx'ın tarih için yaptığı şeyi yaparak felsefeyi doğal bilimlerin konumuna yükselttiğini iddia eder. "İnsanın düşünme gücünü kritik bir çözümlemeye tabi tutarak, diyalektik düşüncenin Marx ve Engels'in anıtsal eserlerinde açıklanan vazgeçilmez niteliğini kusursuz bir ikna edicilikle ilk kez gösteren kişi Dietzgen'dir." (s. 28) Dietzgen aynı zamanda "proletarya filozofu" unvanını kazandığı *İnsanın Düşünce Çalışmasının Doğası* eseriyle, bilgiyi deneye indirgeyen ve numena

⁴¹ V. İ. Lenin, *Collected Works*, 31. cilt içinde.

kavramıyla deney dışı alanı gizemli bir örtüye saran Kant'ın yarım bıraktığı işi tamamlamış, madde ve zihin arasında mutlak bir fark olmadığını göstermiştir. (s. 20) Eugene Dietzgen de eserlerin Rusça baskısına yazdığı önsözde, babasının Marx ve Engels'in düşüncelerindeki çok önemli bir açığı kapattığı görüşünü tekrarlar:

Tarihsel materyalizmin kurucuları ve takipçileri, tarihi bir dizi araştırmaya tabi tutarak ekonomik ve tinsel gelişim arasında bir bağlantı olduğunu ve tinsel gelişimin son tahlilde ekonomik gelişime tabi olduğunu ikna edici bir biçimde kanıtladılar, yine de tinin bağımlı oluşunun kökünde tinin ve evrenin doğasının bulunduğunu kanıtlamadılar. Marx ve Engels, tarih anlayışından idealizmin son hayaletlerini de kovduklarına inanıyordu. Bu bir hataydı, çünkü metafizik hayaletler kendilerine insan tininin özünün açıklanmamış olmasında ve bununla yakından ilişkili olan evrensel bütünde saklanacak bir köşe buldular. İdealizmi buradan kovacak tek şey bilişsellik bilimsel olarak doğrulanmış bir eleştirisidir.⁴²

Lenin'in partisinde Merkez Komite üyesi olan Alexander Bogdanov'un (1873-1928) üç ciltlik *Empiriyomonizm* eserinin (1904-1906) yayımlanmasından sonra, önce Plehanov sonra Lenin, Bogdanov'u, Machçılığı ve Dietzgenciliği eleştiri masasına yatırdılar.⁴³

Plehanov, Dietzgen'i "büyük bir felsefi yeteneğe sahip el işçisi" olarak tanımlar fakat "*Marx, Engels ve Feuerbach'ın eserlerinde ifade edilenlere kıyasla yeni olarak kabul edilebilecek tek bir teorik ilkeye sahip olmadığını*" altını çizerek belirtir. Plehanov'a göre Marx'ta özet halinde de olsa bir materyalist bilişsellik felsefesi zaten mevcuttu, *Anti-Dühring*'in I. kısmı ise konuyu enine boyuna ele alıyordu. Plehanov, "Alman işçi filozofun soylu anısına duyduğu saygı ve oğluna beslediği kişisel sempati"ye rağmen Dietzgen'in düşüncelerinin birçok noktada belirsiz, bulanık ve anlaşılmaz, diğer

⁴² Akt. Plekhanov, "Joseph Dietzgen".

⁴³ Daniela Steila, *Genesis and Development of Plekhanov's Theory of Knowledge*, s. 68-70.

yerlerde ise tekrar niteliğinde olduğunu savunur. Örneğin 18. yüzyılın “mekanik” materyalistlerine yönelttiği eleştirinin tam olarak kimlerin düşüncelerini hedeflediği belli değildir, çünkü idealizm konusunda çok daha doğru bir kavrayışa sahip olan Dietzgen'in materyalizmden ne anladığı bulanıktır. Diyalektik konusunda ise Hegel'in *Mantık*'ıyla “zaten açılmış olan kapıları çalmak”tan başka bir şey yapmamaktadır. En dar kafalı materyalistler bile düşüncenin sadece beyinle değil, genel olarak varlıkla ilgili olduğunu düşünmektedir, yani Dietzgen yine açık kapıları çalmaktadır. Gerekli olan şey idealizm ve materyalizm arasındaki farklılıkları ortadan kaldırmak değil Marx ve Engels'in yaptığı gibi kendini materyalist olarak ilan etmektir. Çalışmalarını Marx ve Engels'in temel eserlerinden çok sonra yayımlayan Dietzgen'de doğru olan şeylerse zaten Marx ve Engels tarafından daha güçlü biçimde dile getirilmiş olan düşüncelerdir. Fakat bu Dietzgen'i önemsiz kılmaz, yalnızca bu önemi Marx ve Engels'i tamamlamasında değil kendi başına açıklayıcı ve öğretici niteliklerinde aramak gerekir. “Joseph Dietzgen'in çok ateşli hayranları ona en büyük kötülüğü yapıyor,” der Plehanov, “onu Hegel ve Marx gibi devlerin yanına koyarak olduğundan çok daha küçük görünmesine neden oluyorlar.”⁴⁴

Marx ve Engels arasında Dietzgen'e yaklaşımda görülen nüansın bir paraleli Lenin ve Plehanov arasında da görülüyor. Denebilir ki, meşhur “Mahçılık” tartışmaları sırasında, Lenin'in Dietzgen'e yaklaşımı Plehanov'a kıyasla çok daha “şefkatli”dir. *Felsefe Defterleri*'nde sık sık “Nota Bene”lerle hatırladığı düşünürü *Ampiriyokritisizm*'de daha ayrıntılı olarak ele alırken, ilk yaptığı şey onu savaşta kendi siperine yerleştirmektir:

Joseph Dietzgen diyalektik materyalisttir. Daha aşağıda göstereceğiz ki, onun, çoğu kez, düşüncelerini açıklamakta çok belirgin olmayan bir tarzı vardır ve sık sık karışıklıktan kurtulamaz, öyle bir karışıklık ki, akli kıt kişiler (Eugen Dietzgen de bunlar arasındadır) ve elbette ki bizim mahçılar, buna sınırsız sarılmışlardır.

⁴⁴ Plekhanov, a.g.e.

Ama onun felsefesinin egemen eğilimini tahlil etmek ve bu felsefede materyalizmi yabancı unsurlardan kesinlikle ayırmak zahmetine katlanmamışlar, ya da katlanamamışlardır. ⁴⁵

Lenin'e göre, "deney sınırlarının ötesine taşmak" istemeyerek gizemciliğe ve bilinemezciğe savrulan Mahçılardan farklı olarak Dietzgen, görüngü ile gerçek veya "kendinde şey" arasında yapılan her türlü ayrımı ve görelî gerçek ile mutlak gerçek arasına aşılmaz çizgiler çizmeyi reddeder. Bu yönüyle Engels ve Feuerbach'la aynı doğru çizgide birleşir.⁴⁶ Öte yandan, "doğanın görüngüleri ardında, görelî gerçekler ardında, insan için kendini tümüyle açığa vurmeyen evrensel, sınırsız, mutlak bir doğa olduğu" bilgisinin doğuştan olduğunu söylerken de Marx'ın bahsettiği kafa karışıklıklarından birine düşer. Ancak buna bakarak onun diyalektik materyalist olmadığı söylenemez, zira o, deneyin "doğuştan" gelen bu "tek ve biricik *a priori* bilgi"yi doğruladığını söyleyerek kendini düzeltir. "Kuşkusuz Dietzgen'de mahçıları sevindirecek ve her materyalisti Dietzgen'i zaman zaman tutarsız bir filozof olarak görmek zorunda bırakacak nitelikte bir sürü yanlışlar, kavram karışıklıkları ve belirsizlikler bulmak mümkündür" fakat bunlar onu tahrif edenlerin iddia ettiği gibi onu diyalektik materyalist sınırların dışına çıkarmaz.⁴⁷

Lenin'e göre "materyalizmin genellikle ileri aydınlar arasında ve özellikle de işçi çevrelerinde ağır bastığı bir çağda felsefe arenasına çıkan" Marx, Engels ve Dietzgen'in "işçi çevrelerinde en çok tanınan ve en yaygın yazarların *özellikle* yoksun oldukları şeyi, yani diyalektiği vurgulamakla *sınırlı*" kalmaları anlaşılır bir durumdur. Marx ve Engels nasıl ki siyasi demokrasinin temel istemlerini savunmaktan ziyade bu istemlerin vulgarizasyonuna karşı çıkmaya yoğunlaşmışlarsa Dietzgen'in de içinde yer aldığı öncü diyalektik materyalistler, materyalizmin temel doğrularını savunmaktan ziyade bu doğruların kaba halleriyle yayılmasına karşı önlem almaya çalışarak diyalektiğe yoğunlaşmışlardı. Lenin, Dietzgen'in gerici

⁴⁵ Lenin, *Materyalizm ve Ampiriyokritisizm*. s. 124, 142.

⁴⁶ A.g.e., s. 125.

⁴⁷ A.g.e., s. 167-8.

felsefecilerin gözüne girmesinin tek sebebinin bu vurgu meselesi olmadığını da belirtir. Düşüncenin maddi bir görüngü olduğunu iddia etmek, “madde kavramını genişletmek”, materyalizmle idealizm arasındaki çizgiyi bulanıklaştırmak demektir. Lenin’e göre buradaki sorun, yine de fikirlerin kendisinden ziyade ifadesindedir. Dietzgen’in “Zihin ile maddenin en azından ortak oldukları şey, ikisinin de var olmalarıdır”, “Düşünce bedensel bir çalışmadır”, “Düşünmek için kendisini düşünebileceğim bir madde gereklidir” gibi önermeleri bu konuda çok daha doğru şeyler söyler: “Mahçılar, materyalist Dietzgen’in bu materyalist uslamlamasını incelemekten kaçınıyorlar! Dietzgen’de doğru olmayan, berrak olmayan ne varsa, sımsıkı ona sarılmayı yeğliyorlar.”⁴⁸

Gerçekten de, mekanik materyalizmi de idealist diyalektiği de hatalı ve tek taraflı görerek bunların işe yarar yanlarını sentezlemek isteyen Dietzgen, materyalist sıfatını olumludan çok olumsuz kullanır ve birçok yerde, idealizmle de (başına herhangi bir sıfat getirmeden kullandığı) materyalizmle de arasına eşit bir mesafe koymaya çalışır gibi görünür.

Madde ile zihin, içerik ve biçim, kuvvet ve töz, duyu algısı ve ahlaki yorum arasında idealizm yalnızca farklılıkları, materyalizm ise aynılığı görüyor. Oysa bütün bu ayrımlar ortak bir cinse, özel ile genel arasındaki ayrıma aittir. Tutarlı materyalistler bilimi hiç bilmeyen pratik adamlar gibi davranıyorlar. Ancak bilme ve düşünmenin hangi partiye ait olursa olsun insanın gerçek sıfatları olduğu düşünüldüğünde saf pratik adam gerçeklikte mevcut olmadığı görülür. ... Tutarlı idealist olmak de saf pratik adam olmak kadar imkânsızdır. İdealistler özel olmadan geneli, madde olmadan ruhu, töz olmadan kuvveti, deneyim veya materyal olmadan bilimi, görelî olmadan mutlaka ele geçirmeye çalışıyorlar. (s. 123)

Zihnin duyu algılar dünyası üzerindeki nicel üstünlüğünü reddeden çıplak materyalist ilkeyi de, nicel farklılıkların nitel birliğini

⁴⁸ A.g.e., s. 79.

gözden kaçırın idealizmi de yeteriz bulan Dietzgen, neden-sonuç ilişkilerine dair aşağıdaki örnekler açısından hem idealist hem “materyalist” kampa getirdiği eleştirileri felsefenin birçok tartışma alanında tekrarlayacaktır:

Zihnin bütün özerkliğini reddeden ve nedenleri tek başına deneyle tespit etmeyi uman materyalistlere neden ve sonuç ilişkisini ön varsayan genel zorunluluk ilkesinin deneylenmesinin imkânsız olduğu cevabını veriyoruz. İdealistlere ise şöyle diyoruz: Akıl, deneylenemeyen nedenleri araştırırsa da bu araştırma *a priori* olarak gerçekleşemez, ancak empirik olarak verilen etkiler temelinde *a posteriori* olarak gerçekleştirilebilir. Algılanamaz ve soyut genelliği keşfedenin yalnızca zihin olduğu doğrudur, ama zihnin bunu verili bir duyu algılar dairesi içinde yapar. (s. 119)

Dietzgen, geç dönem eseri *Felsefenin Olumlu Sonucu*’nda hedef tahtasına koyduğu materyalizmi artık belirlenimsiz ve genel olarak kullanmaz, “mekanik materyalizm” şeklinde niteler ve “On sekizinci yüzyıl materyalistleri” diyerek tarihsel bağlama oturtur: “Mekanik, bu materyalizmin aklını başından almıştır, mekaniği putlaştırır, onu dünyanın bir parçası olarak değil bütün evreni içeren tek töz olarak görür.” (s. 380) “Sosyal-Demokrat Felsefe” makalesinde ise -Lenin’in de arzu ettiği şekilde- materyalist olduğunu açıkça ilan eder.

Biz elbette materyalistiz ve bu yüzden de maddi etkenlerin önce geldiğini kabul ediyoruz. Bu yüzden de düşmanlarımız bizi kültür düşmanı olarak yaftalıyor. Gerçekte ise biz yalnızca bilimsel uğraşı maddi çalışmadan ayıran, ilkinin mekaniğin bütün kanunlarını ilga eden doğa üstü bir şey haline getiren hayalcilere karşıyız.⁴⁹

Aslında Lenin Dietzgen’in materyalizme yönelik hücumlarını Plehanov kadar anlamsız bulmaz, bunu kendini kaba materyalizm-dan ayırmaya yönelik haklı bir çaba olarak görür. Dietzgen “materyalist bilgi teorisini” ve “diyalektik materyalizmi” başarılı bir şekilde

⁴⁹ Dietzgen, “Social-Democratic Philosophy”, *Philosophical Essays* içinde.

savunmuştur. Lenin'in bu terimleri tırmak içine alması bir anlamda bunların Dietzgen'in buluşu olduğunu kabul ettiği anlamına gelir. Alman emekçi düşünürün "bilimin konusunun sonu gelmez olduğu", "doğanın bütün kesimleriyle başlangıcının ve sonunun olmaması yüzünden" yalnızca sonsuzun değil "en küçük atomun" da ölçülmeye, tüketici bir biçimde bilinmeye kapalı olduğu önermelerini onaylayarak alıntılamanın Lenin de Plehanov'la benzer bir şekilde, Dietzgencilerin Dietzgen'in gerçek önemini erozyona uğrattığı vargısına ulaşır:

Diyalektik materyalizme karşıt olan "ditzgencilik", bir *şaşkınlık*, gerici felsefeye doğru bir *evrim*, Joseph Dietzgen'de büyük olan ne varsa (kendi tarzında diyalektik materyalizmi bulan bu işçi filozofu büyüklükten yana yoksul değildir), onları değil de, *onun zayıf yanlarını* bir felsefe eğilimi payesine yükseltmek girişimidir ancak. ...⁵⁰

Dietzgen'in Mirası

Lenin'in *Sol Komünizm*'de hedef aldığı, fakat nüanslara rağmen yoldaş olarak seslendiği ve sosyalizmin geleceğini temsil eden "gerçek enternasyonalistler" arasında saydığı⁵¹ Anton Pannekoek, *Materyalizm ve Ampiriyokritisizm*'in Mach'ı bile bile yanlış yansıttığını düşünür ancak "Marksist kurama Mach'tan önemli bir katkı gelmesinin beklenemeyeceğini" de kabul eder. Ona göre, "Sosyalistler açısından insanın düşünüş tarzını daha iyi anlamak gerekliyse, bunun için Dietzgen'in çalışmalarından yararlanılabilir."⁵² Hollandalı sosyalist bilim insanına göre, Dietzgen'in düşünceleri özellikle bazı geç dönem yazılarında "bulanık" ve tekrarlarla dolu olsa da, *İnsanın Zihinsel Çalışmasının Doğası* ve "Bir Sosyalistin Epistemoloji Alanında Gezintileri"ni de içeren bazı çalışmaları "bilgi kuramına parlak bir katkıdır" ve bu çalışmalar "Marksizm adıyla andığımız bütün bir dünya görüşünün önemli bir parçasını oluşturur."

⁵⁰ Lenin, *Ampiriyokritisizm*, s. 267-273.

⁵¹ Lenin, *Seçme Eserler* 10, s. 21-22.

⁵² Pannekoek, *Lenin'in Filozofluğu*, s. 66.

İnsan biliminin ilk problemi, yani fikirlerin kökeni sorusu, Marx tarafından yanıtlanmış, fikirlerin bunları çevreleyen dünya tarafından üretildiği gösterilmişti. Bununla bir arada bulunan ikinci soru, yani çevreden gelen izlenimlerin nasıl olup da fikirlere dönüştüğü sorusu ise Dietzgen tarafından yanıtlandı. Marx hangi gerçekliklerin düşünceyi belirlediğini ortaya koymuştu, Dietzgen de gerçeklik ile düşünme arasındaki ilişkiyi kurdu. Ya da Herman Gorter'in dediği gibi, Marx dünyanın zihne ne yaptığını göstermişti, Dietzgen ise zihnin kendisinin ne yaptığını gösterdi.⁵³

Daha yakın dönemde Dietzgen'e başka açılardan yaklaşılmaya çalışanlar var. İdealistlerin varlığın temeline koyduğu zihnin, kaba materyalistler tarafından ya neredeyse tümüyle reddediliyor ya da modern davranışçı psikolojide olduğu gibi beynin bir "epifenomen"inden, ikincil ürününden ibaret görülüyordu. Tony Burns'e göre, Dietzgen'in zihni fizikselliği içinde, *gerçekçi* olarak ele alması ve düşünme gücünü maddenin özgül bir biçimi olarak görmesi, Marksizm içinde psikolojiye açılan bir kapı olarak hizmet görebilir; beynin yalnızca faaliyetine yoğunlaşmak, zihni başlı başına araştırma konusu yapmamak, psikolojiyi meşru bir araştırma konusu yapmanın da önünde engeldir.

Dietzgen kendisini bir Marksist olarak görse de kendisiyle Marx ve Engels'in çalışma ve ilgi alanları arasında bir ayrım görüyordu; onlar asıl olarak ekonomiyle ilgilenirken o, -insan zihninin çalışma biçimini ve insan düşüncelerini inceleme anlamında- "psikoloji"yi ele aldığını düşünüyordu. Dietzgen'in altyapı/üstyapı modelini ilginç bir biçimde kullanan akıl yürütmesi, insan bedeninin, üstyapıda yer alan zihinsel faaliyetlerine maddi veya fiziksel bir temel/altyapı sağladığı düşüncesine dayanır. Burns'e göre yine de, Dietzgen'in düşünce tarihine katkısı Marx'ın düşüncelerini tamamlamasında, bu düşüncelerde eksik olan psikolojik boyutu getirme potansiyelinde, bireyin ve üstyapının rolüne vurgu yaparak Marksizm'i "bilimselci" veya "belirlenimci" olmaktan kurtarabilme olasılığında değildir, zira

⁵³ A.g.e., s. 37.

bunların hepsinin Genç Marx'ta olduğu söylenebilir. Ancak "Yaşlı Marx"ın Dietzgen'i övgüyle ve onaylayarak karşılaması onun tam da gençliğindeki entelektüel köklerle kopuş yaşamamış olduğunu gösterir.⁵⁴ Bir başka görüşe göre Dietzgen'in Marksizm'e asıl felsefi katkısı bilgilim/epistemoloji alanında çalışmalarıyla bilinci, ebedi olarak mevcut ve hareket halindeki *universum* olan maddenin ideal bir ürünü olarak görmesi, doğal ve toplumsal varlığı ise bilincin içeriği olarak tanımlamasıdır.⁵⁵

Dietzgen'in etkisi yalnızca 20. yy başlarında Avrupa ve Rus Marksistleriyle sınırlı kalmadı. IWW, Kanada'dan Sosyalist Parti ve OBU sendikası, Amerika'dan Proleter Parti, Britanya'dan Emek Üniversitesi (Labour College) onun düşüncelerini takdirle karşılayan kesimlerden bazılarıdır.⁵⁶ Hollandalı Konseyci Komünistlerden Nobel Edebiyat Ödülü Adayı şair Henriette Roland Holst'un "Dietzgen'in Felsefesi ve Proletarya İçin Önemi" konulu kitabını da önemle anmak gerekir.

Marx'ın Orkestrasında Zemini Tutan Kontrbas

Marksist düşünce tarihinde *borç* meselesi belki de sözcüğün liberal kökenine sandığımızdan daha fazla bağlıdır. Hangi yazara hangi kavramları veya düşünceleri "borçlu" olduğumuz sorusu, hangi bireyin hangi buluşta imzası olduğunu anlamak için soruluyorsa Romantizm'in yaratıyı dehalara bağlayan mantığıyla fazla sıkı bir ilişki içine giriyor demektir. Oysa komünizmi burjuva üretim biçiminden ayıran şey tam da toplumsal mülkiyet değil mi? Neden "fikri mülkiyet" de toplumsal olmasın?

Bunu derken ne Marx, Engels, Lenin gibi bireylerin komünist düşünceye katkılarının istisnai hacmini ne de burjuva toplumun bağrından doğan komünist düşüncenin "yaratıcı birey" geleneğini bir yere

⁵⁴ Burns, A.g.e.

⁵⁵ marxists.org, Dietzgen, Joseph (1828-88), <https://www.marxists.org/glossary/people/d/i.htm#dietzgen-joseph>

⁵⁶ Dietzgen, *The Nature of Human Brain Work* içinde Larry Gambone'un bölümü "A Dietzgen Biography."

dek sürdürmesinin anlaşılır oluşunu reddetmeye çalışıyorum. Yine de düşünce külliyyatının oluşmasında bir dönemin düşünce ikliminin kolektif payını bir parça göz ardı ediyor olabiliriz. Kitle kaynak kullanımı (*crowdsourcing*), oğul zekâsı (*swarm intelligence*) gibi içerik üretme yollarının belirlediği “ağ toplumu”nda yaşayanlar olarak adını sanını ve verimlerini çok az bildiğimiz bazı kişilerin düşünce ve tartışma iklimine mütevazı katkılarıyla “kanon”un oluşumunda kilit roller oynamış olabileceklerini anlamamız çok daha kolay. Özellikle son on yıldır düşünce insanları ve “kanaat önderleri” nadiren yeni fikirlerle ortaya çıkıyorlar, daha ziyade sosyal ağlarda milyonlarca insanın hâlihazırda dağınık bir biçimde “paylaştığı” görüş fragmanlarını çerçeveleyip sistemleştirerek “fikir üretiyorlar.” Herhangi bir düşünce yazısının bizi şaşırtma ihtimalinin her zamankinden düşük olması belki -yalnızca- çağın yüzeyselliğinden değil çoğul zekânın bizi her çeşit düşünceye zaten ucundan kıyısından maruz bırakmasındandır.

Demem o ki, Marx ve Engels'in çağdaşı olan ve bu kitabın konusunu oluşturan bir dizi düşünce ve eylem insanı bugün Marksizm olarak bildiğimiz düşünce kanonunu bilinirlikleriyle orantısız bir biçimde etkilemiş olabilirler. Bu yazının girişinde söylendiği üzere, Dietzgen'in rolü bir orkestradaki kontrbas partisine benzetilebilir. Bas sesler insanın en az duyduğu fakat en çok ve en hızlı hissettiği seslerdir, bu yüzden de her tür müzikal toplulukta bas çalgılar müziğin ritmini ve dolayısıyla nabzını tutar, bir başka deyişle müzikal dokunun üzerine kurulacağı “temeli” oluştururlar. Kadim temel/üstyapı metaforunu Marksizm'in kendisine uygulayacak olursak, diyebiliriz ki diyalektik materyalizm ve genel olarak “diyalektiğin dansı”, Marksist düşüncenin temelini oluşturur. Bu alandaki yazdıklarıyla Dietzgen, bu orkestranın kontrbas partisini mütevazı fakat disiplinli bir biçimde üstlendi. Başçılar çok duyulmaz, çok tanınmazlar, tevazuları ve müzikal hassasiyetleriyle bilinirler, fakat ancak onların sunduğu ritim sayesinde dans edebiliriz.⁵⁷

⁵⁷ Önerileri ve düzeltmeleriyle çalışmanın son haline gelmesindeki katkılarından dolayı Emel Yuvayapan'a teşekkürler.

Kaynakça

- Dietzgen'in üç temel metnini içeren The Positive Outcome of Philosophy'ye <<http://www.gutenberg.org/ebooks/39964>> adresinden erişilebiliyor.
- Düşünürün İngilizceye çevrilen makaleleri için www.marxists.org, Dietzgen arşivine başvurulabilir <<https://www.marxists.org/archive/dietzgen/index.htm>>
- Az sayıda çevrimiçi Almanca metin için: <<https://www.marxists.org/deutsch/archiv/dietzgen/index.htm>>
- Bir web aramasıyla, düşünürün kitap formatında basılmış makalelerine ve metinlerinin farklı baskılarına da PDF formatında erişmek mümkün. Burada kullandığım üç önemli İngilizce kaynağı ilgilenenler için <<https://yadi.sk/d/I5p2KV6M3WQUxi>> adresinde paylaşım açtım.
- Bu çalışmada başvuru alan çevrimiçi kaynaklarda bütün bağlantılara son erişim tarihi: 23 Mayıs 2018'dir.

Blackledge, Paul. *Marxism and Ethics: Freedom, Desire, and Revolution*, SUNY Press, New York: 2012.

Bottomore, Tom (haz.). *Marksist Düşünce Sözlüğü*, İletişim, İstanbul: 2012.

Brecht, Bertolt. *Bütün Oyunları*, c. 3. Çeviren: Yücel Erten-Aziz Çalışlar-Yılmaz Onay-Ayşe Selen, MitosBOYUT Yayınları, İstanbul: 1997.

Burns, Tony, "Joseph Dietzgen and the History of Marxism", *Science & Society*, c. 66, No. 2 (Yaz, 2002), s. 202-227.

Daniela, Steila. *Genesis and Development of Plekhanov's Theory of Knowledge: A Marxist Between Anthropological Materialism and Physiology*, Springer Netherlands, Sovietica serisi, c. 55, 1991.

Dietzgen, Joseph. "Letter to Karl Marx, 7 November 1867" (Karl Marx, *Letters to Kugelmann* içinde, Martin Lawrence, Londra: Tarihsiz.) Bağlantı: https://www.marxists.org/archive/dietzgen/1867/67_11_07.htm

_____. *Das Wesen der Menschlichen Kopfarbeit. Eine abermalige Kritik der reinen und praktischen Vernunft - Dargestellt von einem Handwerker*. Bağlantı: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/dietzgen/1869/wesen/index.htm>

_____. *Some of the Philosophical Essays on Socialism and Science, Religion, Ethics, Critique-of-Reason and the World-at-large*. Charles H. Kerr & Co., Chicago: 1917.

_____. *The Nature of Human Brain Work*, PM Press, Oakland: 2010.

_____. *The Positive Outcome of Philosophy: The Nature on Human Brain Work, Letters on Logic, The Positive Outcome of Philosophy*, çev. Ernest Untermann, Charles H. Kerr & Company, Chicago.

Easton, Loyd D. "Empiricism and Ethics in Dietzgen", *Journal of the History of Ideas*, c. 19, No. 1 (Ocak 1958), s. 77-90, University of Pennsylvania Press.

Engels, Friedrich. *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, çev. Selim Belli, Sol Yayınları, Ankara: 1979.

Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi*, c. 1, Remzi Kitabevi, İstanbul: 2012.

Hegel, G.W.F. *Tinin Görüngübilimi*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul: 1986.

Lenin, V. İ. "Gençlik Birliğinin Görevleri." *Collected Works*, cilt: 31, Progress Publishers, Moskova: 1966, s.291-294 içinde. Bağlantı: <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1903/sep/30b.htm>

_____. *Felsefe Defterleri*, çev. Atila Tokatlı, Sosyal Yayınları, İstanbul: 1976.

_____. *Materyalizm ve Ampiriyokritisizm: Gerici Bir Felsefe Üzerine Eleştirel Notlar*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara: 1993.

_____. *Seçme Eserler*, c. 10, çev. Süheyla Kaya-İsmail Yarkın, İnter Yayınları, İstanbul: 1997.

Marx, Karl - Friedrich Engels, *Seçme Mektuplar: 1848-1895*, çev. Alaattin Bilgi, Evrensel Basım Yayın, İstanbul: 1996.

Marx, Karl. "Marx to Joseph Dietzgen in Petersburg". Bağlantı: http://www.autodidactproject.org/other/marx_dietzgen1.html

_____. *Letters to Dr. Kugelman*, Martin Lawrence, Londra: tarihsiz.

marxists.org. "Dietzgen, Joseph (1828-88)" Bağlantı: <https://www.marxists.org/glossary/people/d/i.htm#dietzgen-joseph>

Pannekoek, Anton. *Lenin'in Filozofluğu: Leninizmin Felsefi Temeli Üzerine Eleştirel Bir İnceleme*, çev. Sabir Yücesoy, Metis Yayınları, İstanbul: 2002.

Plekhanov, Georgi. "Joseph Dietzgen", *Selected Philosophical Works*, c. 3, Progress Publishers, Moscow: 1976, s. 100-16 içinde. Bağlantı: <https://www.marxists.org/archive/plekhanov/1907/dietzgen.htm>

_____. "The Meaning of Hegel". Bağlantı: <https://www.marxists.org/archive/plekhanov/1891/11/hegel-dun.htm>

Spinoza, Baruch. *Etika*, çev. Hilmi Ziya Ülken, Dost Yayınları, Ankara: 2011, s. 58.

Tokatlı, Atilla (haz.). *Sosyalist Kültür Ansiklopedisi*, c. 2, May Yayınları, İstanbul: 1979.

Paul Lafargue: Bir Aylaklık Övgüsünden Sosyalizm İçin Siyasi Bir Stratejiye

Haydar Karaman

19. yüzyıl sonlarından itibaren Marx ve Engels'in düşüncesi, Avrupa'da önemli ölçüde etkili olmuştur. Marksizm'in, siyasal, ekonomik ve felsefi bir bütünlük içinde tarih sahnesinde yerini aldığı, Batı Avrupa'da -ve dünyanın hemen her ülkesinde- önemli ölçüde saygınlık kazanmaya başladığı görülür. Marksist düşünce, Almanya ve Fransa'da ciddi siyasal hareketlerde yankı bulmuştur. Bu yıllarda Marksist düşüncenin siyasal pratiğe dönüşmesi, ilk olarak Paul Lafargue ile Jean Jaures'nin çalışmaları ile Fransa'da gerçekleşmiştir. İlerleyen yıllarda Fransız sosyalizmi ve Marksist parti filizlenerek ortaya çıkmış, ülkedeki siyasetin belirlenmesinde önemli politik güçlü bir özne haline gelmiştir.

Paul Lafargue'in¹ önemi, Karl Marx'ın öğrencisi, yakın çalışma arkadaşı ve de damadı olmasının ötesindedir. Fransa'da ve Avrupa'da Marksizmin tanınması için çeviriler yaparak katkı sunmuştur.

¹ 1842'de Santiago de Cuba'da doğdu. Daha sonra Fransa'ya yerleşti; Paris Komünü'ne katıldığından yurtdışına kaçmak zorunda kaldı. 1882'de döndüğü Paris'te, Jules Guesde ile birlikte, ilk Fransız Marksist partisi olan, İşçi Partisi'ni (Parti Ouvrier Français ya da POF) kurdu. Fransız sosyalizmi içerisinde Jaures'in başını çektiği reformcu eğilime karşı mücadele ederek pek çok yazısında Marx'ın öğretilerinin propagandasını yaptı, takip eden otuz yıl boyunca Fransa'da Marksizm için çalıştı ve Fransız yasama Meclisinde oturan ilk Marksist oldu. 1911 yılında, eşi Laura ile yetmiş yaşından daha fazla yaşamamak, yaşlılığın beden ve zihin güçlerine vereceği zararı görmemek adına kendilerini öldürdüler.

Fransa'da Marksizmin baş teorisyeni ve propagandacısı olarak görülen Lafargue, Avrupa'da ve Rusya'daki Marksist teorisyenleri ve eylem adamlarını da görüşleri ile etkilemiştir. Öyleki, Lafargue'in *Tembellik Hakkı* adlı kitabı Çarlık Rusya'sında 17 baskı yapmıştır. Lenin², *Ne Yapmalı?* adlı eserinde, Lafargue'i usta bir propagandacı ve teorisyen diye tanımlamış, 1917 Ekim Devrimi'nin üzerinde ciddi etkisi olduğunu ifade etmiştir.

Lenin'in övdüğü Lafargue'i Marx ve Marksizm için bu kadar önemli kılan neydi? Nasıl oluyordu da kimilerince magazinsel biçimde salt Marx'ın damadı olan bu adam, Marksist literatüre böylesi önemli katkılar sunuyordu? Marksizme teorik katkısı ne olmuştu? Gerek bu sorulara cevap arayabilmek gerekse Lafargue'in Marksizm içindeki teorik etkisini gösterebilmek için metin belirli bir sistematik içerisinde ele alınacaktır. Lafargue, her ne kadar Marx'ın orkestrasında Engels gibi 'ikinci keman' değilse de, bizim için baş kemancı olmasa da orkestranın ahengine önemli katkılar koymuştur. İlk olarak Lafargue'in Marx ile tanışmasına, görüşlerinin oluştuğu döneme referans verilecektir. Sonrasında da en önemli eseri *Tembellik Hakkı*'na yaklaşımı, Marx'ın konuya dair görüşleriyle karşılaşırma yapılarak ele alınacaktır.

Orkestra Şefi ile Tanışma

Lafargue, Marx'ın kızı Laura ile olan evliliği ve *Tembellik Hakkı* eserinin yanlış yorumlanması nedenleriyle gündemde olmuştur genelde. Oysa Lafargue'in teorisyen rolü vurguyu hak etmektedir. Ne var ki eserleri ile Marksizm'e önemli katkıları olan Lafargue, Marx'la tanışmadan önce Proudhoncudur. Ahlakı ve ekonomi bilimini her türlü tanrısal öğeden arındırma girişiminin temsilcisidir. Lafargue'in, gençlik döneminde etkilendiği düşünürler arasında Kant'tan başlayarak Hegel, Feuerbach, Taine, Bernard, Fourier, Saint Simon, Darwin, Comte'u sayabiliriz. Fakat pek çok düşünürü okumuş olmasına karşın en çok Proudhon'dan etkilenmiştir. Neticede

² Lenin, V. (2009). 'Ne Yapmalı', Sol yayınları, İstanbul, s. 77.

önceleri bağlandığı cumhuriyetçi ve demokratlardan ayrılarak, işçi hareketine katılır. Kendisini Proudhoncu sosyalist olarak tanımlar. Sonraları Blanqui'den etkilenecek Enternasyonal'e üye olur.³

Marx ile tanışması ise 1865'te, Londra'da Genel Konsey'de, Fransız işçi hareketi üzerine sunduğu rapor vesileyle olmuştur. Marx, bu toplantıda Lafargue'in coşkuna ve politik gücüne hayran olmuştur. Aynı şekilde bu ilk karşılaşma, Lafargue üzerinde de derin bir etki bırakmıştır. Marx bu karşılaşmadan sonra Engels'e yazdığı bir mektupta, Lafargue'den "*yakışıklı, zeki, enerjik ve sportif*" olarak söz eder, ona olan hayranlığını belirtir.⁴ Her ne kadar Marx, bu coşkulu gençten etkilense de, Lafargue'nin Proudhoncu yanından oldukça rahatsızdır. Bunu Engels'e yazdığı mektupta nükteli bir dille anlatır:

"...Paris'teki öğrenciler arasında bulunan Proudoncu klik (Courrier français) barış salık veriyor; savaşı modası geçmiş bir şey olarak ilan ediyor; milliyetlerin saçmalık olduğunu söylüyor; Bismarck'la Garibaldi'ye saldırıyor, vb... Şovenizme karşı bir polemik olarak yaptıkları açıklanabilir türden. Ama Proudhon'a inananlar olarak (buradaki iki iyi arkadaşım Lafargue ve Longuet de onların grubundan) Fransa'daki beyefendiler "yoksulluğu ve cehaleti" ortadan kaldırıncaya kadar, Avrupa'nın, poposunun üstüne oturup sessizce beklemesi gerektiğini ve bekleyeceğini düşünüyorlar, ama "toplumsal bilim"deki bilgisizliklerinden kurtulmak için, kopardıkları gü-rültüyle ters orantılı bir çaba gösteriyorlar; gülünçler..."⁵

Bunun yanı sıra Marx, daha sonra Lafargue ile evlenecek olan küçük kızı Laura'ya da benzer ifadeler kullanır: "Şu Lafargue

³ Blanqui Marx'ı oldukça etkilemiştir ve hatta tüm arkadaşlarına Blanqui'nin kitabı ödünç verdiği belirtilir. Bu noktada Lafargue'in Blanqui'ye duyduğu hayranlığın etkisi olduğu söylenebilir. Bkz: Marx & Engels Collected Works, Third Section, Volume 4, Lawrence & Wishart Electric Book, s. 159.

⁴ Marx'dan Engels'e mektup-Manchester, 7 Ağustos 1866, s. 304, Marx & Engels Collected Works, Vol. 42, Letters 1864-68, Lawrence & Wishart Electric Book.

⁵ Karl Marx'tan Manchester'deki Engels'e Mektup-Londra, 7 Haziran 1866, Marx & Engels Collected Works, Vol. 42, Letters 1864-68, Lawrence & Wishart Electric Book. s. 208.

Proudhonculuğuyla canımı sıkıyor ve o Kreol kafasını kırmadan önce de beni rahat bırakmayacak.”⁶ Sonraları Marx'ın görüşlerinin Lafargue'deki Proudhon etkisini kırmada büyük rolü olmuştur. Öyle ki bu karşılıklı bağ 2 Nisan 1868'de Engels'in şahitliğinde Laura ile Paul'un evlenmesiyle daha da farklı bir yöne evrilmiştir.

Artık birçok yerde Marx'la ortak çalışma şansı elde eden Lafargue, Marksist düşünceyi Fransa başta olmak üzere Avrupa geneline tanıtır. *Komünist Manifesto*, 18. Brumaire, *Anti-Dühring*'in⁷ bazı bölümlerini -ve diğer eserleri- Fransızca'ya çevirerek katkı sunar.⁸ Ayrıca Lafargue, Fransa'da sosyalist düşüncenin halk arasında yayılması için var gücüyle çalışmış, eylemlerini daha çok *İşçi Partisi* safında yoğunlaştırmıştır. İdeolojik saflık noktasındaki çağrısıyla anarşistlere ve reformistlere karşı Fransız Marksistler'in izlediği ilk politik stratejiyi de formüle etmiştir.

1870'te Fransız-Alman savaşı patlak verince, Lafargue, Paris'ten ayrılıp Bordeaux'ya taşınır. Savaşı Fransa kaybetmiş, imparatorluk yıkılmış, yerini III. Cumhuriyet adıyla kentsoylu bir yönetim almıştır. Lafargue, bu durum karşısında *Ulusal Savunma* adlı bir gazete çıkararak işçi devinimini canlandırmaya çalışmıştır. Bu dönemde Fransa, büyük bir ekonomik bunalım içindedir. Thiers hükümeti, dolaylı ve dolaysız vergileri yükseltmiş ve çalışan kesimleri dayanılmaz yükler altına sokmuştur. 18 Mart 1871'de *Komün Ayaklanması* patlak verir. Kentsoylu hükümet, işçi sınıfının uyanışını kanla bastırır. Lafargue, tutuklanacağını anlayınca İspanya'ya

⁶ Karl Marx'tan Kızı Laura Marx'a Mektup-Londra, 20 Mart 1866, s. 244, Marx & Engels Collected Works, Vol. 42, Letters 1864-68, Lawrence & Wishart Electric Book.

⁷ Not: Paul Lafargue'in isteği üzerine, Engels'in *Anti-Dühring*'in bazı bölümlerini biraraya getirerek ve bazı eklemeler yaparak, hazırladığı kitap, ilk kez, Fransızca olarak, *Socialisme Utopique Et Socialisme Scientifique*, adı ile, 1880'de, Paris'te yayınlanmıştır. Lafargue, kitabın Fransızcaya çevirisine yardım ettiği gibi kitabın “Giriş”ine arabaşlıklar da eklenmiştir. Engels Lafargue'in katkısını bunu Almanca (1882) Birinci Baskıya Önsöz'de “Onları Fransızcaya çevirmesi amacıyla dostum Paul Lafargue için biraraya getirdim ve birkaç ekleme yaptım... Lafargue'in çevirisinin Fransızca konuşulan ülkelerdeki ve hele Fransa'daki şaşırtıcı başarısı, beni, bu üç bölümün ayrı bir Almanca baskısının da yararlı olup olmayacağını sormaya zorladı.” diyerek belirtir. (s. 25).

⁸ Çeviri noktasında Laura Marx'ın rolünün de bir hayli önemli olduğunu belirtmek gerekir.

geçer. Burada kaldığı bir yıl içinde, *Kapital*'in İspanyolca'ya çevrilmesine yardımcı olur.

1873'te Lafargue, Fransa'da önde gelen bir sosyalist olan Guesde ile tanışır. Ardından da Fransa işçi sınıfını örgütlemek üzere beraber çalışırlar. 1880'de, Engels'in Londra'daki evinde Marx ve Guesde ile birlikte Fransız işçi partisinin programını hazırlarlar. Lafargue'in 1891'de milletvekili seçilerek Bourbon Sarayı'na girdiğini de belirtmek gerek. Bu seçim, Fransız basında büyük tepkilere yol açar. Lafargue, "yabancı" sayılmakta ve "Marx'in damadı"nın Almanya'ya gönderilmesi istenmektedir. Bütün suçlamalara karşın Lafargue, Fransız Sosyalist Partisi'nin kurucuları arasında yer alır. Bu nedenle Iring Fetscher'in Marx sonrası Marksistlerin çeşitli konulardaki görüşlerini ele aldığı *Der Marxismus/Marksistler*⁹ adlı kitabında, Paul Lafargue'i, İkinci Enternasyonal Marksistler'den birisi olarak tanımlar.

Paul Lafargue, 1883'te, Marksist literatüre en önemli katkılardan biri olan *Tembellik Hakkı* kitabını yayımlamıştır. *Tembellik Hakkı*, kapitalist düzenin ağır bir eleştirisidir. *Komünist Manifesto*'dan sonra diğer dillere en çok çevrilen ve en çok bas-kısı yapılan klasik bir eser olur. Kimilerine göre bu yapıt, yalnızca sosyalizmin değil, Fransız edebi yazınının da klasiği olarak değerlendirilmektedir. 1880'de *Egalité Dergisi*'nde bölüm bölüm yayımlanan, sonra da 1883'te kitaplaşan yapıt, 1905-1907 arasında, yukarıda belirtildiği gibi Çarlık Rusyası'nda 17 baskı yapmıştır.

Tembellik Hakkı'nda Lafargue, siyasal içeriği güçlü teorik arka planı, kapitalizm eleştirisi ile birleştirir. Lafargue'in içinde bulunduğu dönem, işçi kitlelerinin insanlık dışı bir çalışmaya tabi tutulduğu bir süreçti. Öldürücü derecede ağır çalışma koşullarına tepkiler doğmaya başlamıştı. Öyle ki 1848'de, günlük çalışma saati Paris için günde 10, taşra kentlerinde 11 saattir. Dahası Fransız Yasama Meclisi, 9 Eylül 1848'de fabrika ve atöyelerdeki çalışma saatini 12 olarak

⁹ Fetscher, I. (1983). 'Der Marxismus', R. Piper und Co. Verlag, Münih.

belirlemiştir. İlerleyen dönemde bu süre 17 saate kadar çıkmıştır. Oysa Lafargue, günde üç saatlik çalışmayı yeterli görmektedir.

O dönemlerde Lafargue, sosyalistlerin bir kısmı tarafından övgü ile bahsedilen çalışmaya karşı tembellik hakkını savundu.¹⁰ Bu noktada Rousseau'un 1758 tarihli *d'Alembert'e Mektup*'undan etkilendiği söylenir.¹¹ Rousseau mektubunda, sosyalist düşünürlerden çok önce, tembellik, yani boş zaman hakkını şöyle dile getirmiştir:

“Halkın, ekmeğini kazanmak için harcadığı zamandan başka zamanı yoksa, yazık. Ekmeğini sevinçle yiyebilmesi için de zamanı olması gerek. Yoksa, uzun süre kazanamaz olur ekmeğini. Halkın çalışmasını isteyen şu adaletli ve iyiliksever Tanrı, onun dinlenmesini de ister. Doğa da halkın aynı zamanda çalışmasını ve dinlenmesini; didinmesini, aynı zamanda da haz duymasını ister. Çalışmaya karşı duyulan tiksinti, yoksul insanları çalışıp didinmekten daha çok bunalır.”¹²

Burada belirtilmesi gereken bir nokta var. Lafargue'da “tembellik” sözcüğünün karşılığı “boş zaman” kavramına denk gelir. Zaten kitabın alt başlığı da *-L'Egalité Gazetesi*'nde yayınlandığı haliyle- *1848 Çalışma Hakkı'nın Çürütülmesi*'dir. Yani Lafargue'in kitabı için *L'Egalité Gazetesi*'nde yer alan bu alt başlığı kullanmamak, bir bakıma Lafargue'ın tembelliğin övgüsünü yaptığı yanlışına yol açabilecektir.¹³ *Tembellik Hakkı*, aslında 1848 yılında Avrupa'da yaşanan devrimlerin Fransa'daki yansımalarını çözümleme denemesidir. *Çalışma Hakkı*'nda başlı başına bir sorun vardır ve Lafargue bunu çürütmek ister. Lafargue, çalışmaya değil, insanı insanlıktan

¹⁰ Babeuf'ten, Robert Owen'dan Marx'a kadar hemen hem tüm sosyalist düşünürler, zorunlu çalışmayı öğütlemişlerdir. Örneğin Cabet, “İcare” adlı ideal ülkesinde tembelliğe çok az yer vererek, yazın 7, kışın 6 saatlik bir çalışma uğraşına çağırıyordu insanları.

¹¹ Derfler, J. (1998). Paul Lafargue and the flowering of French Socialism, 1882-1911, Harvard University Press, London, England, s. 184.

¹² Rousseau, J.J. (1968/1758). Politics and the Arts- Letter to M. D'Alembert on the Theatre- Politika ve Sanat - M. D'Alembert'e Tiyatro hakkında Mektup, çev. Bloom, A., Cornell University Press.

¹³ Stuart, R. (2002). Marxism At Work: Ideology, Class and French socialism During the Third Republic, Cambridge University Press, s. 65-66.

çıkarıcı aşırı çalışmaya karşı savaşıyordu. Ona göre, 19. yüzyıldan beri işçi sınıfının başına bela olan şey “aşırı çalışma”ydı. Bu tempo, işçileri her türlü düşünsel yozlaşmaya sevk ediyor, işçi sınıfı içindeki mevcut organik rahatsızlıkların temeli olarak görülüyordu. Bu yalnızca işçi sınıfına kötülük değildi. Aynı zamanda Lafargue’a göre delilikti. Lafargue, işçileri bu delilikten kurtarmaya çalışıyordu.

Lafargue’un teorik ve eleştirel yetkinliği, ücretli ve aşırı çalışmanın yıkıcı sonuçlarını ortaya koymasından ileri gelmektedir. Emek, insan, doğa yıkımı, bir kutupta sefalet diğer kutupta sefahat birikimi, bir kutupta zamansızlık diğer kutupta har vurulup harman savrulan boş zaman ortaya konulmaktadır. Yanı sıra aşırı üretim krizleri, burjuvazinin lüks tüketim çılgınlığı ve bu temelde ortaya çıkan dev çaplı üretken olmayan hizmetliler kesimi, büyüyen kredi ve borçlar, işçilerin sırtındaki baskı, halkların boyunduruk altına alınması ve aşırı çalıştırılma da konu edilir. Kapitalizmin emperyalist aşamaya geçişinden önce yazılmış kitapta, önemli öngörüler de vardır. Lafargue, temele koyduğu “aşırı çalışma” (kapitalizmin azami emek yasası) ile bağıntısı içinde hepsini tüm sonuçlarıyla ele alır.¹⁴

Bununla birlikte, *Tembellik Hakkı*, *Komünist Manifesto* gibi programatik bir yapıt değildir; bir sosyalizm tasarımı çizmeye girişmez. Lafargue, bunun kendisini aşan bir iş olduğunu belirtir. “Tembellik hakkı rejimi” olarak tanımlar sosyalizmi. *Tembellik Hakkı*, sosyalizme dair en temel öğelerden birini sorgular. Çalışma zamanının minimuma indirilmesini ve zamanda özgürlük kavramını ele alır. Herkese çok yönlü ve bütünsel gelişim için azami serbest zaman tanınması üzerine bir tartışma yürütür.

Lafargue esasında Marx’tan sonra teorik planda pek yeni bir şey söylemez. Marx’ın *Kapital*’de sermaye ilişkisi temelinde yaptığı analizi farklı bir açıdan değerlendirir. Çalışmanın sermayeyi yenisinden üreten ve yıkıma neden olan aynı ilişkinin diğer yüzü olduğunu vurgular. Bu yaklaşım, daha gelişkin bir sosyalizm anlayışı açısından

¹⁴ Ibid., s. 55-97.

kritik öneme sahiptir. Çünkü kolektif mülkiyetin tesisi ve iktidarın el değiştirmesiyle birlikte sermaye, kaba biçimiyle ortadan kalkmış görünse de çalışma/emek üretimi aynı tarzda devam ettiği süre sermayeyi yeniden üretecektir.

Tembellik Hakkı keskin eleştireliliğini yalnız kapitalizm, burjuvazi ve ideologlarıyla sınırlı tutmayıp, işçi sınıfı, aydınlar, sosyalistler dâhil, çalışmayı yücelten ve fetişleştiren herkese yöneltir. Bir yanda aşırı çalışma diğer yanda işsizliğin işçi kitlelerinde yol açtığı yıkım, keskin çizgilerle ortaya konmuştur. Lafargue, emek popülizminden komünist bir kopuş yaratma çabasında olduğu gibi, işçi sınıfının “çalışma tutkusu ve disiplini”ni de en sert biçimde eleştirir. Marx’tan ayrışarak Lafargue’in işçilere söylediği şey, son derece açık ve kesindir: Böylesine çalışma gayretkeşi ve fetişisti olunması durumunda, işçinin kurtuluşu ve özgürleşmesi mümkün değildir. Nitekim kitabının alt başlığı da çalışmayı “felaket bir dogma” olarak tanımlar. Bu nedenle Lafargue tarafından bir “dogma” olarak tanımlanan *çalışma hakkının* detaylı analizini yapmadna önce, aynı konuda Marx’ın yaklaşımını ele almak, Lafargue’in Marx’tan nasıl etkilendiği ve de konuya dair nasıl bir farklılaşmaya gittiğini anlamamızı sağlayacaktır.

Marx ve Serbest Zaman

Marx’ın eserlerini kaleme aldığı dönem, sanayileşmenin hız kazandığı evreye denk gelmektedir. Bu nedenle de Marx, daha çok sanayileşmenin ortaya çıkardığı sorunlar üzerinde durmaktadır. Marx’a göre emek, tüm zenginliklerin kaynağıdır. Emegin bütün zenginliklerin kaynağı olmasının ardında, insanın ilk zamanlardan bu yana bütün üretim araçlarının birincil kaynağı olan doğaya karşı doğanın sahibiymiş gibi hareket etmesinin yattığını düşünmektedir.¹⁵ Ancak Marx, işçinin çalışmasını gönüllü olarak değil, zorunlu olarak yapılan bir faaliyet olarak görmektedir. Fakat çalışma bir amaç değil, ihtiyaçların karşılanması adına başvuru bir araç

¹⁵ Marx, K. ve Engels, F. (2003). Marx-Engels Seçme Yapıtlar 3. (Çev. M. Kabagil, A. Gelen, K. Somer, V. Erdoğan, Ö. Ünal, M. Belli ve S. Belli). Ankara: Sol Yayınları, s. 12.

niteliğindedir. Bu nedenle çalışmanın bir ihtiyaç olmadığını dolayısıyla giderilmesi gerekmediğini belirtmektedir.¹⁶

Ücretli çalışmanın sanayileşme süreci ile beraber doğması, geleneksel anlamdaki çalışmadan kopuşu ifade etmektedir. İşçileri fabrikaya çekmek adına ücretlerin yükseltilmesi söz konusu olmuştur. Daha fazla kazanmak adına daha fazla çalışan işçiler, zamanla köle gibi çalışmaya mahkûm bırakılmışlardır. Dolayısıyla çalışmanın araçsallaştırılması yolu ile işçiler özgürlüklerini yitirmişlerdir.¹⁷ İhtiyaçların tatmini noktasında çalışma, bir zorunluluk haline gelerek araçsallaştırılmıştır. Marx, politik iktisadın gelişmesiyle işçiye çalışmasını sağlayacak kadar ücret verilmeye başlandığını belirtmekte ve işçinin, çalışmadığı süre boyunca bir insan olarak görülmediğini ifade etmektedir.¹⁸ Yaşayabileceği düzeyde ücret verilen işçinin sürekli çalışmaya mahkûm edildiğini ve çalışmadığı sürece insan olarak görülmediğini vurgulamaktadır. Marx'a göre çalışma, işçinin dışında olup işçinin özsel varlığına ait değildir. Dolayısıyla işçi çalışırken kendini olumlamamakta, aksine inkâr etmektedir. İşçi çalışırken mutlu değil mutsuzdur. Bedenini harcama ve zihnini yok etme suretiyle fiziksel ve zihni enerjisini serbestçe geliştirememektedir. Buradan hareketle Marx, işçinin çalışma dışında kendine geleceğini ve çalışırken kendisinin dışında olduğunu savunmaktadır.¹⁹ İşçinin çalışma olgusu içerisinde kendini gerçekleştiremeyeceğinden yola çıkan Marx, çalışma dışı zamanın işçiler üzerindeki önemi üzerinde durmaktadır.

Çalışma olgusuna etki eden sürecin, insan emeğinin yerine makineyi koyduğunu, bunu yaparken işçilerin bir kısmını daha kötü koşullarda barbarca çalışmaya ittiğini; bir yandan zekâ üretirken diğer yandan da işçi için aptallık ve budalalık ürettiğini söylemektedir.²⁰

¹⁶ Marx, K. (2013). 1844 El Yazmaları. (Çev. M. Belge). İstanbul: Birikim Yayınları (Eserin orijinali 1844'te yayımlandı), s. 78.

¹⁷ Ibid., s. 20.

¹⁸ Ibid., s. 25.

¹⁹ Ibid., s. 78.

²⁰ Ibid., s. 75.

Makineleşmenin etki ettiği işbölümü neticesinde işçinin vasıfsızlaştığını ve işçilerin makinelerle rekabet edebilmek için daha kötü çalışma koşullarına itildiğini savunmaktadır. Sanayileşme ve çalışma olgusunun işbölümü üzerine kurgulandığını düşünen Marx, insanların da makineleştiğine vurgu yapmaktadır. İnsanların ne dereceye kadar makine ile ne dereceye kadar makine gibi çalıştığı ayrımının gözetilmediğine işaret etmektedir.²¹ İşçi, makinenin bir uzantısı haline gelmiştir.²²

Marx, sanayi toplumlarında sermayenin bağımsızlığının ve bireyselliğinin bulunduğunu, yaşayan insanın ise bağımlı ve bireysellikten uzak olduğunu söylemektedir.²³ Dolayısıyla yaşayabilmek için çalışmak zorunda olan işçi sınıfı, sermayeye bağımlı olup onun denetimi altında çalıştırılmaktadır. Marx'a göre, üretim süreci insanı yalnızca bir meta olarak değil, fiziksel ve manevi açıdan insanlıktan uzaklaştırılmış rol yapan bir varlık olarak da yaratmaktadır.²⁴ Sanayi üretiminin hâkim düzenine tabi işçi, emeğine yabancılaşarak insanlıktan uzaklaşmaktadır.

Çalışmanın işçi için dışsal olduğunun bir başka kanıtı da işin işçiye değil bir başkasına ait olmasıdır. Buradan yola çıkarak Marx, işçinin çalışırken kendine değil bir başkasına ait olduğunu söylemektedir. İşçinin etkinliğini, onun kendiliğinden etkinliği olarak görmemekte, bir başkasına ait ve kendi benliğinin yitirilmesinde etkili olduğunu ileri sürmektedir.²⁵ Çalışmanın bağımlılık içerisinde gerçekleşmesi nedeniyle emeğin yabancılaşması sorunu üzerinde durmaktadır. İşçi hayatını nesneye koyarak hayatını kendine değil, nesneye ait hale getirmektedir. Bundan dolayı da işçinin etkinliği ne kadar büyük olursa, işçinin nesnelere yoksunluğu da o derece artmaktadır. Çünkü emeğinin ürettiği, işçinin kendisine ait değildir.

²¹ Ibid., s. 28.

²² Marx, K., Engels, F. (2014). Komünist Manifesto. (Çev. C. Üster ve N. Deriş). İstanbul: Can Sanat Yayınları. (Eserin orijinali 1848'de yayınlandı), s. 57-58.

²³ Ibid., s. 68.

²⁴ Op.cit. Marx, 1844 El Yazmaları, s. 92.

²⁵ Ibid., s. 78-79.

İşçinin emeği, kendisinden bağımsız, dışsal bir varoluş olarak işçinin karşısında bir yabancı olarak durmaktadır.²⁶

Buradan hareketle kapitalist sistemden²⁷ farklı olarak Marksist kuram için serbest zaman, daha çok alt yapısal sorunların çözümü ile düzenlenecek bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Çalışmaya yönelik sorunların aşılması dolaylı olarak bağımlı sınıfın lehine sonuçlanacaktır. Marx'a göre:

“artı-emek yaratmak için gerekli emek-zamanı azaltmak değil, toplumun gerekli emeğini belirli bir asgari dereceye düşürmek söz konusudur artık. Bu azalmanın dolaylı sonucuysa, toplumun tüm üyelerinin, herkese tanınmış olan serbest zaman ve olanaklar sayesinde, sanat, bilim vb. alanlardaki eğitimlerini geliştirebilmeleridir.”²⁸

Serbest zamanı, insan gelişiminin alanı olarak gören Marx'a göre “serbest zamanı olmayan, tüm yaşamı uyku, yemek ve benzeri şeylerin getirdiği fiziksel kesintiler dışında kapitalist için çalışmakla geçen kişi, yük hayvanından bile aşağıdır. Kendi dışına yönelik zenginlik üreten bir makinedir yalnızca.”²⁹

Ne var ki Marx'ın işin doğasının insancıl hale getirilmesine dair görüşleri daha çok işçi-patron dikotomisi üzerinedir. Bu nedenle serbest zaman hakkının hak olarak ele alınması noktasına çok değinmemiştir. Gorz³⁰ ve Dumazedier³¹, Marx'ın serbest zamanın

²⁶ Ibid., s. 76.

²⁷ Not: Serbest zaman, tüketim faaliyetinin en fazla çalışma saati dışı saatlerde artış gösterdiğini farketmesi ile birlikte, kapitalist sistem tarafından karlı araç olarak ele alınmıştır. Serbest zamanın doğasında ve kullanım değerinde büyük farklılaşmalar yaşanarak; serbest zamana tüketimci bir karakter atfedilmiştir. Serbest zaman başlangıçta nicel olarak artırılmış, esnek çalışma saatleri gibi yeni düzenlemeler ile, kapitalist çarkı döndürecek tarzda bir tüketim zamanı olarak yeniden düzenlenme yoluna gidilmiştir. Serbest zaman kapitalist sistemi restore etmenin bir aracı olarak öne çıkmıştır.

²⁸ Marx, K. (1997). “Serbest Zaman Üzerine Seçmeler”, Cogito, 12, s. 26.

²⁹ Ibid., s. 27.

³⁰ Gorz, A. (1995). “İktisadi Aklın Eleştirisi”, çev. Ergüden, I., Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

³¹ Dumazedier, J. (2008). “Sociology of Leisure” Elsevier Scientific Publication Company, the University of Michigan, Michigan.

toplumsal önemini kavrayan ilk düşünürlerden biri olduğunu, ancak yukarıda belirtildiği üzere, ilk dönem kapitalist toplumun içinde bulunduğu yaşamsal sorunların Marx'ı daha temel sorunların tartışmasına yönelttiğini öne sürmektedirler.

Tekrar serbest zaman hakkına geri dönecek olursak, serbest zaman noktasında Marx'a göre komünizmin amacı, bu bireysel insanların toplumsal bireyler olarak özgür gelişimidir. Marx ve Engels'e göre "devrimci proleterler toplumuna... bireyler, bireyler olarak katılır," çünkü "komünist toplum, bireylerin özgür gelişme ve hareket koşullarını –eskiden şansa kalmış ve ayrı bireylere karşı bağımsız bir varlık kazanmış olan koşullar- kendi kontrollerine almış bireylerin birliğidir."³² Farklı bir ifadeyle, "bireyin tüm yönlü gerçekleşmesi yalnızca şu koşullarda artık bir ideal olarak kalmaktan çıkar; bireylerin yeteneklerinin gerçek gelişmesinin bireylerin kendi öz kontrolünde olduğu bir dünya peklığı tarafından teşvik edildiğinde (serbest zaman); komünistlerin arzu ettiği budur."³³

Oysa sınıflı-sömürülü toplumlarda, "kişisel özgürlük yalnızca egemen sınıf koşullarında gelişen bireyler için vardır", ama komünist toplumda, "bireyler özgürlüklerini toplumsal-birlikleri içinde ve aracılığıyla edinirler."³⁴ Bireysel gelişmeyi, sınıf toplumlarında olduğu gibi, başkalarının pahasına kazanma olasılığı yerine, gelecek "toplum", "her bireyine yeteneklerini her yönde geliştirme koşullarını sunacaktır, çünkü kişisel özgürlük yalnızca toplum içinde mümkündür."³⁵ Kısacası, komünal toplumda herkesin isteğini, toplumun bir üyesi olarak, "yerine getirdiği farklı toplumsal görevlerin çok çeşitliliği ile kendi doğal ve sonradan edinilmiş yetilerini uygulamada özgür" bir birey olarak kendi gelişiminin serbest zaman içinde gerçekleşmesini sağlayacaktır.³⁶ Her ne kadar Şükrü Arın, Marx'a göre serbest zaman "toplumsal konformizme de,

³² Marx, K. ve Engels, F. (2004). 'Alman İdeolojisi', çev. Belli, S., Sol Yayınları, İstanbul, s. 89

³³ Ibid., s. 309.

³⁴ Ibid., s. 87.

³⁵ Ibid., s.86.

³⁶ Marx, K. (2011). 'Kapital', Cilt-1, çev. Bilgi, A., Sol Yayınları, İstanbul, s. 488.

yaratıcılığa da, toplumsal katılıma da, kaçışa da hizmet edebilir”³⁷ dese de... Marx, yalnızca bu yolla komünizm “sınıflı ve sınıf uzlaşmazlıklı eski burjuva toplumunu”, “her bireyin özgür gelişiminin herkesin özgür gelişiminin koşulu olduğu bir ortaklaşacılık” ile değiştirebilir demektedir.³⁸

Ancak, bireysel emek-zaman ölçütü, bireysel gelişim sorunundan bağımsız olarak halen “burjuva hukukun dar ufku” ile bağlantılı haldedir. Marx, bu yüzden “komünist toplumun yüksek aşamasında”, emek temelli bireysel tüketim hakkının tümüyle geride bırakıldığını ve toplumun artık, “herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacı kadar!” ilkesine göre şekillendiğini belirtir.³⁹ Komünizm daha yüksek aşamasında, “dağıtım tarzı... toplumun tüm üyelerinin yetilerini mümkün olan her yönde geliştirmesini sağlar.”⁴⁰ Burada “emekçinin bireysel tüketimi”, “bireyselliğin gereksinmelerinin tam gelişimi” haline gelir.⁴¹ Ayrıca Marx’ın amacı, “İşçi Cumhuriyeti’nde”, “bilimi sınıf hükümlerinin bir aracı olmaktan toplumsal güç olmaya dönüştürmek”tir. Ve böylelikle “bilim insanların kendilerini sınıf önyargısından, kariyerist devlet asalaklığından ve sermaye yandaşlığından özgür düşünce insanlarına dönüştürecek”tir.⁴²

Böylece genişletilmiş toplumsal tüketim ile birlikte, komünizmin “işgününü kısaltması” bireylere “toplumsal gelişimin... maddi ve toplumsal avantajları”ndan yararlanacakları daha fazla serbest zaman sağlayarak insan gelişimini kolaylaştıracaktır.⁴³ Serbest zaman “bireyin, zihinsel ve toplumsal olarak özgür gelişmesi için zamandır.”⁴⁴ Öyleki “serbest zamanın, kullanılabilir zamanın,

³⁷ Argın, Ş. (1992). ‘Serbest Zamanın Toplumsal Anlamı Üzerine Notlar’, *Birikim*, 43, s. 37.

³⁸ Marx, K. ve Engels, F. (2011). ‘Komünist Manifesto’, çev. Erdost, M., Sol Yayınları, İstanbul, s. 53.

³⁹ Marx, K. (1999) ‘Gotha Programının Eleştirisi’, çev. Yarkın İ., Inter Yayınları, İstanbul, s. 10.

⁴⁰ Engels, F. (2003). ‘Anti-Dühring’, çev. Somer, K., Sol Yayınları, İstanbul, s. 221.

⁴¹ Marx, K. (2011). ‘Kapital’, Cilt-3, çev. Bilgi, A., Sol Yayınları, İstanbul, s. 876.

⁴² Marx, K. (2012). ‘Fransa’da İç Savaş’, çev. Somer, K., Sol Yayınları, İstanbul, s. 162.

⁴³ Op.cit., Marx, Kapital, Cilt-3, s. 819-20.

⁴⁴ Op.cit., Marx, Kapital, Cilt-1, s. 530.

kendisi zenginliktir, – çalışmadan farklı olarak; gerçekleştirilmesi gereken dışsal bir amacın baskısı olmadan ve doğal bir zorunluluk veya toplumsal ödev olarak görülmeden- kısmen ürünlerin keyfini çıkarma, kısmen serbest etkinlik olarak serbest zaman.”⁴⁵ Dolayısıyla, komünizm ile “zenginliğin ölçümü artık, hiçbir şekilde, emek zamanı değil, ama kullanılabilir zamandır.”⁴⁶ Buna karşın, emek, her zaman, doğayla birlikte, “zenginliğin kaynağı” olduğundan, emek zamanı “zenginliğin üretim maliyetinin” önemli “bir ölçüsü olmaya devam edecektir... değişim-değeri ortadan kalksa bile.”⁴⁷

Marx sözünü sakınmadan devam eder: “Ama, kapitalist ah-lakın yoldan çıkardığı işçi sınıfından, mertçe bir karar nasıl istenebilir?”⁴⁸ Burası püf noktasıdır. Lafargue, bu soruya *Tembellik Hakkı*’nda yanıt vermez. Asıl yanıt, Marx ve Engels’in desteklediği Guesde ile birlikte aynı yıllarda kurdukları *Fransa Sosyalist Partisi ve Programı*’dır. Daha farklı bir yanıt, bir 20 yıl kadar sonra, işçiler/kitle örgütü ile profesyonel devrimciler örgütü arasına sınır çizen Lenin’in öncü örgüt anlayışı ve *Ne Yapmalı?*’sı ile gelecektir. Lenin’e göre işçi sınıfının kendiliğinden bilinç ve hareketi, içselleştirdiği burjuva ideolojisinden ve meta egemenlik ilişkilerinden kopamaz.⁴⁹ Bu tespit, daha önce okumuş olduğu Lafargue’in *Tembellik Hakkı* ve kritik sorusunun da belli bir etkisinin olduğu düşünülebilir.

İşçiler bunu ister zorla, isterse içselleştirmiş bir doğa yasası gibi görerek yapsın, sorun, maddi yaşamın üretim ve yeniden üretim ilişkileri sisteminin baştan aşağıya şekillendirmiş, açık ve örtük zoru da içerecek biçimde, işçileri tüm yönüyle kuşatmış olmasıdır. Buna karşı Lafargue, temel bir önerme olarak, çalışma zamanının köklü biçimde kısaltılması, kapitalizmde antagonistik bir karakter kazanan çalışma ile serbest zaman arasındaki ilişkinin, hem her iki yönünün hem de aralarındaki içsel bağın köklü biçimde değiştirilmesi

⁴⁵ Marx, K. (1998). ‘Artı-Değer Teorileri’, çev. Fincancı, Y., Sol Yayınları, İstanbul, s. 257.

⁴⁶ Marx, K. (1999). ‘Grundrisse’, çev. Gelen, A., Sol Yayınları, İstanbul, s. 708.

⁴⁷ Op.cit., Marx, Artı-Değer Teorileri, s. 257.

⁴⁸ Ibid, s. 59.

⁴⁹ Lenin, V. İ. (1993), Ne Yapmalı, Sol yayınları, İstanbul, çev. Erdost, M., s.36-39.

gerektiğini belirtir. Zira çalışma zamanı ile serbest zamanı birbirinden kopartıp yalıtan, birbirinin karşısına diken kapitalizm kendisidir. Fakat sadece çalışma süresinin köklü biçimde kısaltılması da yeterli değildir. Lafargue'e göre çalışmanın zorunlu olmaktan çıkarılması da önemlidir.

Ancak ne var ki, Bruce Philp'in⁵⁰ de belirttiği gibi kapitalist ekonomik sistem çalışma sürelerini, çalışanlar daha az kazanıp daha az tüketeceklerinden, fazlaca kısaltmayı tercih etmemektedir. Kathi Weeks de *Çalışma Sorunu*⁵¹ adlı kitabındaki analizinde, zorunlu emek ve sömürden daha çok hâkimiyet ve tabiiyet ilişkilerine yönelme gereğinin altını çizer ve Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi*'ne atıf yapar. Weeks'e göre çalışma sadece bir sömürü, hâkimiyet ve antagonizma alanı değil, dirençli öznellikleri ortaya çıkaracak yerdir de.⁵² Buradan hareketle Weeks, çalışmanın reddini, aynı anda hem halen bize dayatılan çalışma tarzlarına hem de kapitalizmin etik savunmasına bir direniş modeli olarak algılamamızı sağlamaya çalışır.⁵³ Weeks, işçi sınıfının 'çalışma hakkı' sloganını 'çalışmanın reddi' ile değiştirmek istemesindeki temel gerekçenin 'özgürlüğün' çalışma sürelerinin kısaltılmasına bağlı olduğu vurgusu ile açıklar. Bu noktada Weeks, öncülü olarak Marx'ın ayak izlerini takip eden Lafargue'a vurgu yapar.

Marksistler arasında Marx'ın yazılarının nasıl yorumlanması ve varolan olaylara ve durumlara nasıl uyarlanması gerektiği konusunda ciddi tartışmalar vardır. Hatta bu tartışmalar henüz Marx hayat-tayken ortaya çıkmıştır.⁵⁴ Paul Lafargue, sosyalist örgütlenmeye,

⁵⁰ Philp, B. (2001). "Marxism, Neoclassical Economics and the Length of the Working Day", *Review of Political Economy*, Vol: 13 (1), s. 31.

⁵¹ Weeks, K. (2014) "Çalışma Sorunu", Çev. Tosun, T., Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

⁵² Ibid.

⁵³ Cleaver, H. (2005). "İş Hâlâ Temel Mesele! Yeni Bir Dünya İçin Yeni Bir Dil, *Conatus*", Sayı: 4, s. 119.

⁵⁴ Not: Engels, 1882 Kasımında Bernstein'a yazdığı bir mektupta bu konudan bahseder. Mektup okunduğunda polemige yer bırakmayacak biçimde kesin olan şudur ki; Fransada Marksizmin, yani Marx'ın fikirlerinin etkisinin olmadığı iddia edilmektedir. Marx ise Paul Lafargue ve çevresine, zorlama bir marksizm oluşturmalarına, kendi görüşlerini çarpıtmalarına

sosyalist programa ve aydınlara yönelik birtakım ciddi tezler ileri sürer. Lafargue'in, aydınların ekonominin toplumsal örgütlenişindeki konumuna dair görüşleri ve radikalliği, tembellik/çalışmama hakkı noktasında kendisinden önceki düşünceden ayrılır.⁵⁵ Lafargue'in tembelliğin faziletlerine dair kışkırtıcı övgüsü, çalışmanın, faaliyetin ya da özelde üretimin reddedilmesi değildir. Zorunlu çalışma ideolojisinin toplumsal hayatın merkezinde yer almasına dair reddiye, çalışmanın ve üretimin kapitalist kontrolünü, çalışmanın ahlaki ve ilahi çağrıyla yüceltilmesi gerekliliğini de içerir. Bir direniş modeli olarak *Tembellik Hakkı*, mevcut çalışma dünyasını reddeden, çalışma saatlerinin kısılmasını savunan, çalışma etiğine ve aile ideolojisine karşı çıkan, üretim ve tüketime çalışma özgürlüğünden değil, çalışmadan özgürleşme açısından bakan bir eserdir. Bu yolla da toplumsal üretimin kamulaştırılması ve politikleşmesi argümanını ileri sürer. Bu yönüyle Lafargue, salt bir teorisyen olarak değil sosyalizmin stratejisti olarak da görülmelidir.

karşı ironik bir tavırla,Fransada Marksizm olarak bilinenin aslında onun fikirlerinden çok uzakta ve kendine özgü bir şey olduğu ve bu nedenle eğer bu şeye Marksizm deniyorsa kendisinin marksist olmadığını söylemiştir. Bunun nedeni ise bilindiği üzere Marx, Fransız İşçi Partisi'nin programına çok önemli katkılarda bulunmuştur ve de parti programı bu haliyle kabul edilmiştir.Daha sonraki dönemde partinin lider kadrosu (ki Marx'ın lafazanlıkla suçladığı bu grubun içinde damat Lafargue de bulunmaktadır.) asgari ücretin yasayla belirlenmesi ve benzer söylemlerin parti programına eklenmesinin istenmesidir. Bunun üzerine Marx 1883 yılındaki ölümünden hemen önce hem Paul Lafargue hem de Fransız işçi lideri Jules Guesde'yi "devrimci deyim tüccarı" olmakla suçlamıştır. Fransa partisi reformist ve devrimci olarak ikiye bölündükten sonra, devrimcinin lideri Jules Guesde Marx'tan emir almakla suçlanmış, Marx da Lafargue'ye "Eğer Marksizm buysa, ben Marksist değilim-Ce qu'il y a de certain c'est que moi, je ne suis pas Marxiste" demiştir. Marks'ın bize bu sözü söylediğini aktaran kişi Engelstir. Bkz: Engels'den Eduard Bernstein'e Mektup, Londra, 2-3 Kasım 1882, Marx & Engels Collected Works, Vol. 46, s. 353.

⁵⁵ Lafargue'in radikalliği, 1848 devrimlerinin silahlı küçük-burjuva geleneğinin, proleter örgütlenmelerdeki etkisinde kendini göstermektedir. 23 Mart 1900'de, Vaillant başkanlığındaki konferansta sözlerine aşağıdaki gibi başlar: "...Fransız sosyalizmi... belli bir sayıdaki burjuva aydınının parti sıralarına yerleşmesinden kaynaklanan bir krizden henüz çıkmıştır." Lafargue krizin kaynağı olarak Paris Komünü'nün yenilgisi veya Jaures'in pasifizminden ziyade, sınıf mücadelesi örgütüne yerleşmiş olan küçük-burjuva aydınları ve çalışma saatlerini hedef gösterir.

Lafargue ve Serbest Zaman

19. yüzyıl sonrasında, toplumsal emek üretkenliği ne kadar geliştiyse, geleneksel sosyalist hareketin de çalışma fetişizmine o kadar saplandığı görülür. Lafargue'a göre bu, kapitalizm karşısında alınan yenilginin önemli nedenlerinden biridir. Zorunlu çalışmanın böylesine yüceltilmesi, onu ortadan kaldırmaya yönelik tarihsel zorunluluk ve olanakların nasıl geliştiğinin apaçık bir göstergesidir. "Bugüne kadar ki bütün devrimler devleti yetkinleştirdiler. Oysa asıl sorun onu ortadan kaldırmaktır" diyen Marx'tan hareketle, tüm siyasal ve bilimsel-teknolojik devrimler, zorunlu çalışmayı yetkinleştirdiler. Oysa asıl sorun onu ortadan kaldırmaktır.

Paul Lafargue 1880 yılında, *L'Egalité*⁵⁶ dergisi için kaleme aldığı yazısına şu tespitle başlar: "Kapitalist toplumda çalışma, her çeşit düşünsel yozlaşmanın, her türlü organik bozuklukluğun nede-nidir." Lafargue, kapitalist toplumda çalışma vurgusu ile, kapitalist dönemin, kapitalizm öncesi toplumlardan niteliksel farkını ortaya koymaktadır. Çalışma olgusu noktasında, kapitalizm, feodal ilişkilerin biçimsel niteliğini dönüştürerek serfi artık ücret karşılığında emeğini satan ve "özgürlüğü" yaşayan bireye çevirmişti. Dolayısıyla eski serf, köylü ve zanaatkâr artık nitelik değiştirerek proletaryaya dönüşüyor, yaşamını bu maddi zeminde sürdüren özneler haline geliyordu.⁵⁷ Proletarya, yaşayabilmek için belirli ücret karşılığında sermayedar olan bir başkasına emeğini kiralamaya ve kendisine ait olmayan ürünler üreten bir mutlak tabiiyete mahkûm kılınır.⁵⁸ Bu düzlemde çalışma olgusu, diğer tüm yaşam etkinliklerinden ayrıştırılmış olarak ortaya çıkar.

Bu noktadan hareketle Lafargue⁵⁹, hem kapitalist çalışma kavramı ve etiğini hem de serbest zamanın (Lafargue için kapitalist işe ayrılan zamanın dışında kalan zaman olarak tanımlanır) artırılmasına

⁵⁶ Lafargue, P. (1880): 'Le droit à la paresse', *L'Egalité*.

⁵⁷ Marx, K. (2004). *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara.

⁵⁸ *Ibid.*, s. 55-78.

⁵⁹ Lafargue, P. (2014). 'Tembellik Hakkı', Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul.

dönük siyasal talebi tartışmaya açar. Lafargue'e göre kapitalist uygarlığın hâkim olduğu uluslarda işçi sınıfını bir çılgınlık bürümüştür: çalışma aşkı. Lafargue'in çalışma aşkı olarak adlandırdığı durum, bireyin ve bireyle birlikte ailesinin de gücünü tüketecek denli aşırıya kaçan çalışma tutkusudur. Lafargue, çalışmanın kutsallaştırılmak suretiyle bir tutkuya dönüştürülmesini eleştirmektedir. Tüm bireysel ve toplumsal sefaletin kaynağı olarak çalışma tutkusunu görmektedir. Fazla çalışmanın karşısında durması gereken din adamları ve iktisatçılar, bu durumun aksine çalışmayı kutsamaktadırlar.⁶⁰

Lafargue, kapitalist dönemdeki işçi sınıfının çalışma koşullarının eleştirisini Villerme'ye atıfla yapar. Koşulların ağırlığını "kürek mahkûmlarının günde 6 saat, Antillerdeki kölelerin 9 saat, oysa 1789 Devrimi'ni gerçekleştirmiş ve o gösterişli İnsan Hakları'nı ilan etmiş olan Fransa'da, bir buçuk saat yemek molası ile birlikte, atölye işçilerinin günde 16 saat çalıştırıldıkları" gerçeği üzerinden açıklamaktadır.⁶¹ Bu noktada çalışma koşullarına dair eleştirilerini kapitalist ve "barbar"⁶² coğrafyalara dair örnekler vererek mukayese eder Lafargue. Kapitalizm öncesi insanlar daha az çalışıp sınırlı gereksinimlerini karşılayacak serbest zamana sahipken, yoğun ve aşırı çalışmanın bir değer olarak görülmediğini, aşırı çalışmanın kapitalist çalışmaya özgü bir nitelik olduğunu vurgular.⁶³ Özellikle de antik dönemler ve bu dönemlere ait dinsel yaklaşımlardan verdiği örneklerle, kapitalist çalışmayı erdemsiz ve tutarlı ahlaktan yoksun olarak değerlendirir. Öyleki 1848 Devrimi'nden sonra çalışmayı 12 saatle sınırlayan yasanın bir başarı olarak gösterilmesini eleştirir ve "'çağımız çalışma yüzyılıdır' diyorlar; aslında acının, yoksulluğun, kokuşmuşluğun yüzyılıdır" der. Çalışma yasasının devrimci bir tutum olarak tanımlanmasına karşı çıkar ve tespitini sert eleştirisiyle, "onlar 'çalışma hakkı'nı

⁶⁰ Lafargue, P. (2014). 'Tembellik Hakkı', Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, s. 19.

⁶¹ Ibid., s. 28-29.

⁶² Ibid., s. 62.

⁶³ Ibid., s. 20-21 ve s. 62.

devrimci bir ilke olarak ilan ediyorlar, yazıklar olsun Fransız işçi sınıfına!” diye tamamlar.⁶⁴

Lafargue buradan hareketle bir başka tespitte daha bulunur. İşçiler içlerindeki “çalışma tutkusu” ve inandırıldıkları “refahınızı artırmak için çalışın!” yalanıyla birlikte, adeta makineler gibi durmadan üretim yapar. “Çalışma sapkınlığı”nın sonucunda aşırı üretim doğar. Aşırı üretim, doğal olarak, şirketlerin satamayacakları kadar çok ürün depolamasına neden olur. Fakat “çalışma sapkınlığı” devam ettiğinden, fabrikatörler hammadde bulmada sıkıntı çeker ve süreç işçilerin işten çıkarılmasıyla sonuçlanır. Bu noktada proleterler “iş” kavramının kendisini sorgulamak yerine, yanlış bir sorgulamaya girerek, “çalışmayan yiyemez!” der. Oysa Lafargue’a göre:

“Şayet işçi sınıfı, ne kapitalist sömürü hakkında başka bir şey olmayan ‘insan hakları’ nı talep etmek ne de yalnızca sefalet anlamına gelen ‘çalışma hakkı’ nı istemek için değil; ama kendisine hâkim olan ve doğasını alçaltan bu kötü tutkuyu yüreğinden söküp atarak tüm insanlar için günde üç saatten fazla çalışmamayı savunan tunçtan bir yasa oluşturmak için o müt-hiş gücüyle ayağa kalkarsa... Yer küre, şu yaşlı Dünya sevinçle titreyecek ve kendinde yeni bir dünyanın kıpırdandığını, kamını tekmelediğini hissedecektir.”⁶⁵

Bu duruma itiraz edilmemesinin “cezası sert ve korkunç olmuştur...”⁶⁶ Çünkü kapitalist çalışmayla insanlığın gelişiminde önemli bir yeri olan “tembellik hakkının” çalınması ve işçi sınıfının bunu kabullenmesi, “işçi sınıfını tarihsel görevinden uzaklaştırmaktadır.”⁶⁷ Böylece, kapitalist üretimin acımasız yasası,

⁶⁴ Ibid., s. 23. Not: Lafargue, aydınların olanlara itiraz etmemesine, hatta övmelerine kızmaktadır: “Filozoflar, hiç çalışmadan para pul, han hanam edinmek için yoksullara iş verenlere, ‘insansever’ diye alkış tutuyorlar. Bir köyün orta yerinde bir fabrika kurmaktansa, oraya veba tohumları saçmak, su kaynaklarını zehirlemek daha iyidir. Fabrika işçiliğini başlatın, ne neşe kalır ortada, ne sağlık, ne de özgürlük. Yaşamı güzel ve yaşamaya değer yapan ne varsa, hepsi gitti gider.” (s. 27-28).

⁶⁵ Ibid., s. 65.

⁶⁶ Ibid., s. 22.

⁶⁷ Ibid., s. 22.

işçi sınıfının toplumsal servetin yanısıra kendi yoksulluğunu arttırmak amacıyla da çalışacağını, yoksullaşmanın daha fazla çalışmaya neden olacağını, ileri sürmektedir.⁶⁸ Ayrıca kapitalist toplumlardaki çalışma istenci, her çeşit düşünsel yozlaşmanın ve her türlü organik bozulmanın nedenidir de.⁶⁹

Oysa zevk alınmayan, salt ekmek gailesine indirgenmiş, günde 14-16 saat çok güç koşullarda süren çalışma, tüm insani, moral ve sanatsal yaratıcılığın yitirilmesiyle bir üretme eylemi, “kendini gerçekleştirmek”ten uzak bir etkinlik haline gelerek üretim sürecinden de yabancılaştıracaktır.⁷⁰ Bu durum, emekçilerin varoluşsal bilinçlerinin aşınmasına ve yönetici seçkinlerin proleterya üzerindeki denetim ve eşgüdüm erkinin kurumlaşmasına yol açmaktadır. Ayrıca üretim sürecinde hiçbir katkısı olmadığı halde en büyük payı da kapitalistler alacaktır. Ne var ki işçi sınıfı, sefaletinin sebebinin “iş”in kendisi olduğunu anlayamamakta ve sorgulamadan sadece “iş” yapmaktadır. Kapitalizm şu an bu kadar geniş bir alana yayılmışsa, bu yayılmadaki en büyük katkı, bitmek bilmeyen “çalışma tutku”suyla işçilere aittir. Bu eleştirinin temel amacı, uygarlık gelişimini çalışmadan azade bireylerin eseri olarak değerlendiren düşünceyi, insani gelişim ile tembellik zamanı arasında kurduğu ilişkiyi, kapitalizmi sonlandırıp sosyalizmi kurması beklenen işçi sınıfı üyeleri nezdinde kurmaktır. Çünkü Lafargue’in deyişiyle işçi sınıfı:

⁶⁸ Ibid., s.30. Not: “İşçiler, ekonomi uzmanlarının aldatıcı sözlerine kulak verdikleri için, kendilerini canla başla çalışma tutkusuna adanmışlardır. İşçiler, tüm toplumu, toplumsal organizmayı baştan başa sarsan sanayideki aşırı üretimin bunalımları içine atıyorlar. Öyle ki, mal çokluğu, alıcı yokluğu yüzünden işlikler kapanıyor ve açlık, işçi nüfusa adeta kurbacla veryansın ediyor. Çalışma dogmasıyla sersemeye dönen işçilerin, sözde gönenc döneminde başlarına bela ettikleri aşırı üretim, bugünkü yoksulluklarının nedenidir.”

⁶⁹ Ibid., s. 19.

⁷⁰ Ibid., s. 11-22. Not: Kilise emekçilere yılda 90 gün dinlenme hakkı tanıyordu. Burjuvazi, üretimi ve kazancı artırmak için tatilleri kaldırarak, dinlenceyi en aza indirdi. Burjuvazinin yükselmesi ile birlikte çalışma günleri ve saatleri kilisenin kutsalı ön planda tutan düzenlemelerine göre değil kâr ve kazancı ön planda tutan bir düzenlemeler ağına göre gerçekleşmeye başladı. Burjuvazinin yükselişi ve kapitalist ahlakın yaygınlaşması ile birlikte boş zaman sürekli yadsınan bir olgu haline geldi.

“Bütün uygar ulusların üreticilerini bağrında toplayan o büyük sınıf, bağımsızlaşarak insanlığı kölece çalışmadan kurtaracak ve insan-hayvanı özgür bir varlık durumuna getirecek olan işçi sınıfı, tarihsel görevini unutup içgüdülerine ihanet ederek, kendini çalışma dogmasına kurban etmiştir. Cezası sert ve korkunç olmuştur. Tüm bireysel ve toplumsal yoksulluk, çalışma tutkusundan doğmuştur.”⁷¹

Bu ifade, Lafargue’in düşüncesine, çalışma kavramı ile ilgili yaklaşımını romantize eden, hümanist bir kapitalist çalışma etiği karştı olarak bakmamızı engeller. Zira Lafargue’e göre “işçilerin kendilerini öldürürcesine çalışma ve yokluk içinde sürünerek yaşama gibi çılgınlığı karşısında, kapitalizmin büyük üretim sorunu, üretici bulmak ve onların gücünü iki katına çıkarmak değil, tüketici bulmak, isteklerini kamçılar ve onlarda sahte gereksinimler yaratmaktır artık.”⁷² Lafargue, tembellik hakkını, yani daha az çalışma daha çok keyifli etkinliklerle uğraşmayı, kapitalizmin genişlemesini durduracak, kapitalist birikim rejiminin yayılmasını tüketici noktasında da engelleyerek, kapitalizme nesnel bir sınır çekecek olan strateji olarak ortaya koyar.⁷³ Bu siyasal stratejinin ortaya koyduğu önemli nokta, dönemin kapitalizminin verimli çalışma ve aşırı üretim saplantısının yanısıra, üretilen malları tüketebilecek sürekli genişleyen bir pazar ihtiyacıdır.⁷⁴

Oysa günlük çalışma saatlerinin azaltılmasıyla, kapitalizmin sürekli kendisini yenilemesini sağlayan sömürgecilik ve ihracat eğilimleri aksayacak, kapitalizme karşı sürdürülen mücadeleye yardımcı olacaktır. Böylece hem çalışma kavramıyla tembellik zamanı arasındaki ilişkiye hem de kapitalizme karşı önerilen politik stratejiye ilişkin bir ortaklaşma bulunmaktadır.⁷⁵

⁷¹ Ibid.

⁷² Ibid., s. 44.

⁷³ Ibid., s. 19.

⁷⁴ Ibid., s. 44.

⁷⁵ Not: Paul Lafargue, üretime dayanan materyalizm ve Marksizmi “hümanistik” bir çerçeve oturtuyor ve “düşünen birey”in üretim çarklarının dışlılarından ve çalışmanın

Fakat Lafargue'in 'kendisini aştığını' söylediği bu olgu, çalışma kavramı açısından hayati bir önem taşımaktadır. Çünkü çalışma ve serbest zaman arasında kurulan karşıtlık aşılmaya çalışılmadığında ve serbest zaman etkinliklerinin toplumsal anlamı konusunda bir değerlendirme yapılmadığında, toplumsal eşitsizlik fikrinin kaynağı olan insanın üretken faaliyetinin toplumsal işbölümü aracılığıyla meşrulaştırılan mutlak bölünmesi sorun olarak kalmayı sürdürecektir. Bu anlamda gerek toplumun zorunlu ihtiyaçları için gerekli üretim faaliyetinin adil dağılımı gerekse serbest zamandaki insani gelişim etkinliklerinin herhangi bir ayırım gözetmeksizin adil dağılımı sorunu eşitlik tartışmasının merkezinde yer alacaktır.⁷⁶ Ne var ki Lafargue, serbest zamanın ya da boş zamanın toplumsal olarak üretilmiş bir zaman olduğu gerçeğini tartışmasına dâhil etmediğinden, kapitalist çalışma eleştirisi birçok açıdan yerine otururken, toplumsal eşitliğin örgütlenmesi sorunundan uzaklaşmaktadır.

Bu sorun, zorunlu ihtiyaçların üretimi için gerekli işlerin adil dağılımı ile insani gelişim için gerekli farklı etkinliklere ayrılan zamanın paylaşımı sorunudur. Böylesi bir sorun ancak çalışma kavramı genel olarak üretken insan etkinliklerinin bütünlüğünden ayrılarak bir yere konulduğunda, teorik biçimde ortaya çıkmaktadır. Tersine bütünlük içinde kabul edilirse, serbest zaman faaliyetleri ile ihtiyaçların üretimi aynı anda zorunluluk kazanır. Ve toplumsal eşitlik anlayışının zemini ortaya çıkar. Böylece bireyin çok yönlü gelişiminin mümkün olduğu söylenirken bunu sağlayacak koşulların talep edilmesi için meşru bir bağlam kurulmuş olur.

yükünde kurtulması için "ideal" bir praxis'i oluşturmak için yola çıkıyor. Lafargue, gündelik 3 saatlik bir çalışmanın üretim için yeterli ama ürettiği malları pazarlamaya çalışan kapitalist için kötü bir sistem olduğunun altını çizerek, aşırı üretimin aşırı tüketimi gerektirdiğinin ve aşırı üretime dayalı kapitalist sistemin "aşırı ürettiği" malları pazarlayacak bir kitle bulamadığı zaman periyodik krizlerine girmekten başka çaresi olmadığını belirtiyor.

⁷⁶ Not: Lafargue'in yaklaşımında "çalışma eziyetine" ilişkin farklı düşüncülerden verilen örneklerin amacı bunların tarihsel olarak büyük oranda üst sınıfın iddiaları olma özelliklerini tartışmaya açmanın önünü kesmektedir. Bunlar bedensel çalışmayı, yapılan işin niteliği ile değil, temelde, o işi yapmak zorunda olmak durumuyla aşağılık bir şey olarak görmektedirler.

Lafargue kapitalist çalışmayı tek başına bedensel bir tükeniş değil, aynı zamanda düşünce dünyasının ve insani gelişimin de tükenişi olarak değerlendirmekteydi. Bu anlamıyla çalışma olgusu, kapitalist çalışma biçimi altında insan gelişiminin ve toplumsal eşitliğin önündeki en önemli engeldir. Kapitalizme karşı olması gereken siyasi talep, ondan daha çok iş olanağı sağlamasını istemek değil, tersine tembellik alanını genişletmektir. Çünkü Lafargue'in dönemindeki kapitalist işleyiş büyük oranda yüksek çalışma saatlerine dayalı bir üretkenlik saplantısı ile karakterize olmuştur.⁷⁷

Lafargue çalışmanın "akıllıca düzenlendiği, günde en çok üç saatle sınırlandığı zaman, çalışmanın, tembellik zevkinin tadı tuzu, insan bedenine hayırlı bir alıştırmadır, toplumsal düzene yararlı bir tutku olacağını..."⁷⁸ öne sürerek, işçi sınıfının içgüdülerine dönmesiyle, hem sosyalizmin nihai eğilimi olan insan gelişiminin önündeki yapısal engelleri kaldıran, hem de onun sonsuz potansiyelini özgürleştiren bir gelecek tahayyülü ortaya koyar. Bu nedenle, Lafargue, makineleşme sürecine özel bir önem atfediyordu. İnsanları özgürleştirme yolunda bir araç olan makineyi, çalışma tutkusunun sonucunda insanları köleleştiren bir hale büründürdüğünü savunmaktadır. Makineleşmenin artmasıyla işçilerin çalışma saatlerinin azalacağı beklentisi varken, tersine işçiler makinelerle bir rekabet içine girmişlerdir (zorlanmışlardır).⁷⁹ Lafargue, makineyi ve makineleşmeyi, insanlığın kurtarıcısı bir 'tanrı' olarak görmektedir. Bu tanrı, insanı aşağılık ve ücretli işlerden kurtaracak, ona serbest zaman ve özgürlük verecektir.⁸⁰

Her ne kadar Lafargue'nin kapitalist iş etiğinin karşısında bir tür çalışmama ya da tembellik etiği önermesi yaptığı düşünülmese de

⁷⁷ Not: Kapitalist birikim rejimlerinde dönüşüm, tüketimci kapitalizm olgusu, farklı ekonomik krizler ve tüm dünyada artan işsizlik olgusu Lafargue'nin ortaya koyduğu çalışma kavramına ilişkin eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Fakat burada bu eleştirileri açmak yazı metninin konusu aşan bir girişimi beraberinde getireceğinden yapılmayacaktır.

⁷⁸ Ibid., s. 34.

⁷⁹ Ibid., s. 37-38.

⁸⁰ Ibid., s. 60.

karşın, tersine Lafargue, aşırı çalışmanın kapitalizminin birikim rejiminin temelini oluşturduğunu kavramıştır. Buradan hareketle de çalışma kavramı değerlendirildiğinde, çalışma hakkı ve tembellik hakkı ya da serbest zaman talebi arasında bir karşıtlık kendiliğinden kurulmaktadır. Bu karşıtlık, şüphesiz ne yeni bir tartışma ne de Lafargue'ın özel olarak çözümlediği bir sorun değildir. Fakat tembellik hakkı, romantik bir tanımlamanın ötesinde, Lafargue tarafından kapitalizme karşı işçi sınıfına önerdiği siyasal stratejinin bir parçası olarak ele alındığında anlamlıdır. Zira bu geçmiş dönemlere ait bir tartışma olmanın ötesinde, Lafargue'nin öngörüsüyle, günümüzün tüketimci kapitalizmine uzanan eğilimde de belirir.

Lafargue sonrasında da tembellik/çalışmama hakkı, ardıları tarafından kapitalizme karşı bir strateji olarak görülür. Marszalek⁸¹ çalışmanın tam tersine tembellik hakkı, “bireysel faaliyetlerimizi ve perspektifi geliştiren ve perspektifimizi tersine çevirmeyi temel alan özerk ve kolektif bir faaliyettir” der. Bu nedenle, iş reddine yönelik bir yaklaşım, akılcı aktiviteleri ve sosyal zenginlikleri mümkün kılan ve yetenekleri ortaya koyarak sürdüren, kapasiteleri örgütlemek ve de kolektif kazanımı geliştirmektir. Kısacası bu, bugün ihtiyaç duyduğumuz *zerowork* (sıfır çalışma) eğitimi pedagojisi, bireysel bir reddetme biçimi olarak değil, reddin toplumsallaşması, reddin kamulaşmasıdır. Bu görüş, Stanley Aronowitz ve Jonathan Cutler'in⁸² emek mücadelelerinin tarihine dair, daha kısa çalışma süresiyle ilgili çalışmalarındaki argümanda da görülebilir: Bu tür mücadeleler, işte özgürlüğün artmasını sağlar ve örgütlenme için stratejik hareket alanı yaratır. Bu alan, tüm işçi sınıfını kucaklayabilecek ve kapitalist saldırılara cevap verebilmek için kollektif kaynaklar yaratabilecektir. Çalışmayı reddetmeyi öğrenmek, bu reddin sosyal enerjisinin yeniden ortaya çıkmasını sağlar. Yaşamın diğer zaman diliminde devam eden duygusal varoluşu, birlikte olma yollarını, pratik ve

⁸¹ Marszalek, B. (2011). 'Introduction to The Right to Be Lazy' by P. Lafargue', Oakland, AK Press, s. 19.

⁸² Aronowitz, S., ve J. Cutler. (1997). *Post-Work: The Wages of Cybernation*, New York, Routledge, s. 21.

somutlaşmış eleştiri formunu ortaya çıkarır. Bu nedenle Lafargue'nin yapıtından çıkarmamız gereken ilk sonuç: Sosyalist bir toplumun kapitalizmden ayrışma düzeyinin en temel ölçütlerinden biri ve birincisi, herkes için serbest zamanın genişliği ve bu serbest zaman içinde kendini geliştirme ve isteklerini gerçekleştirme olanaklarını bulabilmesidir. Kapitalizmin gelişmişliğinin ölçütü emek-zaman ise, sosyalizmin gelişmişliğin ölçütü de yine zamandır.

Sonuç

Tembellik hakkını diğer Marksizm biçimlerinden farklı kılan şeyin anlaşılmasında, işin reddinin siyasal ve teknik kompozisyonundaki yeri büyük bir öneme sahiptir. Zira işin reddini, bireyci yönelimli bir jest olarak değil, bir kolektivitenin parçası ve uygulaması olarak anlamak son derece önemlidir. Kapitalizme karşı direniş, çalışma bağlamı bakımından belki de çalışmama hakkı ile daha önce olmadığı kadar işçiler için içseldir. Bu, sosyalizmin eleştirisinde, özellikle işçinin sömürsünün kötülüklerine ya da kurtuluşun *aporia*'larına yöneldiğinde, dikkate değerdir. Yaşamak için emek-gücü satmak hiçbir zaman yaşamla bu kadar iç içe olmamıştır.

Bu strateji, işçilerin rol ve pozisyonlarını, genel olarak ekonomideki yaratıcılığı, eylem ya da grev çağrısının kapsamını genişletmiştir. Çalışmama hakkı ile bağlantılı grev, iş reddi uygulamalarını gerektiren temayı doğrudan ele alır. Çünkü insan emeğinin özgür zamandaki ütopya vaadi, hareket halindeki zenginlik üretimine karşı çalışır. Bu mücadele, var olan gerginliği değil, gerginliğinin sebebini ortadan kaldırmak için uğraşır. Stewart Home⁸³'un da belirttiği gibi grevin önemi fizibilitesini değil, mücadele alanını genişletmedir. Böylece yeni etkileşim biçimleri ve yeni kamusal alanların oluşturulması, özellikle de devletten ayrı olan özel sermaye noktasında, çok daha önem arz eder. İnsanların günlük yaşamlarında (sadece ücretli istihdam anlamında değil) yaratıcı faaliyetinin giderek daha fazla göze çarpması göz önüne alındığında, yaratıcı emeğin

⁸³ Home, S. (1991). The Neoist manifestos/The art strike papers, Stirling, AK Press.

araçlarının artması, işçinin kendi hayatını ve yaşadığı düzeni biçimlendirmesine, dönüştürmesine fayda sağlar. Bu nedenle Lafargue, aylaklık övgüsü sunmanın çok ötesinde, siyasi strateji ortaya koyarak sosyalizm tartışmalarına önemli bir katkıda bulunmuştur.

Ateşi Çalan Bir Kadın Portesi: Eleanor Marx

Deniz Parlak¹

“zincirlerinizi yere, siz uykudayken
üzerinize düşmüş çiğ damlaları gibi silkeleyin,
Siz çoksunuz – onlar az.”

Londra, 1890/Eleanor Marx

Kapitalizmin yerleşmekle kalmayıp sınıf çatışmasının yükseldiği on dokuzuncu yüzyılda, Karl Marx’ın kapitalizme ilişkin temel öğretilerini sıraladığı *Kapital*’in geniş yankı bulması bir uyanış anını resmeder. “Gerçekten de on beşinci yüzyılın ikinci yarısından beri kademeli olarak nüfusun çoğunluğunun kendi emek gücünün ‘özgür’ satıcılarına dönüştüğü” (E. Marx, 1883) kapitalist dünyanın resmi çizilmekte, sınıf mücadelesi yükselmekte, ancak bu resmin bütününde Karl Marx da dâhil olmak üzere yalnızca erkekler ön saflarda yer almaktadır. Kız çocuklarının zorunlu eğitime dâhil edilmediği bu dönemde, kadınların annelikten öte yüce bir göreve adayacak hayatının olmadığı düşünülüyordu. Kadın emeği, gerekli görüldüğü takdirde ucuz iş gücü sayılıp sömürülüyor, kadınlar siyasal olarak özne bile sayılmıyordu. Bu anlayışları sürdüren “modern” devletin yurttaşı kadınlardan biri de Marx’ın en küçük kızı, “üzerinde güneş batmayan” Britanya İmparatorluğu doğumlu Eleanor Marx’tı.

¹ Ankara Üniversitesi ve European University Viadrina. parlak.dnz@gmail.com

Büyük davanın yeminli savunucusu Eleanor Marx, ezilen mücadelesini yalnızca işçi sınıfıyla kısıtlı tutmuyordu. Yahudi işçilerin direnişinden kadın mücadelesine, çocuk işçilerden kız çocuklarının ticaretine kadar toplumsal tarihinin gerektirdiği her safhada sesini yükseltiyordu. Prometheus'un tanrılardan çaldığı ateşi insanlara yeniden veren bir kadın olarak karşımıza çıkıyordu. Fakat adı tarihe yazılmadı. Hâlbuki Galina Serebryakova (2001: 406), Karl Marx'ın hayatını ve dönemin şartlarını konu edindiği, tarihsel gerçekliği de olan beş ciltlik eserinde Eleanor Marx'ı, aklı ve sonsuz düş gücü daha erken yaşlardan itibaren fark edilen, değişik ülkelerde oluşan siyasal durumu iyi değerlendiren, emekçilerin uluslararası dayanışmasını iyi kavrayan, inanmış bir Enternasyonalci olarak tanımlar. Ne var ki, yaşadığı dönemin hemen bütün kadınları gibi, bilimsel sosyalizmin temel tezlerini içeren metinler ürettiği, yüz binlere söylev verdiği, sendika lideri olarak işçilere önderlik ettiği bilinen Eleanor da hak ettiği değeri görmemiştir. Oysa Marx'ın orkestrasında annesi Jenny'nin ardındaki en güçlü soprano Eleanor Marx'tır. Buna rağmen Eleanor'un kişisel yaşamının yanı sıra deneyimlediği ve sesini duyurduğu alanlara ilişkin çok az bilgi sahibiyiz. Son yıllarda sayısı artsa da sınırlı sayıda çalışmadan öte yoğun bir literatürden söz etmek mümkün değil.² Üstelik Türkçe metinler bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar az. Bu makale Eleanor Marx'ın kişisel hayatını konu edinen biyografik bir özet olmaktan ziyade, devrimin sayılı kadınlarından birinin tarihteki yerini küçük bir katkıyla ortaya koyma amacı taşımaktadır.

² Eleanor Marx üzerine olan metinler daha çok 1960 ve 70'li yıllarda yazılmış, ardından uzun dönem üzerine çok az eser yayınlanmıştır. Ne var ki, 1967'de Eleanor üzerine ilk çalışmalardan biri kabul edilen *The Life of Eleanor Marx 1855-1898: A Socialist Tragedy* kitabının yazarı Tsuzuki (1967: 273) devrimci bir kadın portresi üzerine yapılan çalışmaların azlığını Eleanor'un sistemli teorik bir birikim sunamamasına bağlamaktadır. Ancak Tsuzuki, 19. yüzyılın son çeyreğinde aristokrat sınıfa mensup olsa bile bir kadının aldığı eğitimlerin kısıtlılığını, dönemin şartlarında teorik bir bilgi üretebilmek için kişisel çabayla girilen kütüphanelerin de üyelik için nüfuzlu birinden referansa ihtiyaç duyduğunu unutmuş gibidir. Buna rağmen son dönemlerde ses getiren Rachel Holmes'un 2014 tarihli *Eleanor Marx: A Life* adlı eseri Eleanor Marx'ın biyografisinin kapsamlı bir analizini sunar ve Eleanor Marx'ın özgünlüğünü teslim eder. Bir başka çalışma ise John Stokes'un (2016) derlediği *Eleanor Marx (1855-1898)* başlıklı, Eleanor'un hayatının önemli her kesitinin on iki yazar tarafından kaleme alındığı kitaptır.

Çocukluk Çağından Politik Söylemlere

Karl Marx, 1854 yılında kolera'nın kol gezdiği Londra'da sürgündeyken, Jenny Marx altıncı çocuğuna hamiledir. On bir yıllık evlilikleri sırasında Marx ailesinin oğulları Guido ve kızları Franziska sürgünde ölmüş; geride Jenny (1844), Laura (1846), Edgar (1847) kalmıştır. (Kapp, 1972: 21) Ancak ailenin gözbebeği olan Edgar da tüberküloz belirtileri göstermeye başlamış, dönemin şartlarına, sürgün koşullarına rağmen 16 Ocak 1855'te Jenny Julia Eleanor doğmuştur. Marx, Engels'e ertesi gün yazdığı mektubunda, "erkek olsaydı her şey daha iyi olurdu" der Eleanor için. (Marx ve Engels, 1963: 423) Nitekim Eleanor, kız çocuklarının eğitimi için yüklü ödemelerin yapıldığı ve halka açık okulların bulunmadığı Viktoryen yıllarda kurumsal eğitim alamayacaktır. (Tsuzuki, 1967: 15) Eleanor'un doğumundan yaklaşık üç ay sonra Edgar ölür. Marx ailesi 1857'de, doğduğu gün ölen çocuklarının ardından üç kızıyla yaşam sürecektir.

1848 Devrimi, Birinci Enternasyonal, on dokuzuncu yüzyılın proleter devrimleri, Karl Marx'ın konuşmasındaki etkileyici anlatımla, "Avrupa toplumunun sert kabuğuna atılmış küçük birer çizikten ibaretti. Fakat bir uçurumu görünür kıldılar." (Weisseweiler, 2006: 27) Marx'ın Ocak 1859'da yazdığı *Ekonomi Politikin Eleştirisi*'ni eşi Jenny temize çekerek Berlin'deki yayıncı Duncker'e gönderir. (Weisseweiler, 2006: 42) Eser, insanın toplumsal varlığını belirleyen bilincin değil, bilinci belirleyen toplumsal varlık olduğu temel tezini sunar. Tez bir örneğini bizzat Eleanor Marx'ta bulacaktır. Çünkü ailenin Tussy³ lakaplı Eleanor'u çocukluğundan beri ailesinden –daha sonra İngilizceye çevirisini yapacağı *Kapital*'den de öğrendiği siyasal iktisat ilkelerini sahiplenmiş, sınıf çatışmasının potansiyelini görüp aktivist olmuştur.

Amerikan İç Savaşı 1861 yılına damgasını vurur. Savaşın etkisiyle Karl Marx'ın *New York Tribune*'deki yazılarını ketleyen kriz

³ En çok kullanılan Tussy dışında Eleanor'un mektuplarda ve çeşitli yazışmalarda Ellie, Tussychen, Quo-Quo, Hottentot lakaplarıyla da anıldığı bilinmektedir. (Meier, 1982: XIV)

dönemi de başlar. 1859'daki köle ihracının ve Abraham Lincoln'un seçilmesinin hemen ardından patlak veren savaş, Tussy'nin çocukluğunda amcası Phillips'e yazdığı mektuplarda geçer. "Amerika'daki olaylar hakkında ne düşünüyorsun? Ben Federalleri destekliyorum, her ne kadar Konfederaller onları sürekli geri çekse de, sonunda kazanacaklarına eminim" der Eleanor. (Tzusuki, 1967: 20) Mektuplarındaki ve üslubundaki kusursuz yazım, "resmi" bir eğitim almamış olmasına rağmen anadili gibi konuştuğu İngilizcesine ve meraklı kişiliğine bağlanmaktadır. 1870'e kadar kız ve erkek çocuklarının okula gitme zorunluluğunun İngiltere'de olmamasından ve var olan kamusal okulların üst sınıf ailelerin erkek çocuklarına hizmet vermesinden Tussy de payını almıştır. Bu olmasaydı da Karl Marx her türlü profesyonel, kurumsal eğitime karşıdır. (Kapp, 1972: 44) Dolayısıyla kızlar ancak gerekli görülen derslerde ücret karşılığı eğitim alabilmektedir. Ancak Eleanor henüz çocukluk çağlarında, babasının önderlik ettiği Birinci Enternasyonal'in kuruluşuna tanıklık edecektir. Okunanların, evde yapılan tartışmaların bizzat tanığı olacaktır.

1864 yılında İngiliz ve Fransız sendikacılar tarafından kurulan *Uluslararası Emekçiler Birliği (International Working Men's Association / IWMA)* işçilerin ortak eylem ve çatı örgüte olan acil ihtiyaçları, uluslararası işçi dayanışması, sendikal hareketlerin ve grevlerin inşa edilmesi en nihayetinde sınıflı toplumun ortadan kaldırılması amaçlarıyla 1872 yılına kadar beş kongre gerçekleştirmiş ve devrimler tarihine Birinci Enternasyonal adıyla kazanmıştır. Marx, 28 Eylül 1864'te Londra'da Saint Martin Salonu'nda yaptığı konuşmayla Enternasyonal'in entelektüel önderi, parlak lideri olarak anılmaya başlanmıştır. (Foster, 1955: 48-52) Marx ailesi o sırada Maitland Park'taki evlerinde yaşamaktadır. Evi, Avrupa'dan gelen işçi önderleri ziyaret etmektedir. Eleanor, babasının ve ileriki yıllarda 'General' diye anacağı Engels'in işçilerle yaptığı konuşmalarda, *Komünist Manifesto*'da on yedi yıl önce dile getirilmiş çağrıyı duyar: "Dünyanın bütün işçileri, birleşin."

Eleanor on üç yaşında yapılan tartışmalara katılmaya başlamıştır. 1860'ların sonlarındaysa babasının en yakın arkadaşı Engels'le yakınlaşmış, hatta Engels'in Manchester'daki evinde birkaç defa kalmıştır. Manchester'ın o yılları için Engels, *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*'nda ([1846] 1997: 78), "işçi sınıfının Manchester'daki gibi, anayollardan böylesine sistemli bir biçimde uzak tutulduğunu, burjuvazinin gözünü ve sinirlerini rahatsız edecek her şeyin böylesine nazik bir biçimde saklandığını hiç görmedim," der. Eleanor Marx, İrlanda sorunuyla Engels'i Manchester'da ziyaret ettiği sırada tanışır. Engels'in ilk hayat arkadaşı İrlandalı işçi Mary Burns ölmüştür. Mary'nin kız kardeşi Lizzy, İrlanda'nın özgürlük savaşçılarını sakladığı evinde, okuma yazma bilmemesine rağmen İrlandaca şarkılar söyleyerek mücadele vermektedir. (Kapp, 1972: 89-90) Ayrıca bu yıllarda Engels'in okuttuğu kitaplarla Eleanor'un Almancası gelişecektir. Hatta ileriki yıllarda çevirmenlik yapabilecek kadar ustalaşacaktır.

1845'te patates tüketimiyle bulaşan phytophthora infestans⁴ hastalığı nedeniyle yaklaşık iki milyon İrlandalının açlıktan ölür. Bu durum kurtuluş hareketinin başlangıç fitilini ateşler. İngiltere Devleti'nden kaçan İrlandalılar bağımsız devlet, güçlü sendikal hareket talepleriyle yeraltı örgütü kurar: Fenian (Comerford, 1998). Engels (1997: 21) İngiltere-İrlanda arasındaki sahneyi, "İngiltere'nin mamul malları için pazar olacaklar karşılığında hammadde ve gıda vereceklerdi. Tarımsal bir dünyanın büyük imalat merkezi olan sanayi güneşinin, İngiltere'nin çevresinde dönen ve sayıları giderek artan tahıl ve pamuk üreticisi, İrlandalar. Ne parlak bir görünüm!" diye tarif eder. Eylül 1869'da Lizzy ve Engels'le İrlanda'ya giden Eleanor ilk kez binlerce kişinin özgürlük mücadelesine tanık olur. (Tzusuki, 1967: 24-5) İngiliz işçilerin arasında İrlanda düşmanlığının olduğunu fark eden Engels, 24 Ekim 1869'da Marx'a yazdığı bir mektupta sorunu açıklıkla ifade eder: "İrlanda tarihi, bize, bir ulusun başka bir ulusu boyunduruk altına almasının

⁴ Bir çeşit mantar hastalığı. İrlanda'da patateslerin bir yıl nadase verilmemesi nedeniyle patateslere yerleşen bulaşıcı bir hastalık. (Mokyr, 2018)

ne büyük bir felaket olduğunu gösterir. İngilizlerin bütün kötülüklerinin kökeni İrlanda'ya varır." Londra'ya döndüğünde İrlandalıların özgürlük mücadelesi için eylemlere katılan Eleanor için dönüm noktası, hayatına sığdırdığı 1871 Paris Komünü ile gerçekleşecektir.

Komün'ün Etkisinde

Eleanor'un Paris'te yaşayan ablası Laura Marx'ın Birinci Enternasyonal'in Fransız grubu genel sekreteri Paul Lafargue ile olan evliliğinden Ocak 1869'da ilk çocuğu, hemen bir yıl sonra ikinci çocuğu dünyaya gelir. Bu yıllar yalnızca salgın hastalıkların yılı değildir. Bir yandan Fransa'nın Almanya'yla savaşı, diğer yandan işçi ayaklanmaları ve Enternasyonal üyelerine yapılan saldırılar sürmektedir. Temmuz 1870'te başlayan savaşın ardından Lafargue ailesi Bordeaux'ya taşınır.

Bilindiği gibi, 1871 Baharı'nda Paris'te yaşananlar tarihe kazınacak devrimci deneyimin başlangıcı olmuştur. 18 Mart 1871 ilk sosyalist yönetim deneyiminin yaşanacağı tarihi gündür. Daha sonra Eleanor'un nişanlısı olacak olan ve 28 Mayıs sabahında bastırılan Komün'e başından beri bizzat tanıklık eden Lissagaray'ın notlarında, Versailles hükümetine karşı Paris halkının ayaklanması (1876) şöyle geçer: "İki bin tüfek halkın eline geçti. [...] Ulusal Muhafızlar saat beşte Hotel de Ville'yi işgal etti. Saat altıda kalabalık Napoléon Kışlası kapılarına saldırdı. [...] Askerler mücadele edip pencerelerden 'Yaşasın Cumhuriyet' diye bağırırsa da daha sonra kapıları açıp kollarını kaldırdılar."⁵ Paris Ulusal Muhafızlar Merkez Komitesi bildirisi aynı gün duyurur:

⁵ Prosper Olivier Lissagaray'ın Paris Komünü'nün başından sonuna aldığı notlarla sürgünde yazdığı kitabı pek çok dile çevrilir, sayısız baskı yapar. Bugün hâlâ Komün tarihinin temel kaynaklarından kabul edilmektedir. İleriki yıllarda Fransızcadan çevirisini Eleanor yapacak ve kitaba yazdığı giriş bölümünde (1876) "Lissagaray'ın *Histoire de la Commune* eseri modern zamanların en unutulmaz hareketinin henüz yazıldığının tek otantik ve güvenilir tarihidir. Lissagaray'ın Komün'ün bir askeri olduğu doğrudur, fakat doğruyu söylemenin cesareti ve dürüstlüğünü de taşımıştır. Partisinin hatalarını saklamaya ya da Devrimin ölümcül zayıflıklarını aydınlatmaya teşebbüs etmedi; ve eğer yanılmışsa, gerçeği ile ilgili çok fazla kanıtla desteklenemeyen tek bir açıklama yapmama kaygısı içinde olmuştur" diye açıklar.

“Paris proleterleri, egemen sınıfların ihanet ve beceriksizlikleri karşısında kamu işlerinin idaresini kendi ellerine almak suretiyle durumu kurtarma saatinin gelip çatıldığını anlamış bulunuyorlar [...] Anladılar ki, devlet iktidarını ele geçirerek kendilerini kendi kaderlerinin efendisi kılmak, zorunlu görevleri ve mutlak haklarıdır.” (Troçki, 18 Mart 2015) Genel halk silahlanması ve kurumsal olarak polisin kaldırılması, kiliselerin feshi, zorunlu eğitim ve halkın kendini yönetimi kararlarıyla dünyanın ilk işçi devleti olan Komün, 28 Mayıs sabahı kanla bastırılacaktır. Lenin (1992: 54-5) ileriki yıllarda Komün’ün başarısızlığını iki nedene bağlayacaktır:

“Proletarya yarı yolda durdu: ‘mülksüzleştiricileri mülksüzleştirme’ye girecek yerde, ülkede ortak bir ulusal görev ile birleşen yüce bir adaletin kurulması üzerine düşlere kapıldı. [...] İkinci yenilgi, proletaryanın çok büyük yüce gönüllülüğü oldu; düşmanlarını ortadan kaldıracak yerde proletarya, onlar üzerinde [etik] bir etkide bulunmaya çalıştı, iç savaştaki salt askeri eylemlerin önemini savsadı ve Paris’teki zaferini Versailles üzerine gözü pek bir saldırı ile taçlandırarak yerde oyalandı ve Versailles hükümetine karanlık güçleri toplamak ve kendini Mayıstaki kanlı haftaya hazırlama zamanını kazandırdı.”

Paul Lafargue Komün’e katılmak için ailesiyle Paris’e geçer. Jenny ve Eleanor da iki bebeğe birden bakan Laura’ya yardım için – bir çocuğunu kaybetmiştir- arkalarından gider. Fakat Komün düşer. Komün’e katılan ve destek verenler öldürülür ya da tutuklanırken, şüphesiz Birinci Enternasyonal’in liderlerinden Marx da bu devrimci andan sorumlu tutulacaktır. Paul Lafargue’sa İspanya’ya sığınır. Laura iki bebeğiyle İspanya’ya doğru yola çıkar. Eleanor ve Jenny evlerine dönerken, Fransız sınırında Marx soyadını taşıdıkları için tutuklanır. Eleanor (29 Aralık 1871) daha sonra William Liebrecht’e yazdığı mektupta detayları anlatır:

Jenny ve ben Bosost dönüşü [...] Fransız sınırında tutuklandık. [...] Ben Toulouse Polis Şefi ve bir polis nezaretinde yan odalardan birine gönderildim, Jenny’nin sorgusu başladığında saat

ona geliyordu. Sorgu iki saatten fazla sürdü ama nafile, ondan hiçbir bilgi alamadılar. Sonra sıra bana geldi. [...] Jenny'le ifadelerimizin çelişeceğinden korktuğum için sadece "Evet, doğrudur" dedim. İki gün sonra [...] jandarma karakoluna götürüldük ve geceyi orada geçirdik. [...] En sonunda her şeyimizi iade ettiler ve Londra'ya döndük. [...] polisin yaptığı aptallıklar çok eğlenceliydi; mesela sünger yatağın içinde bomba aradılar ve ölen zavallı bebek için süt ısıtmak için kullandığımız lambanın petrol dolu olduğunu sandılar! Ve bütün bunlar Lafargue Mohr'un⁶ damadı olduğu için yaşandı, Lafargue hiçbir şey yapmamıştı ki!

Paris Komünü işçi sınıfının enternasyonal birliğinin en somut tarihsel kanıtı olarak günümüzde hâlâ toplumsal önemini korumakta ve halkların mücadelelerinde bir kırılmaya işaret etmektedir. Öyle ki, Marx ve Engels *Komünist Manifesto*'nun 24 Haziran 1872'de ikinci baskısının önsözüne, işçi sınıfının mevcut devlet mekanizmasını salt elinde tutmakla onu kendi amaçları için kullanamayacağının Paris Komünü ile kanıtlandığını eklemek zorunda kalacaktır. (Marx ve Engels, 1997)

Paris Komünü deneyiminden sonra Eleanor Marx, artık tutuklamalar yaşamış, sorgulamalara direnmiş, halk arasında filizlenen sosyalizm ve sınıfsız toplum fikrine tanıklık etmiş biridir. Komün'ün sürgün edilen tanıklarından Lissagaray'a da âşık olmuştur. Ne var ki, Komün'ün gerçekleşmesine olanak tanıyan Birinci Enternasyonal, Komün'ün dağılmasından sonra ciddi saldırılara maruz kalmıştır. Kuruluştaki yer alan İngiliz sendikacılar ayrılmış ve 1872'de Lahey Kongresi'nde Bakunin önderliğindeki anarşistler tasfiye edilmiştir. Derneğin merkezi Avrupa'dan Amerika'ya taşınınca da "proleteryanın uluslararası mücadelesinin temellerini atan" Birinci Enternasyonal 1876'da kendini feshetmiştir. (Foster, 1955).

⁶ Marx'ın aile ve yakın çevredeki lakaplarından biridir. Almanca "der Mohr", İngilizce "blackamoor" olan kelime, Türkçe "Arap, zenci" anlamlarına gelmekte ve Marx'ın kara saçları ve sakalları nedeniyle kullanıldığı düşünülmektedir. (Holmes, 2014: 22)

Jenny Marx, 26 Mayıs 1872 yılında Wilhelm Liebknecht'e yazdığı bir mektupta, Tussy için şöyle diyordu: "Tussy [...] tepeden turnağa politikacı oldu."

Kadın Mücadelesi ve Feminist Bilinç

Lissagaray, Londra'daki sürgün günlerinde (1871-1880 arası Lissagaray sürgün olacaktır) Marx'ın evinde Eleanor'la tanışır. Sık sık yürüyüşlere çıkarak kitaplar okurlar. Bu sayede Eleanor, Lissagaray'ın Komün üzerine yazdığı kitabı İngilizceye çevirebilecek kadar Fransızcasını geliştirecektir. Ne var ki, Lissagaray dehasına rağmen Marx'ın kabul edeceği bir damat adayı olamayacaktır. Bu birlikteliğe izin vermeyen baba Mohr, Eleanor'la birlikte sahil şehri olan Brighton'a istirahat için gidecektir. (Kapp, 1972: 158-9) Ancak bu uzaklaşma Eleanor'u Viktorya dönemi genç kadınlarının genel hastalığına, anoreksiye sokacaktır. Yeni kadın rolünü Eleanor da canlandırır: Entelektüel, ama biraz depresif, biraz da dışavurumcu. (Pykett, 2016) Fizyolojik veya psikolojik nedenlerle iştahsızlığı kronik bir hal alır Eleanor'un. Hastalansa da kararlı biçimde Londra'ya dönmeyecek, Brighton'da ilk çalışma deneyimini yaşayacaktır. Çalışmaya başlaması Eleanor'un kadın sorununu görmesini sağlayacaktır.

1870'lerde Brighton, Manchester'dan farklı olarak tam bir kraliyet şehridir. Kral IV. George'un yazlığı Brighton, Pavillion'un Hint mimarisiyle yapılmış görkemi, uçsuz bucaksız kumsallar, büyük otellerden oluşan Brighton... Arka sokaklarında yoksul işçi sınıfının yaşadığı Manchester gibi sınıfsal çatışmayı gizleyecek bir şehir değil, doğrudan soyluların yaşam alanıdır. (Salzman, 1940) Bu "soylu" şehirde Eleanor Viktoryen kızlara yönelik bir yatılı okulda öğretmenlik yapacaktır. Almanca, Fransızca, İngilizce, biraz şan, biraz da oturma dersleri verecektir. Yatılı okuldaki kızların pek çoğu Hindistan ya da diğer sömürgelerden gelen yüksek rütbeli kraliyet subaylarının kızlarıdır. Avrupa'ya gönderilmişlerdir. Yabanilerin değil de kendi denklerinde İngiliz leydilerinin arasında büyüsünler

diye evden uzaklaştırılmışlardır.” (Weisseweiler, 2006: 91) Yaşadığı toplumsal ve tarihsel deneyimlerle işçi sınıfının mücadelesine ve halkın eşitlik taleplerine sıkça tanık olan Tussy, ilk kez Viktoryen eğitimin sınırlandığı kadınların yaşamına eleştirel bakacak ve sorgulayacaktır: “İşçinin kapitalizm kışkıracından kurtulması gibi, kadın da Viktoryen eğitimden kurtulabilseydi” neler yaşanırdı? (Weisseweiler, 2006: 91)

Devrimci mücadele gibi kadın mücadelesi de toplumsal birikimin ürünüdür. Bu birikim yalnızca bir an'a kilitli değildir. Eleanor Marx'ın kadın mücadelesi ve feminist bilinci böylesi bir birikimin sonucudur. 1874 yılında tanıştığı Elizabeth Garrett Anderson on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinde kadınların eğitimi için mücadele vermiştir. Bugün hâlâ İngiliz tarihinde ilk kadın doktor olarak kabul edilen, süfraj⁷ hareketinin öncülerindendir. (Anderson, 2016: 9-10) Tıp eğitimi almak isteyip tüm okullardan ret cevabı alan Anderson, önce bir hastanede hemşire olmuş, orada erkeklerin baskısına maruz kalmış, daha sonra eczacılık sınavını başarıyla vermiş, Fransa'da doktor unvanını alarak İngiltere'de *New Hospital for Women* (Kadınlar için Yeni Hastane) adlı hastaneyi kurmuştur. Diğer yandan, 1870'te kız çocuklarına da zorunlu eğitimi getiren Eğitim Yasası sonrasında kurulan ve önemli bir siyasal kurum olan Londra Okul Kurulu'na adaylığını koyarak ve tüm erkek adaylardan daha yüksek oy alarak Kurul Üyesi olmuştur. *The Kensington Society* adlı tartışma grubunda ise kadınların siyasal olarak seçme ve seçilme hakkına ilişkin feminist bilincin yükselmesine katkıda bulunmuş, hak savunuculuğunu öncülüğünü yapmıştır. (Anderson, 2016: 242-5)

Eleanor'un Anderson'la tanışmasıyla birlikte politik gündeminden hiç düşmeyecek konuların başında gelecektir kadın sorunu. Artık üçüncü bir göze sahiptir. Hatta bu konudaki tartışmalara dâhil

⁷ *Süfraj Hareketi*: 19. yüzyılın sonlarında İngiltere'de başlayan, ardından Büyük Britanya'nın hâkim olduğu yerlerde hızla yayılan, temel talepleri önce seçme (Şubat 1918'de otuz yaşından büyük kadınların oy hakkı tanınmış, 1928'de ise oy verme yaşı erkeklerde süregeldiği gibi yirmi bir yaşa düşürüldü), sonra da seçilme (Kasım 1918'de) hakkını elde etmek olan kadın hareketidir. (Fawcett, 2015)

olmasının hemen ardından, 5 Eylül 1874'te ablası Jenny Longuet'e yazdığı mektubunda Ludwig Kugelman'nın eşi için düşündüklerini anlatır: "Bir kadının kendi parasına sahip olmaması, eğer erkek de onu her dakika [...] sağladığı rahat yaşama minnet duymadığı için suçluyorsa, çok zor. [...] Franz'cık [...] hep bu incir çekirdeğini doldurmayan kavgalarla büyümüş. Bayan Kugelman tozlu bir günde eteğini toplamadığı için büyük kavga çıktı." (Meier, 1982: 117)

Kadınların yaşadığı sömürü gerçekliğini kendi yaşamında da fark ediyordu Eleanor. Ablası Jenny'ye ve Liebknecht'e yazdığı mektuplarda okul eğitimi almadığı için ne kadar pişman olduğunu söylüyordu. Mektuplarında, kadınların eşlerinden bağımsız hayat kurması gerektiğinden, kendi paralarını kazanmasının ne kadar önemli olduğundan da bahsediyordu. (Weisseweiler, 2006: 115) Eleanor, sistematize edilmiş ataerkil dünyayla mücadelesinde, kadın işçilerin erkeklerden daha fazla sömürüldüğüne, hatta kadınların yedek işgücü olarak görüldüğüne sıkça değinir. Yükselen politik dimağında kadın sorununu sosyalist mücadeleyle harmanlayacak, ilerleyen yıllarda grevler, işçi eylemleri, sendika toplantılarında düşüncelerini yineleyecektir. Onun için işçi ve kadın hakları aynı mücadelenin parçasıdır ve geleceğin bütün mücadele alanları eşitlik arayışında kesişecektir. Eşit işe eşit ücret hakkını kadınların örgütlenmesinde temel ilke olarak savunan Eleanor Marx, 1886'da Edward Aveling ile *Westminster Review*'de yazdığı *The Women Question: from a Socialist Point of View* (Kadın Sorunu: Sosyalist Bir Bakış Açısından) başlıklı yazısında fikirlerini açıklıkla aktarır:

"Aslında gerçek şu; kadınlar da işçi sınıfı gibi eziliyor. İşçilerin, aylakların örgütlü zulmünün köleleri oldukları gibi, kadınlar da erkeklerin örgütlü zulmünün köleleri. Bizim şunu anlamamız gerekiyor; toplumun şu anki durumunda zorluklara, sorunlara hiçbir çözüm yok. Kadınlar da üretenler gibi kendi kurtuluşlarının öznesi olmalılar. Elbette kadınlar erkekler içersinden kendilerine müttefikler bulabilir, tıpkı işçilerin filozoflar, sanatçılar ve şairlerle ittifak kurduğu gibi ama ne kadınlar erkeklerden medet ummalı, ne de işçiler orta sınıftan.

Kadınların doğası gereği güçsüz olduğunu, doğal yerlerinin evleri olduğunu savunanlar, patronların sırf ücretleri düşürmek için onları evlerinden çıkarıp işe aldığını unutuyorlar. İşte orada sadece kapitalist üretimin doğası konuşuyor. İşçilerin haklarının patronlar tarafından zorla el konulduğu gibi, kadınların ekonomik pozisyonları da tamamen erkeklere bağlı. Hâlâ çocuklar erkeklerin velayetinde, kadınların boşanma hakları yok, kaç çocuk doğuracaklarına karar verme hakları yok.”

Yine aynı yazıda evlilik sisteminin dayanağının ticarileşme olduğundan söz ederler. Eleanor'u arkadaşısı Charlotte Leffler-Erfgren'in 1885'te yayımlanan *En Sommarsaga (Bir Yaz Hikâyesi)* başlıklı romanı da cesaretlendirmiştir. Romanda kadın cinselliğinden, tabuların yıkılması gerektiğinden söz edilmektedir. Dönemin yükselen feminist bakışı kadın sorununun tali bir mesele olmaktan çıkarıldığının göstergesidir.

1880'li yılların en can alıcı konularındandır kadın mücadelesi. Eleanor ve Edward'ın makalesinden kısa bir süre önce *Kadın ve Sosyalizm*'de August Bebel ([1879] 1977: 39) de “Kadınların ve işçilerin ortak noktası, her ikisinin de ezilen taraf olmasıdır” diyerek konuya dikkat çeker ki *The Women Question* da, Bebel'in eserine övgüyle başlar. Engels de etnolojik verilerle desteklediği Eylül 1885'te yayımlanan *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* kitabında “Tarihteki ilk sınıflar arası çelişki, kadın ile erkeğin tek eşli evlilikteki çatışması ve bunun vasıtasıyla kadın cinsiyetinin erkek cinsiyeti tarafından ezilmesiyle aynı zamana rastlar” diye yazacaktır. (1967: 32)

Eleanor Marx, İngiliz emek tarihine damgasını vuran Silver-town eylemindeki (1889) örgütlenme faaliyetlerinin ardından grev çökse de kadın işçiler arasında birlik oluşturmayı başarır. *Silver-town Kadınlar Birliği* bu tarihsel dayanışmanın sonucunda kurulur. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde İngiltere'de patlak veren onlarca işçi eylemi ve grevde, kısaca Eleanor her yeredir. (Holmes, 2014: 282-4) 1886'da başlayan *The Bryant&May* ve

1890'daki *Crosse&Blackwell* grevlerinde 400 kadını, kimyasallar altında on dört saat çalıştırılıp sömürdüklerine ikna edip, sekiz saatlik çalışma hakkı etrafında örgütlemeyi başarmıştır. Üstelik grevden kazanımla dönülür. (Holmes, 2014: 279, 286) Dahası, Clara Zetkin'in konuşması hakkında yazan E. Belfort Bax'ın *The Proletarian in the Home* başlıklı polemik yazısına 28 Kasım 1896'da *Justice*'de, "Proletaryanın burjuvaziye karşı sınıf mücadelesinde kadınların bilinçli katılımı olmadan, sosyalizmin gerçekleşmesini asla görmeyeceksiniz yoldaş Belfort Bax" ifadeleriyle cevap vermiştir. Kurucularından olduğu II. Enternasyonal'in yine 1896'daki IV. Toplantısı'nda Clara Zetkin, Emma Ihrer ve Adelheid Popp ile birlikte kadınların seçme ve seçilme hakkı da dâhil politik örgütlenme haklarının savunulmasını karar olarak sunar. Ayrıca, Kongre'ye, işçi sınıfı hareketi içinde yer alan kadınların delege olarak daha fazla katılımını ve özel kontenjan tanınmasının karar altına alınmasını önerirler. (Foster, 1955) Bu siyasal ve toplumsal iklimde Eleanor Marx, Birinci Dalga Feminizm'in tarihsel kesitine denk düşen biçimde Marksist ve sosyalist fikirlerin feminist bilinçle kitlelere ulaşmasına çabalamış bir süfrajettir.

Marksist Literatürden Sosyalist Mücadeleye

21 Ekim 1878 Almanya'daki sosyalist hareket için istibdat yıllarının başlangıç tarihidir. Bismarck rejimi, Kayzer I. Wilhelm'a yapılan suikast saldırısını sosyalist hareketi bastırmak için kullanacak ve "Sosyal Demokrasinin Halka Karşı Tehdit Oluşturan Eylemlerine Karşı Yasa" çıkaracaktır. Böylece halk tarafından Sosyalist Yasası diye bilinen düzenlemelerle işçi sınıfının hareket alanı polisin hükümlerine bağlanacaktır. (Hayes, 1917: 75-6) Almanya'daki yakın dostlarının tehdit altında bulunduğu ve sınıf hareketinin baskılandığı tarihlerde Eleanor, otuz sekiz İngiliz gazetesine çağrı yollar:

"[...] Birkaç gün önce Reuters'tan gelen bir telgraf, Hamburg, Altona ve diğer yerlerde sıkıyönetim ilan edildiğini, 175 kişinin bu şehirlerden sürüldüğünü haber vermiştir.

[...] Ancak bu tedbirlerin hangi şartlar altında uygulandığı, sürülmelerin nasıl insanlık dışı tavırlarla gerçekleştirildiği İngiliz basını tarafından bilinmemektedir. [...] Herhangi bir dayanak, bir özür olmadan 175 kişi –ki birçoğu daha önce Berlin’den kovulmuştu- Hamburg’tan atılmıştır; yoksul işçilerin evleri yerle bir edilmiş, aileleri [...] kaçınılmaz olarak karşılaşıcağı açlıktan ölüme kovalanmıştır. [...] Bu etkileyici gerçeklerin yorumu ihtiyacı yok. [...] Bu gelişmeleri haksız oldukları nispette sert, kanunsuzluklarıyla hak ettikleri oranda acımasız biçimde yargılamak Avrupa’nın tek özgür basını olan İngiliz basınının görevidir.

Saygılarımla. Eleanor Marx. (Liebknecht, 1963: 425-7)”

Uzun teorik anlatılardan ziyade, yaşananı doğrudan aktaran ve analizlere boğmadan çözüm yollarını işaretleyen Eleanor Marx, sosyalist hareket tarihinde üslubuyla konumlanacaktır.

1883’te üye olduğu *Social Democratic Federation (Sosyal Demokratik Federasyon)*’da yürütme kurulu başkanlığı yapar. Ardından kurucularından olduğu *Socialist League*’da örgütlenme çalışmaları yürütür. Desteklediği eylem ve grevlere dair birçok yazı kaleme alır -yazıların bir çoğunu eşi kabul ettiği Edward Aveling ile birlikte yazar- ve artık eylemlerin aranan sözcüsü haline gelir. 1885’te Edward Aveling ile yazdıkları *The Factory Hell (Fabrika Cehennemi)* makalesi, parça başı ücreti, on üç saatten fazla çalışan işçilerin güvencesizliğini, fabrikadaki iş kazalarını ve meslek hastalıklarını anlatır. Ayrıca, 1884 yılında kayıtlara geçen 9.964 iş kazasından, makinelerin temizliği için çocuk işçilerin çalıştırıldığından, birçok kız çocuğunun bu nedenle öldüğünden de söz ederler.

22 Mart 1885’te anarşistlerin, sosyalistlerin, İngiliz, Alman ve Fransızların, Engels, Bernstein, Kautsky, William Morris ve Hyndmann’ın katıldığı Paris Komünü için yapılan anma toplantısında yine Eleanor Marx müthiş hitabet yeteneğiyle dayanışmayı hissettiren bir konuşma yapar. (Weisseweiler, 2006: 227)

Shakespeare'a olan hayranlığı, tiyatro tutkusu ve tüm baskılara rağmen aldığı oyunculuk ve anlatım eğitimleri, yalnızca babasından edindiği genetik mirası kullanmadığını gösterir. Sözü yüksek perde-de söylemeyi ve akıcı konuşmayı öğrenmiştir.

1886 yılının 1 Mayıs'ında üç yüz binden fazla işçi genel greve gider. Sekiz saat çalışma talebi şiddetle bastırılmaktadır. Chicago'da kırk bin kişi iş bırakır. Protesto gösterilerinde bombalar patlar. İşçi mücadelesinin uluslararasılaştırılması için Amerika'daki eylemlere Eleanor, Edward ve Liebknecht birlikte gider. Altı ayda kırktan fazla şehri gezen Eleanor, her gittiği şehirde nabız tutmayı, taleplerini dinlediği kişileri Marksist bilince kanalizetmeyi başarır. 5 Kasım 1886'da Chicago'da tutuklanan anarşistleri ziyaretinde yaptığı konuşmada, “bugün biz adına ‘düzen’ denen şeyi aslında bir düzensizlik olduğu için istemiyoruz. [...] Günde on, on iki, on dört saat hatta daha fazla çalışan insanların sonunun her şeye rağmen fakirhaneler olmasının normal olmadığına inanıyoruz” der. (Kapp, 1979: 164-5) Bu temasların ardından Edward Aveling ile *The Chicago Anarchists (Chicago Anarşistleri)* ve *The Working Class Movement in America (Amerika'da İşçi Sınıfı Hareketi)* kitaplarını yazarlar. Döneminin koşullarına odaklanarak, günümüze yansıyan analizleri sıralarlar. İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinden farklı olarak Amerika'da kapitalistlerle emekçi sınıf arasında daha keskin ayrımlar olduğunu söylerler. Feodal dönemin asalet ve soya dayalı sınıf kategorisi Amerika'da hiç görülmemiştir. Bu durum kapitalizmin iki keskin sınıfı arasındaki çatışmanın tüm vahşetiyle yerleşmesine sebep olur. Çalışan kadınların sayısı Amerika'da yüksektir çünkü sermayedarlar çocuk ve kadınların çalışmasını tercih etmektedirler. Hatta Fall River'ın bir ustabaşı, “Biz de işlerini yapabilen kadınları alabildiğimiz zaman asla erkekleri istihdam etmeyiz. Bu sadece azalan masraflar nedeniyle değil, aynı zamanda grevden dolayı daha az sorun yarattıkları için[dir]” diye açıklar. New Jersey'deki durumsa “kadın ve çocuk emeği, erkeklerden çok daha düşük fiyatlı [...] çalışma saatleri daha uzun ve

ücretleri daha az, üstelik kadınlar asla galeyana gelmez” ifadeleriy-le aktarılır. (Marx Aveling ve Aveling, 1891b)

1889 yılı İngiltere sınıf hareketi için oldukça hareketli bir yıldır. Büyük Britanya ve İrlanda Ulusal Gaz İşçileri Birliğinin kuruluşunda yer alan Eleanor, sendika liderlerine ders verir. 15 Ağustos 1889'da başlayan Dok liman işçilerinin grevini örgütler ve düzenlenen mitinglerin en ön sıralarında yer alır. Grev yüz seksen bin işçinin iş bırakmasına kadar varacak, Eleanor, Hyde Park'taki konuşmalarıyla işçileri direnişe ve sendikal örgütlenmeye ikna edecektir. Tabandan gelen gücü arkasına alarak mücadele dinamiğini canlı tutmaya gayret ederken, Silvertown'daki lastik fabrikasında kadın işçilerin isyanına destek verecektir. Engels, Paul Lafargue ve Clara Zetkin'in ziyaret ettiği grevin ardından da, Gaz İşçileri Kadın Kolu ve Silvertown Kadın Lastik İşçileri Sekreteri olarak kadın mücadelesini sınıf mücadelesiyle buluşturur. (Kapp, 1979)

1890'ın 1 Mayıs işçi gösterileri ise yıla damgasını vurur. Hyde Park'ta yaklaşık üç yüz bin kişinin katıldığı mitingin konuşmacıları arasında yine Eleanor Marx vardır. “Zincirlerinizi yere, siz uykudayken üzerinize düşmüş çiğ damlaları gibi silkeleyin. Siz çöksunuz – onlar az!” diye haykırırken, Chicago'da öldürülenlerden, yükselen sınıf dalgasından, çocuk ve kadın işçilerden ve sekiz saat çalışma talebinin zorunluluğundan söz eder. (E. Marx, 1890)

II. Enternasyonal'in kuruluş çalışmalarında yer alan Eleanor, 14-20 Temmuz 1890'daki birinci kuruluş kongresinde Clara Zetkin'in konuşmalarını İngilizce ve Fransızcaya çevirir. Aynı yıl Almanya Sosyal Demokrat Partisi'nin (SPD) kongresinde Sosyalizm ve işçi hareketi üzerine konuşma yapar, kongrenin ardından August Bebel ve Wilhelm Liebknecht ile enternasyonalin bir sonraki kongresi için hazırlıklarda bulunur. Brüksel'de yapılan ikinci kongreye Büyük Britanya ve İrlanda Delegasyonu'ndaki tek kadın olarak katılır. Nihayetinde, mücadeleyle günde sekiz saat çalışma hakkını kazanan ilk İngiliz sendikası onlarındır. Ayrıca Fabianların temsilcisi, Eleanor'un yakın arkadaşı George Bernard Shaw eşit işe eşit ücret

önerisinde bulunur. Cinsiyet ayrımcılığına, kadınların yedek iş gücü olarak çalıştırılmasına karşı talepler İngiltere meydanlarına, aldığı desteğin gücüyle Eleanor tarafından indirilir. 1896'daki dördüncü kongrede ise daha önce sözünü ettiğimiz gibi Clara Zetkin, Emma Ihrer ve Adelheid Popp ile birlikte kadın sorununu en önemli gündem maddesi haline getirir. Kongreye, kadınların seçme ve seçilme hakkı da dâhil, politik örgütlenme hakkının savunulması karar olarak sunulur. Diğer taraftan Eleanor Marx işçi sınıfı hareketi içinde yer alan kadınların delege olarak kongreye katılımlarının teşvikini ve bunun için özel kontenjan tanınmasını, kota ayrılmasını önerir. (Foster, 1955)

İngiltere'deki grev ve isyan dalgası bu yıllar boyunca sürmüştür. 29 Şubat 1892'de, yaklaşık 320 bin kömür madeni işçisi, sekiz saatlik çalışma talebi için greve gider. Aslında görünürde var olan ama gerçekte çocuklara ödettirilen günde sekiz saat mesai talebi direnişi yükseltir. Bu direniş için, Eleanor Marx, Berlin'de yayımlanan *Sozialpolitischer Centralblatt*'da (*Sosyalist Politik Merkezi Yayını*) şunları yazar: "Sadece altı saat çalıştıklarını söylüyorlardı. [...] ama çocukların on bir saat çalışmak zorunda bırakılması onların gözünde bunun değerini yerle bir ediyordu." (akt. Weisseweiler, 2006: 311)

İngiliz işçi sınıfı tarihi üzerine çalışan, döneminin sınıf çalışmalarını ve tüm eylemleri ilgiyle takip etmekle kalmayıp bizzat öznese olan Eleanor Marx, 1895'te *İngiltere'de İşçi Sınıfı Hareketi* çalışmasını kitaplaştırır. Kitap Wilhelm Liebknecht'in Almanca önsözüyle de basılır. Liebknecht önsözünde (1896) 'İngiltere'de İşçi Sınıfı Hareketi'nin yazarı, İngiliz işçilerin konumunu doğru bir şekilde belirledi ve resmetti. [...] İngiliz işçileriyle yaşadı ve savaştı [...] kendisi modern İngiliz işçi hareketinin bir parçası. [...] Ve bize, İngiliz işçilerin hareketinin ve tüm İngiliz tarihinin, istikrarlı ilerleyişinin [...] her şeye rağmen en sert itici gücün ayırt edici işaretini gösteriyor" diye yazar. Gerçekten de Eleanor'un tarihi araştırmalara dayanarak dönemine ilişkin tespitlerle şekillendirdiği ve analiz ettiği eseri çarpıcıdır. 12.-15. yüzyıllardan başlayıp 19. yüzyıla kadarki

dönemi analiz eder Eleanor. Döneminin işçi hareketlerini konumlandırır ve devrim beklentisinin yükseldiği 1800'lü yılları anlatır:

“Yıllar boyunca işçilerin bir sınıf olarak politik hareketi ölmemiş olsa da, en azından derin bir uykudaydı. 1848'in Nisan'ındaki felaketten bu yana neredeyse elli yıldır, işçiler bu uykudan uyanıyor. Ama işçilerin katıldığı ve en göze çarpan kısmı oynadığı politik hareketler değil. Çeşitli Reform hareketlerinde, fabrika mevzuatının iyileştirilmesi ya da kamuya açık konuşma, kamuya açık toplantılar ve özgür basının haklarını savunmak için yapılan ajitasyonlarda, gerçek kavgadan daha fazla pay aldılar. Ama her zaman, bağımsız bir işçi partisi olarak değil, bir burjuva partisinin taraftarlarıydı. Ancak, bağımsız, devrimci bir işçi partisi Chartizm'le öldüğünde, İngiliz işçi sınıfı hareketi, eşit bir yaşam ve başka bir yönde canlılık patlattı: Sendikalar Birliği.

[...] Ama eminim ki, sosyalizm “havada” - örgütlenmemiş, disiplinsiz - belki de, ve Kıta Avrupası'ndan gelen İngiliz yöntemlerinin muazzam farklılıklarına rağmen, Kıta Avrupası'nın ruhu, Birleşik Krallık'ta işçilerin her zaman genişleyen çevrelerine nüfuz etmektir. Bu ruhun yayılması, tarihini kısaca takip ettiğim İngilizce İşçi Sınıfı Hareketinin yeni bir evresine işaret ediyor.”

Eleanor Marx, sınıf mücadelesini yalnızca işçilerle sınırlamaz. Onun işçi sınıfı tanımında çocuk işçi olmak, kadın olmak, İrlandalı olduğu için İngiliz işçiler tarafından ezilmek, Yahudi olup aşağılanmak da vardır. Kısaca ezilen tüm kesimlerin mücadelesini sahiplenir Eleanor. Ve ilk kez soyadı Marx olan biri, yüksek sesle “Ben bir Yahudiyim!” diyecektir.

Bir Yahudi'nin Yahudi Sorunu Üzerine Söylevi

13 Mart 1881'de Rusya'da Çar II. Alexander iki genç sosyalist tarafından öldürülür. Faillerden birinin Yahudi olduğu iddiası tüm Avrupa'da Yahudi düşmanlığını yükseltmekle kalmaz, cinayetlere hatta katliamlara neden olur. Yalnızca Kiev'de yedi yüzün

üzerinde Yahudi'nin öldürüldüğü bildirilir. Karl Marx, Zasuliç'e yazdığı mektupta bu durumu (Marx, 8 Mart 1881) "[...] bu konuda orijinal kaynaklardan veri toplayarak yaptığım özel çalışma beni Rusya'nın yeni dirilişinde köylülerin ana aktör olacağına inandırdı. Ama bunu yapabilmeleri için öncelikle her yönden üzerlerine gelen etkilerin ortadan kaldırılması ve ondan sonra doğal bir gelişimi mümkün kılacak şartların sunulması gerekir" ifadeleriyle eleştirir. Eleanor da konuyu İngiliz basınının gündemine taşımak için veri toplayacaktır.

İlerleyen yıllarda Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı Londra'nın doğusunda çalışmalar yürütebilmek, ayaklanmalardan etkilenen Yahudi işçilerle rahatlıkla konuşabilmek için halkın dili olan Yidiş dilini öğrenir. Yahudi işçilerin pek çoğu büyük tekstil fabrikaları için ucuz hazır giyim işleri yapan terzilerdir. *The Factory Hell*'de bu küçük atölye sahiplerini "sweater", yani az paraya çok çalıştıran işveren, olarak nitelese de, keskin bir sömürüden söz edemez çünkü sweaterlar da kötü koşullarda çalışmak zorunda olan "işverenler", çoğu evlerinin bir odasını atölyeye dönüştüren eski işçilerdir. 1884'te ziyaret edilen 1478 atölyeden kayıt altına alınan koşulları yazılan raporlardan teker teker aktaran Eleanor somut bir cehennem resmeder:

"Lavaboda tuzak yok. Sarnıçtan su içilmez. Çöp yığını: uygun çöp kutusu yok. W.C.'ye su temini (aynı sarnıçtan) sırasız. Bir evde üç aile.

"Çok kirli bir yer. Pis paçavra ve kemiklerle dolu yer. Gider yok."

"Aşırı kalabalık. İçme suyu ve W.C. aynı kaynağa bağlı."

"W.C. hemen hemen çalışma odasının içinde. Bodrum dışında su temini yok, kiracıların ulaşabileceği yer yok. Çöp kutusu yok. İçme suyunun durumu hakkında şikâyetle bulunuldu. Caddenin bu tarafındaki tüm evler, 18 no.lu bir sarnıçtan sağlanıyor."

[...] Raporların 60'ı, kovuşturmanın hak ettiği davaların binde biri bile değildir. Kayıtlı olanlar: Frederic Kirchenwitz, sabah

8'den akşam 11'e kadar dört genci çalıştırdığı için. Woolf Herzberg, sabah 8'den akşam 11.5'e kadar bir kadını işe aldığı için. Michael Goldstein, iki genç kişi sabah 8.30'dan 11.19'a. Victor Freedman, iki genç kişi sabah 8'den 10.57'ye kadar."

1890'daki büyük 1 Mayıs gösterilerinde insanlık dışı çalışma koşulları için eyleme katılan Yahudi zanaatkârlar ve işçiler esasında aynı yılın sonbaharında ayaklanacaktır. Antisemitizmin yükselişi çalışma koşullarının yanı sıra gündelik hayatı da yaşanılmaz kılacak boyutlara varmıştır. Aynı yılın 1 Kasım'ında büyük bir miting düzenlenmesine karar verilir ve Eleanor konuşma yapması için davet edilir. Cevap mektubunda "Sevgili yoldaşlar, 1 Kasım'daki toplantıda konuşma yapma olanağı tanındığı için çok mutluyum, özellikle babam da bir Yahudi olduğu için daha da mutluyum" diye yazar. (Kapp, 1979: 504) Yapılmasına izin verilmeyen toplantı sonrası Engels de antisemitizmin geri kalmış bir kültürün ürünü olduğunu, proleteryanın en aç ve yoksul kesimlerinden olan Yahudilerle yapılan eylemleri hatırlatır. Sermayeye karşı mücadelemizde antisemitizme mi katılmamız bekleniyor diye sorar. Tersine Yahudilere şükran sunar: "Yahudilere çok derinden borçluyuz, [...] Marx tam bir Yahudi kanı taşıyordu; Lassalle Yahudiydi." (Engels, 9 Mayıs 1890)

Eleanor Marx'ın özellikle 1890'lı yılların yükselen işçi sınıfı hareketinde antisemitizmi deneyimlemesi, Sosyalist Yasası'yla Almanya'dan sürgün edilen gazeteci, şair Ben Vinchevsky ve yazar Israel Zangwill'le, yazar Amy Lewy ve Olive Schreiner gibi Yahudi ve politik isimlerle kurduğu kişisel dostluklarla da olmuştur. Daha en başından II. Enternasyonal'in Zürih'teki kongresinde Vinchevsky'nin sosyalistlerin Yahudi işçilerin yaşadıkları sömürünün farkında olmadıklarını söylemesi Eleanor için etkileyici bir çıkış olmuştur. (Holmes, 2014: 307-9) Ancak Eleanor Marx'ın ilgisi Yahudi dinine değil, Yahudilerin dinlerinden ve etnik kimliklerinden ötürü yaşadıkları katmerli sömürüdür.

Eleanor Marx, Gustave Flaubert'in modern edebiyatın sarsılmaz eserlerinden biri kabul edilen *Madame Bovary*'sini Fransızcadan İngilizceye çevirir. Şaşırtıcı şekilde romanın başkarakteri Emma Bovary gibi bir sona hazırlar hayatını. 31 Mart 1898 günü zehir içerek hayatına son veren Eleanor Marx'ın ölümü hâlâ tartışma konusudur. Ölümünün ardında Edward Aveling'le yaşadığı sıkıntılı aşk hayatı herkesçe kabul edilir. Nasıl olduğu bilinmese de Eleanor'un yitirilişi şüphesiz yoldaşları ve en çok da beraber mücadele ettiği dava arkadaşları olan işçileri dehşete düşürmüştür. Henry H. Hyndman'ın sözleri bugünün mücadele deneyiminde Eleanor Marx'ın yerini özetler niteliktedir:

“Bu istikrarlı, aydın, zeki kadını, bu ıslıl ıslıl, neşeli, hayat dolu insanı hayata daha fazla katlanamama noktasına getirmek nasıl mümkün olmuştur? Onun ölmeye hakkı yoktu. Yapacağı çok şey vardı ve o, babasıyla birlikte hayatlarını adadıkları büyük davanın yedieminiydi. Eleanor Marx bizim için dünün sosyalizmi ile bugünün sosyalizmi arasındaki köprü idi.” (Weissweiller, 2006: 376)

Kaynakça

Temel Metinleri

Eleanor Marx Aveling ve Edward Aveling (1886). “The Women Question”, *Wesminster Review*, <https://www.marxists.org/archive/eleanor-marx/works/womanq.htm> (erişim tarihi 06.01.2018).

Eleanor Marx (28 Kasım 1896). “E Belfort Bax's Response”, *Justice*, <https://www.marxists.org/archive/eleanor-marx/1896/11/proletarian-home.htm> (erişim tarihi 11.03.2018).

Eleanor Marx, (1883). “Karl Marx II”, *Progress*, çev. Sally Ryan, <https://www.marxists.org/archive/eleanor-marx/works/tov.htm> (erişim tarihi 03.04.2018).

Eleanor Marx Aveling ve Edward Aveling (1891a). “The Factory Hell”, 2. Baskı, Aberdeen: James Leatham, <https://www.marxists.org/archive/eleanor-marx/works/factory.htm> (erişim tarihi 18.02.2018).

- Eleanor Marx Aveling ve Edward Aveling (1891b). "The Working Class Movement in America", *Swan Sonnenschein & Co*, <https://www.marxists.org/archive/eleanor-marx/works/wcia.htm> (erişim tarihi 02.02.2018).
- Eleanor Marx Aveling ve Edward Aveling (1887). "The Chicago Anarchists", *To-day*, <https://www.marxists.org/archive/eleanor-marx/works/chicago.htm> (erişim tarihi 02.02.2018).
- Eleanor Marx Aveling (1895). "The Working Class Movement in England" *Volkes lexicon*, <https://www.marxists.org/archive/eleanor-marx/1895/working-class-england/index.htm> (erişim tarihi 04.02.2018).
- Eleanor Marx (1890). "Speech on the First May Day", <https://www.marxists.org/archive/eleanor-marx/works/mayday.htm> (erişim tarihi 04.02.2018).

Referanslar

- Anderson, L. G. (2016). **Elizabeth Garrett Anderson: 1836-1917**, Cambridge: Cambridge University.
- Bebel, A. ([1879] 1977). **Kadın ve Sosyalizm**, çev. Sabiha-Zekeriya Sertel, İstanbul: Toplum.
- Comerford, R. V. (1998). *The Fenians in Context: Irish Politics and Society, 1848-82*, 2. Baskı, Dublin: Irish Amer.
- Engels, F. ([1846] 1997). **İngiliz İşçi Sınıfının Durumu**, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol.
- Engels, F. ([1885] 1967). **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol.
- Engels, F. (1890). On Anti-Semitism, *Arbeiter-Zeitung*, No. 19, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1890/04/19.htm> (erişim tarihi 12.02.2018).
- Fawcett, M. (2015). **Women's Suffrage: A Short History of a Great Movement**, New York: CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Foster, W. (1955). **History of the Three Internationals: The World Socialist and Communist Movements from 1848 to the Present**, New York: International Publishers.
- Hayes, C. J. H. (1917). "The History of German Socialism Reconsidered", *The American Historical Review*, 23(1), 62-101.
- Holmes, R. (2014). **Eleanor Marx: A Life**, New York&London&New Delhi&Sydney: Bloomsbury.

- Kapp, Y. (1972). **Eleanor Marx**, Volume One, London: Virage.
- Kapp, Y. (1979). **Eleanor Marx**, Volume Two, London: Virage.
- Lenin, V. İ. (1992). *Komün Dersleri*, çev. Kenan Somer, 2. Baskı, Ankara: Sol.
- Liebknicht, W. (1896). "Preface", *The Working Class Movement in England* içinde, çev. Edward Aveling, <https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1895/09/working-class-england.htm> (erişim tarihi 04.02.2018).
- Liebknicht, W. (1963). **Briefwechsel mit Karl Marx und Friedrich Engels**, (ed.) George Eckert, Mouton: The Hague.
- Lissagaray, P. O. ([1876] 1976). *History of the Paris Commune of 1871*, çev. Eleanor Marx, London: New Park, <https://www.marxists.org/history/france/archive/lissagaray/index.htm> (erişim tarihi 18.01.2018).
- Marx, K. ve F. Engels (1963). **Werke**, Band 28, Berlin: Dietz Verlag.
- Marx, K. ve F. Engels (1997). **Komünist Parti Manifestosu**, çev. Sol Yayınları Yayın Kurulu, Ankara: Sol.
- Meier, O. (1982) (haz.). **The Daughters of Karl Marx: Family Correspondence 1866-1898**, çev. Faith Evans, London: Andre Deutsch.
- Mokyr, J. (2018). "Great Famine 1845-1849", *Encyclopedia of Britannica*, <https://www.britannica.com/event/Great-Famine-Irish-history> (erişim tarihi 08.03.2018).
- Pykett, L. (2016). "A Daughter of Today: A Socialist-Feminist Intellectual as Women of Letters", **Eleanor Marx (1855-1898)** içinde, (ed.) John Stokes, New York: Routledge.
- Salzman, L.F. (1940). (ed.), **The Victoria History of Sussex Volume Seven**. Oxford University.
- Serebryakova, G. (2001). **Ateşi Çalmak 4**, çev. Ali Rıza Dırık, 2. Basım, İstanbul: Evrensel.
- Troçki, L. (18 Mart 2015). "Paris Komünü (18 Mart 1871) Üzerine", <http://www.soldefter.com/2015/03/18/paris-komunu-18-mart-1871-uzerine-leon-trocki/> (erişim tarihi 14.03.2018).
- Tsuzuki, C. (1967). **The Life of Eleanor Marx 1855-1898: A Socialist Tragedy**, Oxford: Clarendon.
- Weissweiler, E. (2006). **Tussy Marx: Babasının Kızı**, çev. Aysın Önen, İstanbul: Çitlembik.

Mektuplar

Eleanor Marx to Jenny Longuet 5 September 1874. **The Daughters of Karl Marx: Family Correspondence 1866-1898** içinde, (haz.) Olga Meier, (1982), çev. Faith Evans, London: Andre Deutsch.

Eleanor Marx to William Liebknecht (29 Aralık 1871). Marx/Engels Collected Works: Letters 1870-1873 içinde, Cilt 44, Lawrence&Wishart Electric Book.

Jenny Marx to William Liebknecht (29 Aralık 1871). Marx/Engels Collected Works: Letters 1870-1873 içinde, Cilt 44, Lawrence&Wishart Electric Book.

Karl Marx to Vira Zasulich (8 Mart 1881). <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1881/zasulich/reply.htm> (erişim tarihi 06.03.2018).

Edward Aveling: Bir Quartet

Cansu Parlak

Edward Aveling, bilim insanı, siyasetçi, yazar ve çevirmen... Başlı başına bir *quartet*. Bilimi ve ateizmi işçi sınıfına anlatmış, ömrünü sosyalist mücadeleye ve özgür düşünceye adanmış, bununla kalmayıp kendini müspet bilimlerde geliştirmiş, Marksist külliyyatın çevirisine katkıda bulunmuş, yetenekli, çalışkan, hevesli bir adam ve Marx'ın en azılı damadı.

Erken Dönem Hayatı

Aveling, 29 Kasım 1849'da, Londra Stoke Newington'da sekiz çocuklu bir ailenin beşinci çocuğu olarak dünyaya geldi. Babası Thomas William Baxter Aveling, *kongregasyonalist*¹ bir papazdı ve 1876 yılında *kongregasyonalist* kilisenin başkanlığına getirildi. Annesi Mary Ann ise Cambridgeshire'lı bir çiftçinin kızıydı.

¹ *Kongregasyonalizm*, İngiltere'de, 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başında, her kilisenin bağımsız ve egemen olması ile kendi ait olduğu cemaat tarafından idare edilmesini savunan akımdır. Protestanlığın bir kolu olarak ortaya çıkan akımı uygulayan belli başlı cemaatler *Püritenler*, *Kuakeristler*, *Baptistler*, *Anabaptistler* ve *Kongregasyonel Yöntemci Kilise*'dir. *İngiliz İç Savaşı*'ndan önce *Cromwell*'in desteği ile güçlenen akım, 1832'de *İngiliz-Galler Kongregasyonlar Birliği*'nin kurulmasıyla yerini pekiştirdi. Yerellik vasfından ötürü daha demokratik bir kilise vadediyor gibi görünse de, akımın en büyük paradoksu -bazı istisnai kiliseler dışında- ruhban sınıfı, vasıfsız görevliler ve üyeler arasına katı bir denetim ve denge mekanizması kurmasıdır. Britanya *kongregasyonalizmi* üzerine ayrıca bkz. (Dale, 2017).

Küçükken yaşadığı omurga hastalığı yüzünden çocukluğunu evde hapis geçirdi. Bu sırada babasının kütüphanesiyle haşır neşir olan Aveling, genç yaştan itibaren Bunyan, Shakespeare, Defoe, Fielding gibi yazarları ve teoloji üzerine sayısız kitabı elinden geçirdi.

Aveling, öğrenim hayatına Taunton School'da başladı. Altı erkek kardeş içinde sadece o ve Frederick okuyabiliyorken, diğer kardeşler, çıraklık, tezgâhtarlık gibi işlerle uğraşıyordu. Aveling, eğitimini, kız kardeşi Mary'nin altın işiyle uğraşan bir adamla evlenmesiyle zenginleşmeleri sonucu tamamlayabildi. 1867'de öğrenimine University College London'da tıp eğitimiyle devam etti. 1869'da burs aldığı zooloji bölümünden 1870'te mezun oldu. Çalışkan bir adam olan Aveling, dönemin önde gelen fizyologlardan Michael Foster'ın laboratuvar asistanlığını da yaptı. King's College London'da biyoloji dersleri vermeye başladı, fakat ateist ve sol düşüncelerinden ötürü buradan ayrılarak, Londra Hastanesi'nde karşılaştırmalı anatomi ve biyoloji dersleri verdi. Ayrıca 1872-1876 arasında, kız çocuklarının eğitimi konusunda öncü okullardan biri olan North London Collegiate School for Girls'te basit fizik ve bitkibilim dersleri verdi. *Botanik Tablolar ve Fizyolojik Tablolar* isimli bir ders kitabı yayımladı. Kitap Bilim ve Sanat Bakanlığı'nca da desteklendi ve öğrencilere devlet bütçesinden tahsis edildi. 1879'da King's College'da karşılaştırmalı anatomi bölümüne iş başvurusunda bulundu, ama kabul edilmedi.

“Edward Aveling akıllı, çalışkan ve gelecek vadeden bir akademisyendi. Özgün fikirler üretme yetisinden yoksun olsa da harika bir öğretmen ve yetkin bir yazardı. Halk eğitimine, özellikle de *Ulusal Seküler Topluluk* platformunda Darwinist felsefe ve ateizm eğitiminin işçi sınıfına ulaşmasına büyük önem atfetmişti. Alışlageldik akademik kurumlarda saygın ve başarılı bir kariyer pahasına siyasi düşüncelerine bağlı kalmıştı.” (Holmes, 2014: 171)

Takvimler, 30 Temmuz 1872'yi gösterdiğinde, ensesi kalın Leadenhall'lu bir çiftçinin miras zengini kızı Isabel Campbell Frank ile evlendi. Nikâh, Aveling'in babası tarafından Islington'da bir kilisede kıyıldı. Evlilikleri iki yıl kadar sürdü. Aveling'e göre, dindar ama zinacı 'Bell', kendisini bir papazla aldatmakla kalmayıp evlilikleri hakkında asılsız dedikodular çıkarmıştı. Aveling, evliliklerinin dostça sonlandığını iddia ediyordu. Aveling'in kardeşi Frederick'se abisinin, Bell ile parası için evlendiğini, fakat paranın yalnızca yarısını alabilince Bell'i terk ettiğini ve ayrılmasının başka kadınlarla çıkmasına denk geldiğini söyledi. (Holmes, 2014: 172) Aveling'in evliliği esnasındaki davranışları, *Sosyal Demokrat Federasyon*'da² da eleştirildi. Annie Besant ve Eleanor Marx dâhil olmak üzere çok sayıda kadınla ilişkisi olduğu bilinen Aveling, bu huyunu Marx ile *resmi birlikteliği* esnasında da sürdürdü.³ Bununla birlikte, Aveling'in paragöz ve eli uzun bir insan olduğu ve etrafından sık sık borç istediği bilinmekte.⁴

² *Sosyal Demokrat Federasyon (SDF)*, M. H. Hyndman tarafından kurulan İngiltere'nin ilk sosyalist partisidir. Partinin ilk toplantısı 7 Haziran 1881'de yapıldı. SDF'ye katılanlar arasında William Morris, George Lansbury, James Connolly ve Eleanor Marx vardı. Ancak Friedrich Engels, Hyndman'ın girişimini desteklemeyi reddetti. SDF, 1911'den 1920'de Marksist İngiliz Sosyalist Partisi'ndeki diğer radikal gruplarla birleşene dek, bünyesindeki sağ ve sol kanatların kendi içindeki mücadeleleriyle uğraştı. *Sosyal Demokrat Federasyon* üzerine ayrıca bkz. (Crick, 1994).

³ "Edward Aveling" <http://spartacus-educational.com/TUaveling.htm>

⁴ Hyndman, Aveling'in para konusunda güvenilmez biri olduğunu söylemiştir. Örneğin, arkadaşları Parsons'ın affedilmesi için siyaset ve edebiyat alanından çok sayıda tanınmış kişinin imzasıyla dönemin valisine gönderilmek üzere hazırlanan yazı, Aveling'in telgraf parasını harcaması sebebiyle asla gönderilememiştir (Hyndman, 1912: 142). Ayrıca evlilikleri esnasında Eleanor Marx'ı da maddi olarak zor durumda bırakmıştır. *Ulusal Seküler Topluluk*'tan ayrılmasının ardından eski patronu Charles Bradlaugh, topluluğun ödeneklerini kötüye kullanmakla suçlamıştır (Hunt, 1974: 326).

Siyasi Geçmişi

Aveling, Charles Bradlaugh⁵ ve Annie Besant⁶ ile tanışarak *Uluslararası Seküler Topluluk*'a⁷ katıldı.⁸ 1879'da *Topluluk*'un yayın organı *National Reformer*'da Charles Darwin'in *doğal seçim teorisi* üzerine açıklayan bir yazı dizisi kaleme aldı. Aynı dergide yayınlanan *Credo Ergo Laborado (İnanıyorum, Öyleyse Çalışacağım)* isimli makalesinde, "bütün kadınlar ve erkekler için düşünme, dile getirme ve davranma özgürlüğü istiyorum" sözleriyle artık hür fikirli biri olduğunu dile getirdi.⁹ İlk açık dersini Annie Besant moderatörlüğünde 10 Ağustos 1879'da veren Aveling, 1880'e gelindiğinde, topluluğun başkan yardımcısı olmuş ve özgür düşünce üzerine sayısız konuşma yapmıştı. Aveling, bilimsel duruşundan etkilendiği Charles Darwin ile 1881'de tanıştı. Din ve bilim üzerine yaptıkları uzun sohbetler sonucu Darwin'in ateist olduğunu iddia ettiği -ki bu gayet tartışmalı bir iddiaydı- *The Religious Views of Charles Darwin (1883)* isimli yazıyı yazdı.

Charles Bradlaugh'un dergisi *The National Reformer*'da çıkan bilimsel makalelere katkıda bulundu ve evrim üzerine *The Student's Darwin (1881)* isiminde bir kitap yazdı. Aveling, Londra Hastanesi'ndeki işinden kovulmasıyla sonuçlanacak ateist fikirlerini bu dönemde kaleme aldı. Yine bu dönemde bitkibilim, maymun türleri, genel biyoloji ve ametal kimyası üzerine yazılar yazdı.

⁵ İngiliz aktivist ve politikacı. *Uluslararası Seküler Topluluğu*'nun kurucusudur. 1880 yılında *Liberal Parti*'den Northampton vekili seçilmiştir. Sendikacılık, cumhuriyetçilik ve evrensel oy hakkını desteklese de sosyalizme ve sosyalistlere karşı ayrıştırmacı ve sekter bir tutum içinde olmuştur.

⁶ İngiliz sosyalist, teosofist, kadın ve işçi hakları aktivisti; İrlanda ve Hint özyönetimi destekçisi. *Uluslararası Seküler Topluluğu*'nun önemli isimlerindendi ve Charles Bradlaugh'un yakın dostuydu. Ayrıca *Fabian Topluluğu*'nun ve *Sosyal Demokrasi Federasyonu*'nun da önde gelen sözcülerindendi.

⁷ 1866'da İngiltere'de, Charles Bradlaugh tarafından kurulan, kamusal alanda Hristiyan ayrıcalığını bitirmeyi hedefleyen ve halen aktif olan örgüt. Daha fazla bilgi için bkz. <https://www.secularism.org.uk/>

⁸ Aveling'in annesi 1877'de alkole bağlı beyin kanamasından hayatını kaybetti. Annesine çok düşkün olan Aveling'in ilk kez net bir şekilde ateist oluşunu dile getirmesi annesinin kaybının hemen sonrasında olmuştur.

⁹ Edward Aveling, *National Reformer*, 6 Temmuz 1879.

Annie Besant, Britanya çapında, sekülerizm, bilim, Hristiyanlıktaki tanrı algısı, evrim ve Darwin'in teorileri üzerine konuşmalar yapması için Aveling'le pazar dersleri organize etti. Aveling'i *Sosyal Demokrat Federasyonu*'nun lideri H.H. Hyndman ile tanıştıran da Besant'tı. Aveling, 1882'de, işçi sınıfı için daha özgür bir ilkokul şiarı ile *Londra Okul Yönetimi* seçimlerine Westminster'dan adaylığını koyduğunda, hem *Seküler Topluluk* hem de *Sosyal Demokrat Federasyon* kendisini destekledi ve Aveling yönetime seçildi. Ayrıca Aveling, 1880 genel seçimlerinde Northampton'dan adaylığını koyan Charles Bradlaugh'a seçim çalışmalarında destek oldu.

1884'te Marx'ın en küçük kızı Eleanor (Tussy) Marx ile hayatını birleştirerek, Britanya sosyalizmiyle içli dışlı olan Aveling, eşiyle birlikte *Sosyal Demokrat Federasyon*'un yürütme kuruluna seçilse de William Morris ve Belfort Bax'ın sonradan *Sosyalist Lig*'e evirilecek olan hiziplerle birlikte federasyondan ayrıldılar.¹⁰ Ayrılığın sebebi, Aveling'in federasyonun lideri Hyndman'la birçok konudaki uyuşmazlığıydı. Esasında federasyonun birçok üyesi Hyndman'dan rahatsızdı. Edinburgh'da bir yoldaşına sebepsiz yere, üstelik konseyin aksi yöndeki kararına rağmen örgüt adına "anarşist" suçlamasında bulunduğu söyleniyordu. Ayrıca konsey üyeleri arasında sorun çıkardığı ve daha sonraki seçimlerde kendine yandaş bulmak için yeni il teşkilatları açtığı da Hyndman'a yöneltilen suçlamalar arasındaydı.¹¹ 27 Aralık 1884'teki toplantıda Hyndman karşıtı bir gensoru verildi. Her ne kadar yandaşlarını getirse de, 10'a 8 oyla Hyndman'ın örgütten ihracına karar verildi. Sürüncemeli tartışmalar sonunda William Morris, Belfort Bax, Eleanor Marx ve Aveling'in

¹⁰ Bu süreçte federasyonda üç hizip mevcuttu: Ernest Belfort öncülüğündeki militan enternasyonalistler, Hyndman öncülüğündeki ulusalcı demokratlar ve liberteryen sosyalist William Morris öncülüğündeki tarafsızlar.

¹¹ Hyndman'la ilgili bir olay da, Karl Marx'ın cenazesinde konuşma yapmaya çağırılması, fakat kendisinin konuşmayı İngiliz bir işçinin yapmasının daha doğru olacağını önermesi üzerine, bu işi (karşının da desteği ile) Aveling'in üstlenmesiydi. Aveling'in cenazedeki başarılı konuşmasının ardından Hyndman, intikamını Belfort Bax'ı federasyonunun yayın organı *Today*'den sürüp yerine kendi taraftarı sosyalist aktivist ve gazeteci Henry Hyde Champion'ı getirerek aldı.

başını çektiği muhalif fraksiyon zafer kazandı ve Hyndman'ın istifa etmemesi üzerine hep birlikte federasyondan istifa ettiler.¹² Ayrıllıktan sonra, 2-3 hafta içerisinde, 13 Ocak 1885'te *Sosyalistlere* hitabıyla yazdıkları bildiriyle yeni oluşumlarının da sinyali verdiler. 1885 başında, içlerinde Eleanor Marx ve Aveling'in de bulunduğu fraksiyon, Doğu Londra, Hammersmith ve Leeds gibi bazı il teşkilatlarını bünyelerine katarak *Sosyalist Lig*'i kurdu. Aveling, örgütün yayın organı *Commonweal*'da da Morris ile birlikte çalıştı ve dergide yazılarını yayımladı. 1886'da *Sosyalist Lig*'den ayrılıncaya kadar kıyıda köşede kalmış bir üyeydi.

Sosyalist Lig, ölü doğmuş bir örgüttü. Bünyesinde *Fabianlar*dan¹³ Hristiyan sosyalistlere, Marksistlere kadar farklı görüşlerden insanlar barındırıyordu. Fakat asıl sorun anarşistlerdi. Örgütteki anarşistlerin mevcudiyetinden duyulan rahatsızlık, Engels'in Laura Marx'ın eşi Paul Lafargue'ye yazdığı mektupta da kendini gösterdi.¹⁴ Engels'in kaygısı yersiz değildi, örgüt ve yayın organı anarşist güdümüne girecek, sekter ve kapsayıcı olmak arasında gidip gelen sarkaç dengeyi sağlayamayacaktı. Anarşistler, parlamenter yollarla egalitar-yen bir yönetim amacı güdenler ve parlamenteryanizm karşıtı sosyalistler gibi hiziplerden önce parlamenteryanizm yanlıları kopacak, 1887'ye doğru anarşistler, sosyalistlerden sayıca üstün hale gelecek ve nihayetinde örgüt 1889'da tamamen anarşistlere bırakılacaktı. Bu süreçte, örgütün dümeni anarşizme kırdığını anlayıp ayrı örgütlenme yolunu seçen sosyalist gruplardan biri de örgütün Aveling çifti

¹² Eleanor Marx, 1 Ocak 1885'te kardeşi Laura'ya yazdığı mektupta toplu istifaları üzerine şu sözleri sarf edecekti: "Sosyal Demokrat Federasyon'daki krizler daha fazla ertelenemezdi. Hyndman, çamura daha çok batardı... Zafere rağmen çoğunluğun istifa ederek yeni bir örgüt kurmasının sebebi, aynı Morris'in de belirttiği gibi örgütün artık 'ihlak etmeye değer olmadığı'dır" (Kapp, 1976: 55). Benzer şekilde, Hyndman'la düşman olan Engels'in de bu ayrılıktan memnuniyet duyduğunu Eduard Bernstein'a yazdığı 29 Aralık 1884 tarihli mektuptan öğreniyoruz (Engels, 1995).

¹³ Demokratik sosyalizmi, devrimle değil, aşamalı reformlarla demokratik bir çerçevede gerçekleştirmeyi hedefleyen Britanya menşeli örgüt. 4 Ocak 1884'te, Londra'da kurulan örgütün önde gelen isimleri arasında Edward Carpenter, John Davidson, Havelock Ellis ve Edward R. Pease gibi isimler bulunmaktadır. *Fabianlar* üzerine ayrıca bkz: Cole, 1961.

¹⁴ Mektup için bkz: Engels, 1995.

önderliğindeki Londra bürosuydu. Büro çevresi *Bloomsbury Socialist Society* ismiyle Ağustos 1888'de örgütlendi. Örgüt, 1890 1 Mayıs'ının tertipleiyici örgütlerinden biriydi. 4 Mayıs 1890'da Hyde Park'ta düzenlenen, Eleanor Aveling'in de konuşma yaptığı bir mitingün organizatörlerinden oldular. (Marx ve Engels, 2001: 611) ¹⁵

1890'lı yılların başında, Britanya'daki işçi hareketi örgütlenmeleri oldukça dağınıktı ve gelecek vadetmiyordu. Çok sayıda sendika ve fraksiyon, parlamenter umutların peşine düşmüş, *Fabian*'lar *Liberal Parti* çatısında siyaset yapmaya başlamıştı. *Liberal Parti*'ye işçi sınıfının sözcülüğünü yapma konusunda duyulan güvensizlik, 1892 genel seçimlerinde milletvekili seçilen üç işçinin parti tarafından sahiplenilmemesiyle perçinlendi. Seçimlerden iki ay sonra, Eylül'de gerçekleştirilen bir sendika toplantısında bağımsız bir parti kurulması çağrısı yapıldı; böylece 1893 yılında *Bağımsız Emek Partisi* kuruldu. Seçilen üç işçiden biri olan Keir Hardie'nin ilk başkanlığı olduğu partinin kurucu üyelerinden biri de Edward Aveling'di.¹⁶ Aveling, bu esnada gaz işçileri sendikasında da denetçi olarak görev yapmaktaydı. Fakat 1896'da, başkan Hyndman'la husumetine rağmen *Sosyal Demokrat Federasyon*'a geri dönmek için *Bağımsız Emek Partisi*'nden ayrıldı.

1886'da, Aveling ve Marx-Aveling çifti, *Amerika Sosyalist Partisi* tarafından düzenlenen bir tur kapsamında Birleşik Devletler'e gitti ve konferanslar verdi. Büyük kalabalıklara hitap etseler de Edward Aveling, fuzuli harcamaları yüzünden seyahati karşılayan sosyalist parti liderleri ile anlaşmazlığa düştü. Çift, Amerika'daki işçi sınıfının durumu üzerine bir kitap da yazdı. *The Working Class Movement in America (1891)* isimli kitabın muhteviyatına daha sonra değineceğim.¹⁷

¹⁵ Eleanor Aveling'in konuşması için bkz: <https://www.marxists.org/archive/eleanor-marx/works/mayday.htm>

¹⁶ *Bağımsız Emek Partisi* üzerine ayrıca bkz: Pelling 1954. Keir Hardie'nin biyografisi için bkz: <http://spartacus-educational.com/PRhardie.htm>

¹⁷ Çiftin birlikte yazdığı diğer bir yazı da kadın ve evlilik sorununu ele aldıkları *The Woman Question (1886)*'dir.

Yazı için bkz: <https://www.marxists.org/archive/eleanor-marx/works/womanq.htm>

Amerika dönüşünde Aveling, Britanya sosyalistleri içinde çok da güven vadeden bir kişilik değildi. Friedrich Engels ile yeni bir Marksist işçi sınıfı partisi arayışına girdiğinde eski tanıdıklardan pek destek alamadı.¹⁸

Aveling'in sosyalizme katkıları bunlarla sınırlı değildi. 1884'te Engels'in isteği ile *Kapital*'in birinci cildinin çevirisine katkıda bulundu. Ayrıca Lev Aleksandrovich Tikhomirov'un Rus, Baltık ve Türkistan coğrafyasının jeopolitikasını ele aldığı *Russia, Political, Social* (1888) isimli eserini Fransızcadan İngilizceye çevirdi. Bunlara ek olarak, *Sosyalist Lig* zamanlarında, sosyalizm üzerine çok sayıda metni çevirdiği biliniyor.

Aveling'in alâmetifarıkası birden çok alanda kendini göstermiyordu. Siyaset, bilim, tıp ve çeviri ile ilgilenmesinin yanı sıra yazarlığını da konuşturan Aveling, Alec Nelson ismiyle başarılı oyunlar yazdı. *Nathaniel Hawthorne's The Scarlet Letter* isimli eserini oyunlaştırdı ve oyun, 1888'de Londra'da sahnelendi.

Sosyalizme ve Özgür Düşünceye Katkıları

Aveling, ateist duruşu yüzünden işinden ve belki eşinden (Bell Frank) olan bir insandı. Fakat ateist fikirlerini dile getirmekten ve yaymaktan asla geri durmadı. Özgür düşünce üzerine sayısız konuşma yaptı. *Ulusal Seküler Topluluk*'taki görevi esnasında, *Freethinker* isimli hümanist derginin kurucu editörü George William Foote kutsala hakaretten hapsedildiğinde, derginin editörlüğünü üstlendi. (Holmes, 2014: 168)

Seküler düşüncesinin manifestosu olarak düşünebileceğimiz *The Gospel of Evolution* isimli makalesini 1884'te *Atheistic Platform* dergisinde yayımlayan Aveling, evrim üzerine şu sözleri sarf etti:

“Bu yeni hakikatin vaizleri doğanın kendisi ve çocuklarıdır, yani insanlık tarihi, bütün bilimler, şu anda yaşadığımız ve sevdiğimiz hayatlarımız bu müjdenin öncüleridir. Bu hakikatin

¹⁸ “Edward Aveling” <http://spartacus-educational.com/TUaveling.htm>

tapınakları ise üniversiteler, devlet okulları, delikanlı ve genç kızların okuduğu ilim sınıfları, laboratuvarlar, felsefeciler ve gerçeği arayan kalpleridir.” (Aveling, 1884: 48)

Şunu belirtmek gerekir ki, Aveling’in nev-i şahsına münhasır bir ateizm anlayışı vardı. *An Atheist on Tennyson's Despair* (1882) isimli yazısında ateizmin depresif ve insanı çaresizliğe sürükleyen bir özelliğe haiz olmadığını, tam aksine ateizmin kendi iç estetiği ve hazzı olduğunu söylüyordu. O dönemde ateist düşüncede ve edebiyatta yaygın olarak işlenen tanrısız kalan insanın yalnızlığı, umutsuzluğu ve bedbahtlığı temasına temelden karşı çıktı. Ona göre bu insanlar, ateizmin kişiye sağladığı rahatlığın farkına varmamıştı, üstelik gerçekten ateist değil, sadece tanrısız bir dünya tahayyül eden teistlerdi.¹⁹

Charles Darwin and Karl Marx: A Comparison (1897) isimli yazısında insanlara önereceği ilk üç kitap içinde İncil’in de olduğunu söylüyordu. İncil’i kutsal değil, tam aksine çok *insanî* buluyordu. İsa hakkındaki görüşleri de alışlagelenden farklılık gösterdi. *An Atheist on Tennyson's Despair*’de (1882) İsa’ya dair şu cümleleri kurdu:

“... İsa’dan kopmamız mümkün değil. O bizim hakiki kardeşimiz ve arkadaşımız. Sanıyorum ki, biz onu Hristiyanların anlayamayacağı bir şekilde seviyoruz. O, bizler için yanlış öğretilerinde ve hatalarında bile yine de çok insani. Ona kutsallık atfetmek onun olağanüstü kişiliğine bir değer katmaz. Bu tam aksine ondan rol çalarak onun mükemmelliğini yok eder...”

Tartışmalı *The Religious Views of Charles Darwin* (1883) isimli yazısı da bir o kadar dikkat çekiciydi. Bu yazıyı tartışmadan önce şunu belirtmek lazım gelmektedir; Darwin, dini, kabilenin hayatta kalma stratejisi olarak yorumlamasına, doğadaki acı ve ıstırapın her şeye kadir bir tanrının varlığına işaret etmediğini düşünmesine

¹⁹ Aveling, Annie Besant öncülüğünde verdiği *Neden Hristiyan Olmaya Kalkışmıyorum?* isimli pazar derslerinin birinde, Hristiyanlığın kendisinde akut bir acıya ve etik belirsizlikten kaynaklı ıstırapa neden olduğunu, diğer yandan sekülerizmin kendisine saf bir menfaat sağladığını belirtmiştir.

rağmen hiçbir zaman ateist olduğunu söylemedi. *Kötülük problemi*²⁰ kafasını kurcalasa da doğada organizmaların mükemmel bir uyum içerisinde olması fikri sebebiyle deizmden de kopamadı. Kendi sözleriyle:

“Fikrim genelde değişken... Bir insanın ateist olup olmaması terimin anlamına bağlı olarak değişiyor... En değişken halimde bile tanrının varlığını reddeden anlamda bir ateist olmadım... Bence, genellikle (ve yaşlandıkça) ama her zaman değil, agnostiklik benim ruh halimi en iyi açıklayan tanımdır.”²¹

Darwin'in teorileri Hristiyan dünyasında tepki ile karşılanmıştı. Katolik Kilisesi ve Kurtuluş Ordusu, Darwin'in ölümünün ardından bilimsel çalışmaları sebebiyle öbür tarafta işkenceler çektiğini söylemişti. Hristiyan komünitenin bir kısmı ise Darwin'in teorilerinin dini öğretilerle uyuştuğunu ve hatta Darwin'in dindar olduğunu bile iddia etti. Teorilerin kilise tarafından ibra edilmesi ve Darwin'in kat'i suretle ateist olduğunu açıklamaması, Aveling gibi azılı bir ateisti elbette rahatsız edecekti, zira teorileri dini öğretilerle çelişen Darwin gibi bir dâhiyi teizm kaptırmak, ateistler için çok büyük bir kayıptı. Bu yüzden, Darwin kalesi ne olursa olsun savunulmalıydı.

Darwin'in ölümünden bir yıl kadar sonra Aveling *The Religious Views of Charles Darwin (1883)* isimli tartışmalı yazısını kaleme aldı. Darwin'in ölümünden sonra Hristiyan camiasının ona karşı takındığı tavrın tasviri ile başlayan yazının temel argümanı, Aveling'in iki ateist arkadaşı ile birlikte Darwin'in evine misafir oldukları esnada edilen sohbetten yapılan çıkarsamalardan oluşuyor.

²⁰ *Kötülük problemi*, sel, deprem, açlık, susuzluk gibi kötü olayların her şeye kudreti yeten bir tanrının varlığını imkânsız ya da düşük olasılıklı kıldığını öngören argümandır. Teistlere göre ise tanrıdan gelen ve kötülük gibi gözükten bir hadise, sanılanın aksine iyiliğe hizmet edebilir. Örneğin açlıktan ölme, bazı teist düşüncüler tarafından genelin iyiliği için tanrıdan gelen bir şey olarak görülse de –ki bu kötülük probleminin teist açıklamasının en popüleridir– Darwin, doğal seçilimin tasarım ihtiyacını ortadan kaldırdığını söylemiştir. Buradan da anlaşılmaktadır ki *kötülük problemi*, Darwin'in kafasını oldukça kaşıtmıştır. *Kötülük problemi* üzerine ayrıca bkz. (Speak, 2015).

²¹ “What Did Darwin Believe?” Mary Everest Boole <https://web.archive.org/web/20090225124103/http://www.darwinproject.ac.uk/content/view/130/125/>

Sohbet, içgüdülerin kalıtsal olup olmadığı ekseninde başlamışken laf dönüp dolaşıp dine geliyor. Konuyu açanın Darwin olduğunun altını çiziyor, Aveling. Darwin “*neden kendinize ateist diyorsunuz?*” diye soruyor. Aveling, Darwin’e büyük saygı beslese de onun bu soruyu ateizmin tanımına dair yeterli bilgiye sahip olmadan sorduğunu teslim ediyor ve şu açıklamayı yapıyor (1883: 4):

“Anladığım kadarıyla, Charles Darwin, dini ve bilimsel taraflar arasındaki büyük çekişmeye pek fazla ilgi göstermemiş. Bunun kanıtına unutulmaz sohbetimizin birden fazla noktasında denk geldik. Ateist sözcüğünün yanlış anlaşılması öylesine yaygın bir durum ki, o [Darwin] bile ateistin tanrısı reddettiğini sanıyor... Gayet saygılı bir biçimde açıklamayı yaptık, deizme dair bir kanıt bulunmadığı için, bir isim bulunmasının fenomenin açıklaması olamayacağı için... ateist olduğumuzu belirttik.”

Aveling, Yunanca α ekinin olumsuzluk eki olmadığını, yoksun bırakma anlamı olduğunu söyleyerek,²² tanrının var olduğunu kabul etmekten kaçındıkları kadar tanrısı reddetmekten de kaçındıklarını söylüyor. (1883: 5) Aveling, bu açıklamalarından sonra Darwin’in kafasında yeni fikirler canlandığının yüzünden okunduğunu ve fikirlerine ardı ardına katıldığını belirtse de, Darwin, nihayetinde şu sözleri sarf ediyor: “Düşüncenize katılıyorum, ama *Agnostik* sözcüğünü *Ateiste* tercih ederim.” (1883: 5) Bunun üzerine, agnostisizm ve ateizmin farklılıkları üzerine bir tartışma çıkıyor. Agnostisizmin, kutsala saygılı bir ateizm olduğu tanımı üzerinden, ateizmin agnostisizme nazaran daha saldırgan ve kitlelerle uzlaşmaz bir çağrışımı olduğu söyleniyor. Darwin, şu soruyu yöneltiyor: “Neden bu denli saldırgan olmak zorundasınız? İnsanlığa bu bilgileri empoze etmek ne kazandırır ki? Sizler iyi eğitilmiş, kültürlü ve düşünceli insanlarsınız, peki kitleler bu fikirler için yeterince olgunlaştı mı?” Aveling

²² Aveling’in “α-” ekine dair açıklama, ateizmi, teizmin karşıtı, yani tanrının yokluğuna dair bir inanç olarak alınmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Kant’ın moral (ahlaklı) –amoral (ahlaksız) –immoral (ahlakdışı) ayrımı ile bir bağlantı kuracak olursak, bu analogide ateizm immorale değil, amorale denk düşmektedir, yani tanrının yokluğunu belirtmemekte, tanrı dışılığı ifade etmektedir.

ise aynı durumun Darwin'in *Türlerin Kökeni*'ni yazdığı dönemde kendisi için de geçerli olduğunu, fakat kendisinin bulgularını yaymaktan geri durmadığını belirtiyor.

40 yaşına kadar Hıristiyanlıktan vazgeçmediğini söyleyen Darwin, aslında teoloji üzerine çok fazla kafa yormadığını, -yoracak vakti olmadığını- Hıristiyanlıktan ise *ispatla desteklenmediği için* vazgeçtiğini *itiraf ediyor*. (1883: 5-6) Darwin'in bu beyanından yola çıkarak, dini inançları her daim yadsıdığından ve zamanla dini inançlarla bütün bağıni kestiğinden memnuniyet duyduğunu belirterek bitiriyor, Aveling.

Darwin'in, ateizm ve agnostisizm kavramlarını, üslup farkından doğan bir ayrım olarak algılamasından mütevellit muğlâk inancının, net bir inançsızlığa indirgendiği bu yazı, Aveling'in 14 yıl sonra kaleme alacağı *Charles Darwin and Karl Marx: A Comparison* (1897) isimli yazısının da bir nevi mayası oldu. Yazı, Darwin ve Marx'ın eserlerinin muhteviyatlarıyla başlıyor, bunlara uzun uzun değinmeyeceğim. İkisinin çalışmalarına dair, Aveling'in önerdiği şeyin özü, iki tarafın da kendi alanlarında devrimci eserler verdiği. Marx'ın *Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı*'sı ile Darwin'in *Türlerin Kökeni* arasında kurduğu benzerliği şu sözlerle anlatıyor Aveling:

“[Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı] kapsayıcı ve klasik bir eser olan *Kapital*'in özeti. Tıpkı Darwin'in *Türlerin Kökeni*'nde bütün gerçekliklerden ziyade o gerçekliklere dayalı çıkarımları ele alması gibi, Marx da, *Eleştiri*'de bazı ekonomik çıkarımları anlatıyor... İki eser arasındaki diğer bir benzerlik de ikisinin de 1859'da çıkması. 19.yüzyılda biyoloji ve ekonomi alanında devrim yapan, bütün düşünceyi ve yaşamı değiştiren iki eser de aynı yıl yayımlandı.” (Aveling, 1897: 4-5)

Aveling'in ikili arasında kurduğu diğer bir benzerlik ise farklı alanlarda ortaya attıkları devrimci teoriler: Marx'ın artı değeri ve Darwin'in evrimi. (Aveling, 1897: 5) Bilimsel çalışmanın beş adımını (gözlem, deney, kayıt, yansıtma, genelleme) tanımlayan Aveling, ilk dördünün genellikle bütün bilim insanlarında bulunduğunu, fakat

çok az kişinin büyük genellemeler yapabildiğini, Marx ve Darwin'in bu sayılı insanlardan ikisi olduğunu söylüyor. Darwin ve Marx'ın öğretilerinin çelişkisi üzerine ise şu sözleri sarf ediyor:

“Birçok muhalifimiz, Darwin'in ve Marx'ın öğretilerinin antagonistik olduğunu iddia ediyor, *Doğal Seçilim*, bizim kapitalizm karşıtlığımızla çelişmekteymiş. Bana göre oldukça hatalı olan bu görüşü burada değil, Darwinizm ve sosyalizm üzerinde bir makalede analiz edeceğim. Fakat 25 yıl boyunca Darwin'in öğrencisi ve uzun yıllar boyunca sosyalist yazıların takipçisi olarak şunu söyleyebilirim ki, iki öğreti arasında hiçbir çelişki yok. Sosyalizm, evrimin mantıksal sonucu, Darwin'in öğretileriyle desteklenen en güçlü bilimsel kanıttır.” (Aveling, 1897: 9)

Marx ve Darwin'in arasında kurulan son benzerlik, ikisinin de ateist olması. Aveling, Marx'ın ateizminin bariz olduğunu bir cümlede belirtirken, Darwin için *The Religious Views of Charles Darwin* (1883) yazısındaki görüşmeye atıfta bulunmak zorunda kalıyor. (1897: 11)

Charles Darwin and Karl Marx: A Comparison'ın, Marx ve Darwin arasında kurduğu cılız analogi, sosyal ve müspet bilimleri karşılaştırmaktan kaynaklı bazı yapısal tutarsızlıklar ve Aveling'in tam olarak temellendiremediği varsayımlar üzerine yükseldi. Aveling, Darwin'in inançsızlığı (!) ekseninde yine kendi yorumunu doğru kabul etti. Darwinizmin, sosyalizmle çelişmediğini iddia edeceği bir yazıyla bu yazısını destekleseydi, belki görüşleri bu denli havada kalmaz, daha somut bir temele oturabilirdi. Ama o yazıyı da yazamadan hayatını kaybetti.

Aveling'in önemli eserlerinden biri de, Eleanor Marx Aveling ile Amerika ziyaretlerinden edindikleri izlenimlerle kaleme aldıkları, *The Working Class Movement in America* (1891) isimli kitaptı. Eser, öznel yorumlar bir yana, dönemin işçi neşriyatlarını ve emek ücretlerini derlemesi bağlamında nicel olarak da değerli bir kaynak. “Amerika'daki işçi sınıfı sorunu, Avrupa'dakiyle aynı.” (Aveling ve Marx-Aveling, 1891: 1) cümlesiyle başlayan kitapta, on beş hafta

boyunca, Amerika'nın çeşitli yerlerinde verdikleri konferanslardan çok iyi dönüş aldıklarını söylüyor çift. Amerikalı işçilerin kendilerine ilgi ve beklentiyle döndüğü ziyaretlerinin önemini şu sözcüklerle özetlediler (Aveling ve Marx-Aveling, 1891: 8-9):

“Gittiğimiz her yerde en az bir toplantı yaptık, toplantı sayısı bazı yerlerde dörde kadar çıktı. İstisnalar dışında katılım seviyesi yüksekti. Bazı yerlerde yüzlerce insana yer kalmadı. Çoğu toplantıda dinleyiciler oldukça dikkatliydiler. Biz Amerikalı dinleyici kadar sabırlı, hakkaniyetli ve konuşmacıyı anlamaya açık dinleyici görmedik... Gerçek şu ki, Amerikalılar sosyalizmin ne olduğunu kendi dillerinde duymak istiyorlardı. O zamana denk sosyalizmin öğretileri, genellikle Almanlar tarafından kendilerine kasten bir vaaz gibi anlatılmıştı. İngiliz dilinde, sosyalizmin sistematik ve genel anlatımına dair neredeyse hiçbir şey yoktu. 1886 seyahatimizin önemi buydu.”

Aveling çiftine göre, Amerika, bir aşırılıklar diyarıydı, zengin ile fakir arasındaki uçurumun ve sömürünün Avrupa'ya nazaran çok daha belirgin olduğu coğrafyada, geçiş evreleri ve sınıfları olmadığı gibi, entelektüel bir orta sınıftan da söz edilemiyordu. Avrupa'daki emekçi ve kapitalist kesimler eski sistemden kalan kraliyet ve soylu sınıfı gibi yapay sınıflar tarafından perdelenmişti, fakat Amerika'da böyle bir eski sistem bulunmadığından emekçi-kapitalist ayrımı, dolayısıyla sınıf antagonizması çok daha belirgindi, bu yüzden işçi sınıfı daha erken uyanmıştı. (Aveling ve Marx-Aveling, 1891: 12-5)

“İngiltere'de, işçileri, işverenleriyle aralarında ortak çıkar olduğuna inandırma girişimi büyük ölçüde başarılı. İşverenler yalnızca işçileri buna inandırmakla kalmıyor, kendilerini de bunun doğru olduğuna ikna ediyorlar. Fakat Amerika'da bu karşılıklı aldatmaca neredeyse son bulmuş. İşçiler ve kapitalistler birbirlerinin acımasız ve ölümcül düşmanları olduklarını anlamışlar. Artık aralarında bir *modus vivendi* söz konusu olamaz; 19. yüzyılın ilerleyen yıllarında, her iki taraf için de

öldürücü bir çatışma olacak. Kapitalistler kazanırsa işçi sınıfına boyun eğdirilecek, işçi sınıfı kazanırsa sınıflar ortadan kalkacak.” (Aveling ve Marx-Aveling, 1891: 15-16)²³

Eleanor Marx ile Birlikteliği

Eleanor Marx, 1880 yılında İrlanda toprak savaşı esnasında, toprak reformu talebiyle *Ulusal Seküler Topluluk*’ta katıldığı bir toplantıda Edward Aveling’in bir konuşmasını ilk kez dinledi. Ayrıca Londra Okul Yönetimi’ne Westminster’den aday olduğunu ve Freethinker’in editörlüğünü üstlendiğini de biliyordu.

Eleanor ve Edward, 1883’te, British Museum’daki okuma odasında tanıştı. Edward Eleanor’a, *Progress* isimli dergide yayımlanmak üzere, Karl Marx’ın bir biyografisini birlikte yazmayı önerdi. Edward çekici ve zeki bir adamdı, böylece Eleanor’u kolayca etkileyebildi. Kısa süre içinde birbirine âşık olan çift, 1884’te kendilerini evli olarak tanıtsalar da resmen evli değillerdi. Edward’ın eski eşi Bell, dini görüşlerinden ötürü boşanmaya karşıydı. Bu yüzden Edward Eleanor ile evlenemiyordu ya da en azından Eleanor öyle zannediyordu. İlişkilerinin mahiyetini ve resmi evliliklerinin önündeki engeli, Eleanor, çiftin ortak arkadaşları Dollie Radford’a²⁴ şu sözlerle aktardı: “Şöyle ki; Edward Aveling ile karısı olarak yaşayacağım, Edward’ın evli olduğunu, bu yüzden resmi olarak onun

²³ Kitabın içeriğine değinecek olursak, giriş ve genel izlenimlerin yer aldığı 1. ve 2. bölümlerden sonra, Amerika’nın farklı coğrafyalarındaki işçi neşriyatlarından derlenen röportajlar ve bu röportajlar üzerine yapılan yorumlardan oluşan 3. bölüm geliyor. 4. bölüm, işçilerin işverenler tarafından maruz bırakıldığı kandırmalı, ihtarsız işten çıkarılma, boykot, sendikacıların kara listeye alınması, yolsuzluk ve hukuksuzluk gibi durumları değerlendiriyor. 5. bölümde, işçi ücretleri ve yaşam şartları üzerine nicel veriler yer alırken 6. bölüm kadın ve çocuk emeğine vakfediliyor. 7. bölümde, yerel ve bölgesel işçi örgütlerine katılmanın avantajları ve dezavantajları tartışılıyor. 8. bölüm, Merkez Emek Sendikaları, Sosyalist Emek Partisi ve Birleşik Emek Partisi’ni konu ediyor. 9. bölümde kovboyların proleterleşmesine yer veriliyor. 10. bölümde teorik bir anarşizm tartışmasının ardından, Amerika’daki sosyalist ve anarşist akımlar karşılaştırılıyor. 11. ve son bölümde bazı Amerikalı işçi liderlerinin profilleri ele alınıyor.

²⁴ Dollie Radford (1858-1920), İngiliz şair ve yazardır. Radford, Eleanor ve Edward aşkının yakın şahididir. Üçlü samimi arkadaş olmuşlar, Eugene Scribe’in tek kişilik oyunlarını birlikte sahnelemişlerdir. Enteresan olanı, Radford’ın da evliliğinden önce Edward’a ilgi beslediğidir (Holmes, 2014: 144).

karısı olamayacağımı biliyorsun ama bu benim için gerçek bir evlilik -resmiyet kazanmış gibi.” (Holmes,2014: 144)

Eleanor, ablası Laura'ya birlikteliklerini açıklarken de alacağı muhtemel tepkilerden çekinmişti:

“Sana başka haberler de vereceğim -Engels benden önce davranmadıysa-. Biliyorsun, bir süredir Edward Aveling'e derin bir alaka duymaktayım. O da bana hislerimin karşılıklı olduğunu söylüyor -yani biz 'birlikte olacağız.' Şunu söylemeliyim ki, bu karar almak benim için kolay olmadı. Ama bence doğrusu bu. Yanıtını heyecanla bekleyeceğim, lütfen bizi yanlış anlama -o, çok iyi biri- ikimiz hakkında da kötü düşünme.” (Hunt, 1974: 325)

1884 Temmuz'unda Eleanor ve Edward, Great Russell Caddesi'nde, British Museum'un karşısında bir daire buldular ve evrak işlerini tamamlayıp 18 Ağustos'ta odalarına taşındılar. Engels'in kendilerine balayı hediyesi olarak verdiği 50 £ ile Peak'e, arkadaşlarının yanına tatile gittiler. Eleanor dışarıya karşı Edward'la ilişkisini çözümlü görünse de, belli ki kendi içindeki hezeyanı aşamamış, çevreden gelebilecek *yuva yıkan kadın* eleştirilerine gereksiz bir savunma mekanizması geliştirmişti. Arkadaşlarına durumlarını açıklarken, rahatsızlık duydukları takdirde kendisi ile münasebeti kesebileceklerini bile söylemişti. Hatta suçlanmadığı durumlarda, ahlaken kendisinden daha açık insanlara kendini açıklar konuma gelmişti:

“Pek nazik davetiniz vesilesiyle sizlere şu açıklamayı yapmak isterim: Ben... Edward Aveling ile birlikteyim, dolayısıyla biz birlikte olacağız, gerçek karı ve koca olarak, ama resmi olarak onun eşi olamam -bildiğiniz üzere, o evli bir adam. Bizi yanlış anlamanızı ya da hakkımızda kötü düşünmenizi istemem. Ben karı koca arasına girmedim.” (Holmes, 2014: 189)

Eleanor, Edward'la ilişkisinden dolayı endişeliydi. Hem yoldaşlarının hem de karşıt görüşlülerin tepkisini çekebilirdi. Bu *feminist ve özgür ilişki* siyaseten karalama malzemesi olabilirdi. Oysa Edward, erkek olması vesilesiyle gayet rahattı. Bu endişeden mustarip

diğer bir kişi de Engels'ti. Erkek egemen toplumda yaşıyorlardı. Karşıt görüşlüler bir yana, yoldaşları bile bu ilişkiye tavır alabilirdi. Engels, bu tutumların Eleanor'a zarar vermesinden korktuğu sırada erkek egemen aile modelini irdedeği *Aile ve Özel Mülkiyetin Kökeni'ni* (1884) kaleme alıyordu.

Edward, Eleanor'a alenen yakıştırılmıyordu. Eleanor'a duyulan saygı, yalnızca babasının yüzü suyu hürmetine değildi; çalışkanlığı, olgunluğu ve mücadeleye bağlılığı ile kendini ispatlamıştı. Eleanor'un zekâsını ve nezaketini takdir eden Max Beer, çiftin beraberliklerine dair düşüncelerini şu sözlerle açıkladı:

"Bence Aveling yerine daha üstün biriyle evlenmeliydi, hislerim Aveling'in ucuz bir komedyen olduğunu söylüyordu. Almanca istemsizce 'Kocan bu mu?' deyiverdim. Fakat Aveling yine de İngiliz nezaketinden ödün vermeyerek neşeli bir biçimde, 'Yoldaş, hadi Eleanor'la Horse Shoe'ya gidip İngiliz birası içelim,' dedi." (Beer, 1935: 71)

Edward, Eleanor'un arkadaşları tarafından sevilmiyordu. Engels, Bernstein ve Kautsky gibi isimler Eleanor'un hatırına Edward'a katlanıyorlardı.²⁵ Ortak zevkleri, dünya görüşü, zekâsı ve enerjisi ile Eleanor'u çabucak etkileyen Edward, gerçek kişiliğine dair sinyalleri evliliklerinden yalnızca bir yıl sonra vermeye başladı.²⁶ Edward'dan hoşlanmayan arkadaşları da Eleanor'la araya mesafe koydu. Eleanor iyiden iyiye yalnız kaldı. Bu süreçte Eleanor'un çocuk sahibi olma arzusu, Edward tarafından resmen evli olmadıkları gerekçesiyle geri çevrildi.

²⁵ Hyndman, Edward'ın karatersiz biri olduğunu söylerken, Kautsky'e göre Edward, *uğursuz bir yaratık*, Bernstein'a göre ise *aşâğılık bir dolandırıcı*ydı. George Bernard Shaw ise Edward'ın kadınlar ve para konusunda bilinçsizce davrandığını söylüyordu. (Hunt, 1974: 325)

²⁶ Eleanor, Edward'dan pek de hazzetmeyen arkadaşı Olive Schreiner'e şu sözlerle kocasından yakındı: "Edward, Quilter'le akşam yemeğinde, üstelik birkaç kadın da onlara eşlik edecek diye çok mutlu... Ben ise yalnızım, bir bakıma yalnız olduğum için rahatım, bir yandan da düşünmeden edemiyorum, yalnızlığım katlanılmaz seviyede. Şimdi senin yanında olmak için neler vermezdim? Sen hep bana yardım edersin... Hiçbir şey eskisi gibi değilken her şey aynı gibi davranmak, yıkılmamaya çabalamak dayanılmaz bir hal aldı. Edward gibi insanlara nasıl özeniyorum... bir saatte her şeyi unuttur. Mesela bugün onu görsen şaşırırdın, hayatında hiçbir bir derdi olmayan mutlu bir çocuk gibiydi." (Holmes, 2014: 200)

Edward ekseriyetle kadınların ilgisini çekse de, entelektüel camiada Eleanor'un yanında silik kaldı. Eleanor'un kendi kendine yeten dik duruşu, Edward'ın çok da sağlam olmayan özgüvenine darbe indirdi. Muhtemeldir ki özgüven eksikliği, onu genç öğrencilerine ilgi duymaya sevk etti. Eleanor, Edward'ın öğrencileriyle flört ettiğinden haberdardı, fakat kendisinden 24 yaş küçük Eva Frye isimli aktrisle ilişkileri basit bir flörtün ötesindeydi. Eleanor'dan ayrılarak kendisine sağlanan maddi, sosyal ve siyasal ayrıcalıklardan feragat etmek istemeyen Edward, 1887'de, Alec Nelson adını alarak Frye ile gizli bir evlilik yaptı. Edward, bu süreçte böbrek taşından ve böbrek apsesinden mustarıptı. Kendini iyi hissettiği zamanları yeni eşiyle geçiriyordu. Hastalığının nüksettiği dönemlerdeyse ona Eleanor bakıyordu. Edward'ın doktor ve eczane masrafı Eleanor'u zorlamaya başlamıştı. Edward ise sağdan soldan aldığı borçları ödemiyor, Eleanor'u müşkül durumda bırakıyordu. (Holmes, 2014: 369)

31 Mart 1898'de Eleanor, gizli evliliği bir şekilde öğrendi. Olay sabahı köpeklere verme bahanesiyle bahçivana eczaneden siyanür aldırtan Eleanor, aynı gün yatağında ölü bulundu.²⁷ Edward, Eleanor'un küllerini bile istemedi, fakat Engels'ten Eleanor'a, ondan da kendisine kalan mirastan payını almak için uğraştı. Eleanor'un ailesi, arkadaşları, yoldaşları ve basın, Edward'ın hırsız, katil ve dolandırıcı olduğu konusunda hemfikir. Eleanor'un ölümünden dört ay sonra, 2 Ağustos'ta böbrek hastalığından hayatını kaybetmese Bernstein, Hyndman, Eleanor'un ablası Laura ve eniştesi Paul Lafargue kendisine dava açacaktı. Edward'ın bedeni 5 Ağustos'ta yakıldığında beş arkadaşı ve Frye oradaydı.

²⁷ Hyndman'ın, Eleanor'un intiharna dair başka bir teorisi vardı. Ona göre, Eleanor, Edward'ın gizli evliliğinden zaten haberdardı, fakat bunun mecburi bir evlilik olduğunu zannediyordu. Çift, bu yüzden birlikte intihar etmeye karar verdi. Eleanor'un eczacıdan siyanür alması için bahçivana verdiği not, Hyndman'a göre, Edward tarafından da yazılmış olabilirdi, zira çiftin el yazıları çok benzediğinden birbirinden ayırt edilememekteydi. Eleanor öldürücü dozda ilacı aldıktan sonra Edward kendi dozunı almadan *Sosyal Demokrat Federasyon*'a gitmek üzere evden ayrılmıştı. (1912: 145-46)

Bu trajik aşk hikâyesi, sadece Eleanor'un canına mal olmadı. Muhalif çevreler, *sosyalist yaşam şeklinin sonucu* olarak yorumladıkları bu trajediden karalama malzemesi çıkardı. Hatta Edward'ın ilk eşi Bell Frank ve çocuklarına (çocukları yoktu) dönmek istediği, Eleanor'un da dâhil olduğu üç kişilik bir evlilik arzuladığı, Eleanor'un bunun üzerine canına kıydığı bile iddia edildi. (Holmes 2014, 381)

Edward Aveling'in artı ve eksileri bir kefeye konsa, o kefe asla dengeye gelemezdi. Kendisi hakkında yapılabilecek bütün olumsuz eleştirileri tekrar düşünüp kocaman bir "ama" ile devam ediyorum: Aveling, işçi sınıfına Darwinist teorileri ve ateizmi anlatmış, Britanyalı sekülerlerin sosyalizme meyletmesine katkıda bulunmuş, sosyalizme elinden geldiğince hizmet etmişti. Aveling, parlatılacak ya da yerin dibine sokulacak değil, günahıyla sevabıyla kabullenilmesi gereken bir insandı. Engels'in Aveling'e dair şu yorumuyla yazıyı bitiriyorum:

"[Aveling] 1880'lerin başında, işçi sınıfına Darwinizm ve ateizm propagandası yapan *Ulusal Seküler Topluluk*'ta, kendisini '*Halkın Darwin'i*' olarak tanıttı. Darwin'in derslerini ve öğretilerini kolay anlaşılır hale getirdiği '*The Student's Darwin*', '*Darwin Made Easy*' gibi broşürleri yazdı. Çok akıllı ve dürüst bir çocuktı, ama akıllı çoğu zaman aptallığa gidiyordu. Bir zamanlar ben de onun gibi budalaydım." (Hunt 1974, 325-27)

Kaynakça

- Aveling, Edward Bibbins. *An Atheist on Tennyson's Despair*. 1882.
- _____. *Charles Darwin and Karl Marx: A Comparison*. 1897.
- _____. *The Gospel of Evolution*. Londra: Freethought Publishing Company. 1884.
- _____. *The Religious Views of Charles Darwin*, 1883.
- Aveling, Edward Bibbins, ve Marx-Aveling, Eleanor, *The Woman Question*, 1886.
- _____. *The Working Class Movement in America*. Londra: Swan Sonnenschein, 1891.

- Beer, Max. *Fifty Years of International Socialism*. New York: Macmillan, 1935.
- Cole, Margaret. *The Story of Fabian Socialism*. Stanford: Stanford University Press, 1961.
- Crick, Martin. *The History of the Social-Democratic Federation*. Staffordshire: Keele University Press, 1994.
- Dale, Robert William. *History of English Congregationalism*. Londra: Fb&c Limited, 2017.
- Engels, Friedrich. "Frederick Engels to Paul Lafargue." *Collected Works, Marx, Karl ve Engels, Friedrich*, 431-32. New York: International Publishers, 1995.
- _____. "Friedrich Engels to Eduard Bernstein 29 December 1884." *Collected Works, Marx, Karl ve Engels, Friedrich*, 238. New York: International Publishers, 1995.
- Holmes, Rachel. *Eleanor Marx: A Life*. Londra: Bloomsbury, 2014.
- Hunt, Tristram. *Marx's General: The Revolutionary Life of Friedrich Engels*. New York: Metropolitan Books, 1974.
- Hyndman, Henry Mayers. *Further Reminiscences*. Londra: Macmillan, 1912.
- Kapp, Yvonne. *Eleanor Marx: Vol. 2*. New York: Pantheon, 1976.
- Marx, Karl, ve Engels, Friedrich. *Collected Works Vol.48*. New York: International Publishers, 2001.
- Pelling, Henry. *The Origins of the Labour Party, 1880-1900*. Londra: Macmillan, 1954.
- Speak, Daniel. *The Problem of Evil*. Cambridge: Polity, 2015.
- Tikhimirov, Lev Aleksandrovich. *Russia, Political, Social*. Londra: Swan Sonnenschein, Lowrey, 1888.

İrlanda Kanından Proleter Sevgililer: Mary Burns & Lizzy Burns

Süleyman Altunoğlu¹

Friedrich Engels, “[Bir kadın] kraliyete mensup, grandüşes ya da prenses de olsa güzel olmalı. Aksi takdirde bu şahsiyetlerle ilgilenmem,” diyordu, kız kardeşi Marie’ye yazdığı mektupta. (Engels, 2010: 511) Bu satırları yazdığında henüz 20 yaşındaydı. Düşüncesinin ömrünün sonuna kadar değişmediğini biliyoruz ancak zamanla buna politik kriterler eklendi. Kısa süren ilişkileri bir yana bırakılırsa, Mary Burns ve Lydia (Lizzy) Burns² ile hayatının sonuna kadar sevgili olması, muhtemel ki, bu politik kriterdendir. Onlar, İrlanda kanından proleterlerdi. İngiliz krallığının sefil hayata sürüklediği İrlandalıların bağımsızlık mücadelesini destekliyorlardı.

Engels’in babasının Manchester’da, Hollandalı Gottfried Ermen’le ortak bir fabrikası vardı. Engels, babasının talebiyle 1842’de İngiltere’ye gitti.³ Babası, hem Engels’i hem de Engels aracılığıyla ortağını kontrol etmek için böyle bir çözüm bulmuştu.

¹ İngilizce kaynaklardan çevirilerde içten yardımını aldığım, yazıya eleştirileriyle katkı sunan Cansu Parlak’a teşekkür ediyorum.

² “*Sınıfına tutkayla bağlı İrlanda kanından gerçek bir proleter,*” Engels’in Lizzy Burns için yazdıkları, (Hunt, 2009: 363).

³ Engels buna dirense de 1849’da artık kesin olarak Manchester’a yerleşir ve 1869’a kadar orada yaşar.

Engels bir yandan babasının isteğini yerine getiriyor, diğer yandan Manchester'da işçi sınıfının ve sosyalist çevrenin içine girmeye çalışıyordu. 1843'te tanıştığı Mary Burns, ilk büyük aşkı oldu. İniş çıkışlarıyla bu aşk, Mary'nin ölümüne, 1863'e kadar sürdü. Engels, bir buçuk yıl kadar sonra da Mary'nin kardeşi Lizzy ile sevgili oldu. Bu ilişki de Lizzy'nin ölümüne (1878) kadar devam etti.

İkinci keman Engels'in hayatında çok uzun süre yer tutan sevgilileri, varlıklarıyla hiç de uyuşmayan şekilde Marx ve Engels biyografilerinde çok az yer tutar.

Bunun farklı sebepleri olabilir. Burns kardeşlerin okuma yazma bilmemesi, işçi sınıfından geldikleri için doğum, ölüm vb. kayıtlar dışında resmi kayıtlara girmemesi; Engels'in ilişkilerini uzak çevreden saklaması ve o dönemki kimi yazılarını yakmış olması,⁴ Burns kardeşlere dair detayların bilinmesini engeller.

Yine de Marx-Engels toplu eserlerindeki mektuplaşmalar gibi birincil kaynaklar, dönemin sosyalistlerinden olan ve "Enternasyonal Sosyalizmin Elli Yılı" (1935) adlı bir eser bırakan Max Beer gibi ikincil kaynaklar, Burns kardeşlere dair bazı bilgileri bize veriyor. "Fraklı Komünist, Friedrich Engels'in Devrimci Hayatı" (2009) adlı kapsamlı bir biyografi yazar İngiltere İşçi Partisi eski milletvekili ve tarihçi Tristram Hunt'un kitabında Mary ve Lizzy Burns'e dair bilgi kırıntıları da büyük oranda bu kaynaklara dayalı.

Sovyetler Birliği Marksizm Leninizm Enstitüsü'nden Galina Serebryakova'nın hazırladığı beş ciltlik eser *Ateşi Çalmak*'ta (2000) Burns'ler neredeyse yoktur. Bu nehir roman, Marx-Engels biyografisi etrafında gelişmesine rağmen Burns'lere neredeyse değinmez.

⁴ Galina Serebryakova, Engels'in ölmeye önce yazdığı vasiyette özel mektuplarının ortadan kaldırılmasını istediğini iddia eder (Serebryakova, 2000: 367). Ancak Engels 29 Temmuz 1883'te yazdığı ve sonrasında ölümünden altı ay önce 1895 Şubat'ında Marx'ın kızlarına yazdığı mektupta vasiyetini güncellerken bu hususta hiçbir şey söylememiştir. Tristram Hunt ise Engels'in bazı yazışmaları yakmış olduğunu yazmaktadır (Hunt, 2009: 105).

Bu bize sosyalist tarihçiliğin belli bir merkezin tekelinde olduğu dönemlerdeki hastalığını hatırlatıyor. Yazar işine gelmeyen kısımları kırıyor, törpülüyor, yok sayıyor ya da alenen karartıyor.⁵

İdealleştirme ve doğabilecek tartışmaları göğüsleyememe kaygısı, tarihimizin pek çok bilgisini tozlu raflara kaldırmıştır. Sosyalist kuşakların ideallerle gerçeklik arasındaki açığı farkının daha büyük olduğunu sanması, güçsüz hissetmesine yol açmıştır.

Oysa Engels, burjuva-feodal bir kurum olan evliliği sadece teorik biçimde mahkûm etmekle kalmamış, aynı zamanda aşkın özgürlüğünü de hayata geçirmiştir. Engels bunu *zorunluluk krallığından özgürlük krallığına* şeklinde tarif ediyordu. Burjuva tarihçileri durumu alaycı bir ifadeyle kadın düşkünlüğü diye damgalarken, sosyalist tarihçilik sessiz kalıyor, sanki diğerlerine tersten destek veriyordu.

Marx ve Engels'in hayatını konu edinen burjuva tarihçiler açısından konu nettir. Engels, henüz Manchester'daki fabrikanın yönetimine geçmemişken, babasından harçlık aldığı dönemde bile, Marx'lara 50 Sterlin (bugünkü karşılığı 7500 Sterlin)⁶ yollayabilecek kadar zengin, pahalı zevkleri olan, kadın avcısı bir burjuvaydı. Burns kardeşler de gönül eğlendirdiği kadınlardan ikisi oluyordu bu teze göre. Burjuva tarihçilerin böylesi açıklamalar yapması şaşırtıcı değil. Ancak Sovyet tarihçilerin, Marx'ın hastalıktan veya şartlardan dolayı kısa yaşayan çocukları kadar bile Burns kardeşlere yer vermemesi sorgulanmalıdır.⁷ Muhtemeldir ki, Engels resmi bir evlilik yapmadığı içindir bu. Nitekim Serebryakova devasa çalışmasında, nadiren yer

⁵ Ho Chi Minh'in Çin'de farklı bir kimlikle yaşadığı dönemde kısa süren bir evliliği olduğu yönündeki kayda değer bilginin *ulusun babası, ulusa adanmış bir yaşam* anlatısına uymaması ve Vietnam Komünist Partisi tarihçileri tarafından yok sayılması (Ho Chi Minh Museum 2016) ile Che'nin Kongo yenilgisi sonrasında Prag'da geçirdiği dönemde yazdığı notların Stalin ve SBKP eleştirileri içermesinden dolayı yazıldığı tarihten yaklaşık 40, SSCB'nin yıkılmasından yaklaşık 20 yıl sonrasına kadar basılmamış ve gün yüzüne çıkamamış olması (Guevara 2009) bu duruma örnek verilebilir.

⁶ 50 sterlin, bugünün 7500 sterlinine ve İngiltere asgari ücreti üzerinden bir işçinin yaklaşık 6 aylık maaşına denk gelen bir paradır.

⁷ O dönemde, İngiltere'de bebek ölüm oranı %20'dir (Weissweiler, 2006: 15).

verdiği anılarda, onlardan sevgili olarak değil Engels'in karısı olarak bahseder. Oysa onlar ne eş ne de başka bir sıfatın muhatabıdır. Yalnızca ve yalnızca kelimenin tüm anlamıyla sevgililerdir. (Se-rebryakova, 2000: 389-93)

Mary Burns, Manchester'da çalışan İrlandalı dokuma işçisidir. Max Beer, Mary Burns'ün Engels'in babasının tekstil fabrikasında çalışan bir işçi olduğunu, Engels'le *serbest bir birliktelik* içinde olduğunu yazar. Mary Burns'ün, Ermen&Engels fabrikasında çalışıp çalışmadığı tartışmalıdır. Ancak işçi olduğu kesindir. Mary Burns, 1821 (ya da 1822) yılında Manchester'da doğmuştur. Mary'nin (ve Lizzy'nin) babası İrlanda'dan 1820'lerde gelen boyacı ve fabrika işçisi Michael Burns, annesi ise ilk eşi Mary Conroy'dur. (Hunt, 2009: 104-5)

İngiliz krallık burjuvazisinin doymak bilmezliği, İrlanda'yı büyük bir toplumsal yıkıma uğratmıştır. Ada, o tarihlerde sürekli göç vermiştir. Britanya adasının İrlanda'ya bakan yakasında, bir tekstil şehri olan Manchester, en çok göç alan şehirlerden biridir. Bugün önemi görece azalmışsa da 1850'lerde İngiltere'nin en önemli üretim yerlerindendir. Bir burjuva ve bir proleterin hayatlarının kesişmesinin arka planı kısaca böyledir.

Engels, 1840'ların sonuna doğru (Manchester'a kalıcı olarak yerleşmesiyle birlikte) Mary'ye, Lizzy'le beraber yaşayacağı bir ev tutmuştur. Bu evin, resmi evine yakın, ancak ayrı bir mahalleden olmasına dikkat etmiştir.⁸ Dışarıdan bakışla bir burjuva ile bir işçinin birlikte olması, sosyalist çevrede işçi istismarı olarak görülebilirdi. Ortağı Ermen ve babası tarafından kendi aleyhine kullanılabilirdi. Gizemli davranışın nedeni bir ihtimal bu sebeplerdendi. Yine de başta Marx ailesi olmak üzere yakın çevresi bu uzun soluklu sevgililik hallerinden haberdardı.

Ancak Marx'ların -her ne kadar Lizzy Burns'le görece daha fazla sosyal ilişki kurmuş olsalar da- iki ilişkiye de en hafif söylemle

⁸ Bu iki evli yaşam, zamanla yerini tek eve bırakmıştır.

alayıcı yaklaştığını biliyoruz. Max Beer'in aktardığı bir yazışmada, "Goethe'nin aşk maceralarıyla ilgili Friedrich Schiller'in evinde nasıl konuşulduysa Marx'ların evinde de Engels'lerin aile hayatı hakkında aynı şekilde konuşuluyordu," der. "Hayat arkadaşlarını hiçbir zaman denk görmeyen...", "gelmiş geçmiş en büyük devrimcilerden biri olan Marx bile muhafazakâr bir ahlaki doğruculuk ve hahamvâri bir titizlik içerisindeydi" diye ekler ve kendisi de bir Yahudi olan Max Beer "mayasından belli" diyerek sözünü bağlar. (Beer, 1935: 78)

Serebryakova, *Ateşi Çalmak* (2000) isimli eserinde, 2458 sayfa boyunca Mary Burns'ten sadece bir defa, figüran gibi değil, ikincil de olsa karakter olarak bahseder. Ölümünü anlatırken, Marx ve Engels arasındaki tek dargınlık sebebi diye kayda geçirir Mary Burns'ü.

Mary Burns 41 yaşında ölür. Ondan geriye bir fotoğraf bile kalmaz. Muhtemelen ulusal bir özellik olduğundan, kızıl saçlı diye kayıtlara geçmiştir. Evliliğe ilişkin tıpkı Engels gibi düşünmektedir. Mary'nin okuma yazması yoktur, ama "İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu" (2013) isimli eserinde Engels'in yazdığı her cümlede o vardır. Engels, onun sayesinde kolaylıkla işçilerin içine girmiş, ağır sömürüden dolayı en fazla otuzlarına kadar yaşayan işçilerin güvenini kazanmış ve Mary'lerin hikâyesini ölümsüzleştirebilmiştir.

Burns öldüğünde, Engels bunu Marx'a yazar. "Beni bütün yüreğiyle sevmiştin," der onun için. (Serebryakova, 2000: 449) Marx'tan gelen mektupta kuru, tek satırlık başsağlığı vardır. Mektubun geri kalanı Marx'ların sıkıntıları ve ihtiyaçları ile doludur.

Engels, hayal kırıklığı ile cevap yazar. Bencilliğini ve duygusuzluğunu Marx'ın yüzüne vurur. Marx yine dertlerinden bahseder, koşullarını anlatır ve bağışlanmayı diler. Koşullardan kaynaklı düşüncesiz davranmıştır.

Ne ki, Mary Burns'ün ölümü, üzücü bir dargınlık sebebi olmaktan öte, kaderlerini proletaryanın kaderiyle birleştiren insanların içindeki statü farkını su yüzüne çıkarmıştır. Jenny, aristokrat bir aileden gelmektedir, kardeşi Prusya hükümetinde bir dönem bakanlık

yapmıştır. Marx'la bir hayatı seçmiş olması, ona bir tür azize yakıştırması yapılmasını beraberinde getirmiştir. Yaşadıkları küçük burjuva hayat, Prusya aristokrasisinden gelme biri için zordur. Ancak nesnel bir karşılaştırma yaparsak Manchester'lı dokuma işçilerinin sefaletinin yanında onun durumu gayet iyidir. Jenny ömür boyu bir hizmetçiyle yaşamış, bundan hiç vazgeçmemiştir.⁹ Marx, sonraları Engels'e yazdığı bir mektupta Mary'nin ölüm haberini aldığında Jenny'nin üzüldüğünü açıklamak zorunda kalmıştır. Buradan Jenny'nin de bu tartışmanın bir parçası olduğunu anlıyoruz. Ölüm haberini aldığıda Jenny üzülmüş, ancak Marx'ın mektubundan devam edersek: "Evlerine habire [alacaklar için] mahkeme tebligatçısı gelmeyen ve çocukları olmayan hiç kimsenin bizim kadar acı çekemeyeceği fikrine varmış." (Serebryakova, 2000: 451)

Devrimci olmayan insanlar fedakârlık yaptığıda övülürken, devrimciler için fedakârlık ödev sayılır. Ödevini yapmayana hesap bile sorulur. Sanırım bu anlayış sadece bizim ülkemize has değil, evrensel bir bakış hatası. Devrimci kelimesinin yerine işçiye koyarsak anlam değişmez.

Marx'ın, olayın üzerinden çok sonra mektubunda Jenny'nin tavrını açıklamaya çalışması, aristokrat Jenny von Westphalen ile işçi Mary Burns arasında neredeyse hiç ilişki olmadığını göstermektedir. Jenny'nin aristokrat hayatından verdiği tavizi, erken yaşta¹⁰ hayatını kaybeden bir işçinin ölümünden daha acı bulması, bilimsel sosyalizm orkestrasının en gözde iki kemanının eşleri arasında hiç kapanmamış bir sınıf ayrımı olduğunu gözler önüne sermektedir. Bunu ne burjuva tarihçiler gibi 'kadın çekememezliği(!)' diye ifade etmek lazım ne de Sovyet tarihçi yazar Serebryakova'nın gibi görmezden gelmeye çalışmak...

⁹ Jenny'nin henüz bekarken hizmetçi olarak yanına aldığı Helene Demuth, Marx ailesinin ömrünün sonuna kadar ev işlerini ve çocuklarının bakımını üstlenmiştir. İlerleyen yaşlarında okuma-yazmayı öğrenmesiyle bu işlere yazıları temize çekmek gibi bir tür sekreterlik görevi de eklenmiş, ailenin nispeten eşit bir üyesi kabul edilmeye başlanmıştır.

¹⁰ O tarihte Manchester'da işçi sınıfının ortalama yaşam süresi 27'ye kadar düşmüştü. Engels'le birlikteliği Mary'nin ömrünü görece uzatmıştır.

Mary'nin ölümünden 18 ay sonra, Engels, Mary'nin kardeşi Lizzy ile sevgili olmuştur. Tarihçiler erkeklerin eşleri öldüğünde eşlerinin kız kardeşleriyle evlenmesini Viktoryen dönemin bir geleneği olarak bildirmektedir. Ancak konu Engels gibi geleneklerle arası iyi olmayan biriyle yan yana gelince, aşktan başka açıklayacak bir durum kalmamaktadır.

Marx ailesi, ablasına göre Lizzy ile daha fazla ilişki içinde olmuştur. Bunda çocukların büyümesi, özellikle Eleanor'un (Tussy) Engels ve Lizzy'ye yakınlaşması, 1869'da Engels'in hissesini Gottfried Ermen'e sattıktan sonra Londra'ya taşınması gibi sebepler rol oynamıştır. Bu sayede, Lizzy hakkında Mary'ye göre biraz fazla bilgi edinme şansımız olmuştur. Engels'in en sevdiği yemeğin İrlanda güveci olduğu gibi görece önemsiz ama duygusal çağrışımlı bilgiler ya da geriye bir fotoğrafın kalması gibi... Engels, Lizzy'ye dair düşüncelerini şu sözlerle dile getirmiştir: "Sınıfına karşı tutkulu, doğuştan gelen ve benim için paha biçilemez değer de olan duygular besliyor. Bunu burjuva kızlarının ikiyüzlülüğü ve kibrine tercih ederim." (Hunt, 2009: 232)

Krallık burjuvazisinin tarımdaki tercihlerinin değişmesi, 1800'lü yılların ortalarında İrlanda'da bir milyon insanın öldüğü, bir o kadar insanın da adadan göç ettiği büyük bir açlığa yol açmıştır. Bu, İrlandalıların bağımsız cumhuriyet mücadelesini daha da kamçulamıştır. Mary ve Lizzy Burns kardeşler, bu mücadeleyi veren *Fenian*'ların aktif birer destekçisi olmuşlardır. Engels, İrlanda'ya, başta Mary, ilerleyen yıllarda Lizzy ile olmak üzere iki defa gider. Ama orada aldığı notları kitap haline dönüştüremez.

Fenian'lar, isimlerini bir Ortaçağ destanı olan *Fianna*'dan almış, ulusal kurtuluşçu gizli bir örgütlenmedir. 1858'de kurulan ve 20. yüzyıldaki IRA'nın öncülerinden olan bu örgüt, yine IRA ile benzer hatalara ve başarılarla imza atmıştır. Eylül 1867'de *Fenian* üyeleri Thomas Kelly ile Timothy Deasy'nin Manchester'da bir polis aracından kaçırılmaları, Engels'in isabetli öngörüsünü doğrulamış

ve bu hadise “İrlanda, İngiltere ve Amerika’da bütün İrlandalı çocukların doğdukları tarihten itibaren kulaklarına çalınan destansı bir türkü” olmuştur. (Hunt, 2009: 238) Max Beer, 1860’larda Engels’lerin evinin *Fenian* kaçakları için güvenli bir sığınak olduğunu ama polisin kaçakların saklandığı yerlere dair hiçbir iz bulamadığını yazar. (Beer, 1935: 78)

İngiltere’nin tekstil üstünlüğü için İrlanda kırları imansızlaştırılır ve uçsuz bucaksız çayırlar koyunlara bırakılır. İrlandalılar açlık ve yoksulluk içinde daha ucuza çalışmaya razı şekilde, vardıkları şehirlerde, İngiliz işçi sınıfıyla milliyetçilikle harmanlanmış ekonomik ve politik çelişkiler yaşarken, *Fenian*’lar milliyetçiliğin doğası gereği bütün o körlükleri, yalpalamaları ve kahramanlıkları iç içe sergilerken, Marx ve Engels ulusal sorun ve sosyalizm ilişkisine giderek daha fazla kafa yorar olmuştur. Onların ulusal soruna eleştirel sahiplenme tavrı geliştirmesi ile Lizzy’nin *Fenian* kaçaklarını sahiplenmesi, iç içe bir durumdur.

Lizzy’nin ölümü, Mary’ninki gibi ani olmamıştır. Tersine beklenen bir ölümdür. 1878’de, 51 yaşındayken hayatını kaybeder Lizzy. Ölüm döşegindeyken, Engels onun son arzusunu yerinde getirmiş ve görevlileri eve getirterek onunla evlenmiştir.¹¹ Engels için sevgilisinin son isteği ideolojik saflıktan önce gelmiştir. Ömrünün son birkaç saatini Bayan Engels olarak geçiren Lizzy Bums, üstünde Lydia yazan, Keltik haçın süslediği bir taşın altında, St. Mary Roman Katolik Mezarlığı’nda yatıyor. (Hunt, 2009: 270-271)

Marx, bu defa en yakın yoldaşının sevgilisinin ölümüne karşı daha duyarlı olur.

Kaynakça

- BEER, Max, *Fifty Years of International Socialism*. Londra: Routledge, 1935.
- ENGELS, Friedrich, *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- ENGELS, Friedrich, *To Marie Engels in Mannheim 1840*. Cilt 2, 1938-1942, *Collected Works* içinde, yazar Karl Marx ve Friedrich Engels, 510-513. Londra: Lawrence & Wishart, 2010.
- GUEVARA, Ernesto Che, *Apuntes Criticos a la Economía Política*. Havana: Ocean Sur, 2009.
- HO CHI MINH MUSEUM, *Ho Chi Minh Biography*. Vietnam: The Gioi Publishers, 2016.
- HUNT, Tristram, *The Frock-Coated Communist*. Londra: Penguin, 2009.
- SEREBRYAKOVA, Galina, *Ateşi Çalmak*. İstanbul: Evrensel Yayınları, 2000.
- *Ateşi Çalmak*. Cilt 3. İstanbul: Evrensel Yayınları, 2000.
- *Ateşi Çalmak*. Cilt 4. İstanbul: Evrensel Yayınları, 2000.
- WEISSWEILER, Eva, *Tussy Marx - Babasının Kızı*. İstanbul: Çitlembik Yayınları, 2006.

Bir Mektupla Başlayan Diyalog: Marx ve Louis Kugelmann

Önder Kulak

Louis Kugelmann, 19 Şubat 1828 tarihinde, Almanya'nın Aşağı Saksonya'da bulunan küçük kasabası, Lemförde'de doğdu. Gençlik günleri, daha çok Köln'de geçti. Bu dönemde, Kugelmann, geçimini muhasebecilik ve yerel muhabirlik işleri üstünden sağlıyordu. Almanya'da 1848 Devrimi patlak verdiğinde ise Düsseldorf'taydı.

Kugelmann, Düsseldorf'un bilinen topluluklarından *Volksklub*'a üyeydi. *Volksklub*, dönemin farklı düşüncelere sahip muhaliflerini bir arada tutan bir çatı olarak biliniyordu. *Neue Rheinische Zeitung* gibi dönemin eleştirel gazetelerinde, kurum olarak amacını ve ilkelerini ifade eden kimi metinler yayımlamıştı. Kugelmann da söz konusu amaç ve ilkeler doğrultusunda topluluğa bir süre katkı sunan isimlerden biri olmuştur.

Kugelmann, 19 Mart 1850'de, Lingen'de bulunan Gymnasium Georgianum'dan mezun olmuş, lise eğitimini tamamlamış ve yaklaşık bir ay sonra, 23 Nisan 1850'de Bonn Üniversitesi'ne tıp eğitimi almak için başvuruda bulunmuştur. Başvurusu kabul edilen Kugelmann, 8 Ağustos 1851 tarihine kadar eğitimini Bonn'da sürdürmüştür. Bu tarihten itibaren ise eğitimini Göttingen Üniversitesi'ne taşımış ve 25 Şubat 1854'te tezini savunmasının

ardından tıp eğitimini tamamlamıştır. Kugelman, eğitimi boyunca *Komünistler Birliği*'nin de iyi bir üyesidir.

Kugelman, tıp eğitiminin ardından, yine 1854 yılı içinde Hannover'a taşınır. Hannover'da jinekoloji alanında hastalarına yardımcı olur. Alanında keşifleri, yayınları vardır. Ayrıca dersler de vermektedir. Bu çalışmalarının yanı sıra, çeşitli fabrikalarda da işçilerin sağlık durumlarından sorumlu bir hekimdir. Fakat sorumluluğu, Hannover Polis Şefliğinin Kugelman hakkındaki raporu dolayısıyla kısa süre içinde sona ermiştir.

Kugelman 1857 yılında Gertrud Oppenheim ile evlenmiş, kızları Franziska da 9 Ekim 1858'de aileye katılmıştır. Kugelman ailesinin Karl Marx'ın ortak arkadaşlarıyla kurduğu yakın ilişkiler, Marx ve ailesiyle diyalogu da getirir. Kugelman tarafından Marx'a gönderilen, 28 Aralık 1862 tarihli ilk mektup, bu ilişkinin başlangıcı kabul edilir.¹

Marx ve Kugelman Mektuplaşması

Kugelman iyi bir Marx okuruydu. Dahası, uzun süredir kendisini Marx'ın öğrencisi olarak niteliyordu. Derken bir gün Marx'a *Politik Ekonominin Eleştirisine Katkı*'yı konu alan bir mektup yazmaya karar verdi.² Bu mektubun akabinde, kendini oldukça memnun eden bir yanıt aldı. Ve böylece o ünlü *Marx ve Kugelman mektuplaşması* da başlamış oldu.

Mektuplar muhatapların kişisel güvenlikleri nedeniyle isimlere hitaben yazılmıyordu. Kugelman mektupları A. Williams adına gönderirken, mektubun içinde de isim yerine değerli, sevgili arkadaşım gibi ifadeler kullanılıyordu.³ Zira Prusya'da mektupların devlet tarafından

¹ Bu ilişkinin Marx'ın biyografisi üstünden ele alındığı bir çalışma için bkz. Galina Serebryakova, *Ateşi Çalmak Cilt 4: Yaşamın Doruğu*, çev. Ali Rıza Dırık, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2001, ss. 79, 90-93, 96, 108, 125, 140, 169, 171-173, 197, 280, 333, 418, 423, 424-426.

² Karl Marx, *Letters to Dr. Kugelman*, London: Martin Lawrance, s. 23. [28 Aralık 1862]

³ Bkz. Franziska Kugelman, "Marx'ın Büyük Kişiliğine Dair Küçük İpuçları", *Marx-Engels Anıları* içinde, çev. Alaattin Bilgi, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 1999, s. 318.

açılması ve okunması alışıldık bir durumdu. Marx ise mektupları en çok *merak edilen* isimlerin başında geliyordu. Kaldı ki aldıkları önelemlere rağmen Marx, Kugelmann'a gönderdiği mektuplardan birinin açıldığını, 13 Ekim 1866 tarihli bir mektubunda dile getirmiştir.⁴

Marx ve Kugelmann arasında gidip-gelen mektupların Marx'ın biyografisi bakımından oldukça önemli yeri olduğu düşünülebilir. Öyle ki mektuplar içinde birçok önemli materyal mevcuttur. Örneğin Marx'ın bir hekim olan Kugelmann'a sağlığıyla ilgili birçok bilgi verdiği, hatta kimi zaman ona sağlığına ilişkin kimi meseleleri danıştığı görülebilir. Bunun dışında mektuplar, Marx ve Kugelmann'ın maddi, ailevi ve diğer kişisel sorunlarını birbirlerine açtıkları, karşılıklı iki ailenin üyelerine ve ortak arkadaşlara yönelik paylaşımlarda bulundukları ve iyi dilekler gönderdikleri bir mecradır da.

Mektupların sahip olduğu biyografik içerik oldukça önemli olmasına karşın, onları daha da önemli kılan, mektupların Marx'ın düşüncesine dair önemli içerikler taşıması ve her birinin toplu eserlerin önemli birer parçasını oluşturmasıdır.⁵ Bu bağlam uyarınca mektuplar ele alındığında, onları belirli kategorilere ayırmak ve içerdikleri fikirleri yansıtmak mümkün olur.

Politik Ekonomi ve Kapital

Mektuplar dâhilindeki başlıca konulardan biri de, politik ekonomi ve *Kapital*'dir. Marx'ın gönderdiği mektuplarda, Kugelmann'a sıklıkla *Kapital*'in içeriği hakkında bilgi verdiği görülür.⁶ Ayrıca, ilk cildin basılmasının ardından Marx'ın Kugelmann'a, *Kapital*'e dair yorumları değerlendirdiğine de rastlanır.⁷ Bunlardan en dikkat çeken ise, Marx'ın 11 Temmuz 1868 tarihli mektubunda bulunur.⁸

⁴ Karl Marx, *Letters to Dr. Kugelmann*, s. 42.

⁵ Lenin'in mektuplara dair değerlendirmeleri için bkz. Vladimir Ilic Lenin, "Preface to the Russian Translation of Marx's Letters to Kugelmann" içinde, ss. 11-22.

⁶ Karl Marx, *Letters to Dr. Kugelmann*, ss. 23 [28 Aralık 1862], 42 [13 Ekim 1866], 48 [13 Temmuz 1867], 51 [11 Ekim 1867], 54 [30 Kasım 1867], 55 [7 Aralık 1867].

⁷ Bir örnek olarak Dühring eleştirisi için bkz. a.g.e., s. 63 [6 Mart 1868].

⁸ A.g.e., s. 73.

Marx mektubunda, *Zentralblatt* isimli yayında çıkan bir eleştiri metnini konu eder. Yazar, Marx'ın değer için söylediklerinin kabul edilmesi durumunda, sıraladığı sonuçların da aynı şekilde kabul edilebilir olduğunu, ancak değer kavramına dair içeriğin bilimsel açıdan kanıtlanması gerektiğini savunur. Marx, yazarın ifadesi karşısında, kitabında değer hakkında ayrı bir bölüm olmamış olsaydı dahi, somut ilişkiler üstünden yapılan tüm serimlemenin kendiliğinden değer kavramının içeriğini sunduğunu belirtir. Bu noktada konunun genişletilmesi amacıyla bir örnek verir. Bu örnek uyarınca bir çocuğun dahi, çalışmanın bırakıldığı bir ülkede, ülkenin birkaç hafta içinde yıkıma uğrayacağını ve yine, farklı ihtiyaçlara karşılık gelen ürünlerin toplumun toplam emeğinden belirli ve farklı niceliklerde emek gerektireceğini bildiğini anlatır. Burada Marx, toplumsal emeğin farklı üretim biçimlerinde farklı formlara büründüğünden, ama aynı zamanda bir *tümel* oluş da sergilediğinden bahseder. Bunun da tıpkı değer kavramında olduğu gibi doğrudan *varolandan* hareketle ortaya koyulabileceğini belirtir.

Marx, *vülger ekonomistin* gündelik değişim ilişkilerinin daima *değerin ölçüleriyle* örtüşmediğini bilmediğini ifade eder. Bu noktada Marx, arz-talep ilişkisi dengesi ve fiyatın oluşumu, metanın yeni üretim metaları doğrultusundaki itibar kaybı, meta üstünden gelişen rant ilişkileri... gibi birçok değişkenden bahsedebilme olanağına sahip olmasına karşın, vülger için sorunun bunların çok ötesinde olduğuna işaret eder. Sorun, varlık ve bilgi ilişkisinin vülger bakımından nasıl kurulduğuna dairdir.

Marx, görünüş ve içerik arasında bir ayrım yapar ve ikisinin her zaman örtüşmediğine dair önemli bir uyarıda bulunur. Bu noktada, vülgerin bahsi geçen şekilde bir uyumsuzluk ortaya çıktığında, içeriği reddettiğini ve görünüşe işaret ettiğini, önemli bir keşif yaptığını sanırken aslında bir yanılsama içine düştüğünü belirtir. Marx, söz konusu durumun arkasında, düşüncenin sınıfsal karakterinin yattığını aktarır. Öyle ki *içsel bağlantı* kendini dayattığında, mevcut koşulların daimiliğine dair ortaya koyulan fikirler, pratik

kendini hissettirmeden çöker. Bu noktada burjuvazinin sözcülerine önerisi, bir şeyler konuşmaları değil hasım fikirlerin susturulması için çaba harcamaları yönündedir.

Marx işçilerin ve hatta burjuvaların dahi, vülgerlerin aksine kitabını anladıklarını düşünür. Burada özellikle Rusya'yı anar. *Kapital*'e ilişkin Rusya'daki ilginin neden diğer yerlere göre daha fazla olduğunun inceliklerle araştırılması gerektiğini vurgular.⁹

Marx'ın Lassalle Karşısındaki Konumu

Lassalle'ın ölümü sonrası ortaya çıkan tartışmaların sürdüğü bir zamanda, Marx'ın Lassalle'a dair görüşlerini Kugelmann'a ayrıntılı şekilde aktardığı görülür.¹⁰ Bu aktarım sırasında Marx, Lassalle'ın karşısında olmasının başlıca nedenlerini, metinlerinden yaptığı kapsamlı aşırımlar, Lassalle ve destekçileri tarafından benimsenen, işçi sınıfının çıkarları bakımından kabul edilmesi mümkün olmayan siyasi taktikler ve komünist eylemin Prusya Devleti ile birlikte yürüyebileceğine dair fikirler olduğunu ifade ederek sıralar.

Bunlardan sonuncusu, Lassalle tarafından siyaseten pratiğe de dökülmeye çalışılmış ve Marx'ın deyişiyle *sınıfa açık bir ihanet* olarak sonuçlanmıştır.¹¹ Öyle ki, Lassalle, Bismarck ile ayrıntılı bir *diyaloga* girişmiş ve bahsedecekleri karşılığında *tek taraflı* bir işbirliğinin parçası olmuştur. Bu niyetle, örneğin kendine rakip olarak nitelediği çeşitli isimleri hedef alması için Bismarck'a ihbar etmiştir. Bu ve benzeri pratikler karşılığında, Bismarck'tan işçileri de kapsamına alan bir *genel oy hakkı yasası* ve kendisi tarafından işçilerin çıkarına olduğunu düşündüğü kimi hak ve imtiyazlar beklemiştir. Bu beklentilerin karşılanması sonucunda, Lassalle, bir *sosyal monarşinin* Prusya ve belki Almanya genelinde kendini gösterebileceğine inanıyordu. Ne var ki Bismarck, Lassalle'ın beklentilerini hiçbir zaman karşılamamıştır.

⁹ A.g.e., s. 77. [12 Ekim 1868]

¹⁰ A.g.e., ss. 27-32. [23 Şubat 1865]

¹¹ A.g.e., s. 28.

Lassalle, beklentileri karşılanmamasına rağmen, Prusya'nın Alman ulusal ve siyasi birliğini tamamlaması mümkün tek güç olduğu ve işçiler çıkarına hakların ancak Prusya Devleti ile bir işbirliği sonucu edinilebileceği, dahası söz konusu hakların ancak böyle bir işbirliğiyle korunabileceği fikrini taşımayı sürdürüyordu. Bu fikri uyarınca, tüm yayın organlarını ve örgütlülüğünü, adım adım Bismarck'ın siyasetiyle örtüştürmeye başlamıştı. Bu noktada Marx, Kugelman'a, *Sozialdemokrat*'ı bir örnek olarak gösterir.¹²

Marx, kendisi, Engels ve Liebknecht'in de kimi zaman katkısı sunduğu, ortak bir mecra olarak kabul edilen gazetenin, nasıl Lassalle'ın örgütlülüğü tarafından Bismarck destekçisi bir konuma çekilmek istendiğini ve bunun karşısında gazeteden nasıl ayırdıklarını aktarır. Bu süreçteki tartışmalarda Marx, Lassalle'ın Prusya Devleti'nin karakterine aykırı şekilde beklentiler içine girdiğini, bunların hiçbir zaman karşılanmayacağını ve Lassalle'ın kolay yoldan kimi kazanımlar edinme umuduyla sınıfa ihanete savrulduğuna işaret eder.

Uluslararası Emekçiler Birliği

Marx'ın *Uluslararası Emekçiler Birliği (UEB)* için kaleme aldığı metinleri ilk paylaştığı ve görüş aldığı¹³ isimlerden biri de Kugelman'dı.¹⁴ Ayrıca Kugelman'a, *UEB* merkezindeki gelişmeler hakkında sıklıkla bilgi veriyordu.¹⁵ Örneğin Kugelman'a bir dizi mektubunda Marx, *UEB*'in 3-8 Eylül 1866 tarihinde düzenlenen *Cenevre Kongresi*'ne dair hazırlıklarından ayrıntılı olarak bahsetmiştir.¹⁶

¹² A.g.e., s. 27.

¹³ Kugelman'ın Marx ile doğrudan iletişimi, *Komünistler Birliği*'ndeki çalışmalarına nazaran *Uluslararası Emekçiler Birliği*'ne katkılarında daha etkin olmasını sağlamıştır.

¹⁴ Örneğin bkz. Karl Marx, *Letters to Dr. Kugelman*, ss. 26 [29 Kasım 1864], 42 [13 Ekim 1866].

¹⁵ Örneğin bkz. a.g.e., ss. 33 [15 Ocak 1866].

¹⁶ Bkz. A.g.e., ss. 37 [23 Ağustos 1866].

Marx, *Kapital*'e dair çalışmalarını yarıda kesmemek için *Kongre*'ye gitmek istemiyordu. Ancak *Kongre* için üstüne düşen metni hazırlama ve çeşitli görüşmelerde bulunma gibi sorumlulukları için uğraş veriyordu. *Kongre*'ye yönelik ilgiden oldukça memnundu. Hatta ilginin beklediğinden daha fazla olduğunu ifade ediyordu. Bu kongrede bir *program* kabulü olacağı için Marx, çalışmalar noktasında oldukça titiz davranıyordu.

Marx, Londra delegeleri aracılığıyla kaleme aldığı program önerisini *Kongre*'ye gönderdi. Lakin bu program önerisine, hâlâ Proudhon¹⁷ etkisi altında kalan kimi Paris delegeleri tarafından itiraz gelebileceğini düşünüyordu.¹⁸ Öngörüsü, itirazların daha çok devrimci pratiğe dair noktalardan çıkabileceğiydi. Bu itirazlar özellikle otorite karşıtı bireyciliğe ve devlet karşıtlığına dair fikirler üstünden gelişebilirdi. Bu fikirlere bağlı olarak, öneride savunulan kolektif eylemin oluşturulması, eylemin yine kolektif ama merkezi bir otorite üstünden yürütülmesi ve komünizmin ilk aşaması için hareketin yönlendirilmesi gibi düşünceler karşısında bir tutum alınabilirdi. Burada Marx, delegelerden çok işçilere güveniyordu. Ve beklediği gibi, kaleme aldığı program önerisi kabul edildi.

Marx ve Kugelman, *Kongre* sonrasında da *UEB* içindeki çeşitli gelişmeleri mektuplaşmaları dâhilinde konu etmeyi sürdürdüler. Örneğin burada Marx'ın İngiliz işçilere dair beklentileri önemli bir mesele olarak belirlemektedir.¹⁹ Marx, *UEB*'e yeni katılımlar devam ederken, İngiliz işçilerin katılımları üzerinde özellikle duruyordu. Bir başka konu ise, *UEB*'in Fransa birimindeki tartışmaların enine boyuna eline alınmasıdır.²⁰ Ne var ki en çok öne çıkan konu, Bakunin meselesine ilişkindi.²¹ Marx, Kugelman'a, Bakunin meselesi üstüne görüşlerini ayrıntılı olarak soruyordu. Dahası, meselenin ele alınacağı ve Marx'ın *UEB*'in ölüm kalım

¹⁷ Marx'ın Proudhon'a dair kimi eleştirileri için bkz. a.g.e., s. 40 [9 Ekim 1866].

¹⁸ Bkz. a.g.e., ss. 39-40 [9 Ekim 1866].

¹⁹ Bkz. a.g.e., ss. 43 [13 Ekim 1866], 77 [12 Ekim 1868].

²⁰ Bkz. a.g.e., ss. 76 [10 Ağustos 1868], 80-82 [5 Aralık 1868].

²¹ Bkz. a.g.e., ss. 102-110 [28 Mart 1870].

kongresi olarak nitelediği *Hague Kongresi*'ne kesinlikle katılmasını rica ediyordu.²² Bu rica üzerine Kugelman ve Marx, *Hague Kongresi*'nde bir araya gelmişlerdir.

İrlanda Sorunu

Marx, Kugelman'a birkaç mektubunda, İrlandalı işçilerin karşılaştığı baskı ve ayrımcılıkta, İngiliz işçilerin de büyük pay sahibi olduğunu ifade eder.²³ Bu nedenle İrlandalı işçiler ve İngiliz işçi sınıfı arasındaki bağın söz konusu durumun gözetilmesiyle düşünülmesi gerektiğini belirtir. *İrlanda Sorunu*'nun acilen İngiliz işçilerin gündemine sokulması gerektiğini savunur.²⁴ Öyle ki İngiliz işçilerin İrlandalıları karşısında İngiliz burjuvazisinin etki alanından kurtulması, bağımsız İrlanda ve özgür bir federasyon için destek sunması ve dahası mücadele etmesi, işçi sınıfının çıkarları bakımından son derece önemlidir. Bu noktada Marx, İngiliz işçilerin söz konusu desteği ve mücadeleyi İrlandalı işçilere yapılan bir iyilik olarak değil, sınıf çıkarları ve özgürleşme imkânları bakımından düşünmelerinin öneminden bahseder. Aksi durumda İngiliz işçiler, İngiliz burjuvazisinin tuzağına düşmeye devam edeceklerdir.

Marx, İngiltere işçi sınıfının büyük kısmını oluşturan İrlandalı işçilerle karşı karşıya kalmanın, İngiliz işçilerin her hamlesi önünde, sınıf içindeki *parçalılıktan* ötürü bir engel oluşturacağını aktarır. İşçi sınıfının birliğinin ve beraberindeki özgürleşmenin ancak ezen ulus baskısının ortadan kaldırılmasıyla mümkün olacağını vurgular.

Fransa-Prusya Savaşı ve Paris Komünü

Marx, Fransa ve Prusya arasındaki savaşa dair fikirlerinin ana hatlarını mektupları boyunca Kugelman'a sıralar.²⁵

Marx, ilk olarak, daha Prusya niyetini açık etmemişken, Prusya için Louis Bonaparte'ın yenilgisinin yeterli olmayacağını ve Fransa

²² Bkz. a.g.e., ss. 131 [23 Temmuz 1872], s. 132 [29 Temmuz 1872].

²³ A.g.e., s. 67 [6 Nisan 1868].

²⁴ A.g.e., s. 95 [29 Kasım 1869].

²⁵ Bkz. a.g.e., ss. 114-116 [13 Aralık 1870], 117-120 [14 Şubat 1871].

içlerine kadar girmeyi amaçlayacağını öngörür. Prusya'daki ege-men sınıfların savaşın faturasını ve elbette daha fazlasını Fransa topraklarından tahsil etmeyi arzuladığını düşünür. Bu noktada, genel anlamda Fransa'ya sempati duyan *burjuva cumhuriyetçilerinin* riyakârlıklarına özellikle dikkatleri çeker.

Marx, Prusya Devleti'nin İngiliz ordularının sömürgelerinde yaptıklarına benzer bir zulüm uyguladıklarına işaret eder. Prusya kuvvetlerinin yağmaladığı köyler, esirlere yapılan işkenceler ve *sınırsız şiddet*, destekçilerinin dahi savunamadığı bir tablo çizmiştir. Burada *otokratik* Rusya İmparatorluğu'ndan alınan yardımlar da cabasıdır. Bu olanlar düşünüldüğünde, Fransızların olanlar karşısında manevi bir üstünlüğe sahip olduğu düşünülebilir. Ayrıca Marx, Paris'in kuşatılması ve bombalanması tehditlerine karşı, Fransa'nın son savunma yapabilecek gücünün hâlâ bulunduğunu da savunur.

Marx savaşın gelinen noktası bakımından Fransız işçi sınıfının doğru bir siyaset yürüterek silahlanabileceğini ve gelecek için adımlar atabileceğini öngörür.²⁶

Marx'ın öngörüsü gerçekleşmiş ve Fransız işçiler, Prusya'nın dayattığı, işçi sınıfının sırtına yüklenmek istenen, onur kırıcı teslim olma koşullarını reddederek silahlanmaya başlamıştır. Bu silahlanmanın sonucu *Paris Komünü*'dür.

Marx, *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire* isimli çalışmasındaki düşüncelerinin ve *Paris Komünü*'nün gerçekleşmesinin örtüştüğüne işaret eder.²⁷ Fransa, Prusya Savaşı'nın burada bir olanağın gerçekleşmesi için gereken kıvılcım olduğunu anlatır. İşçiler, artık kendileriyle özdeşleşen ulusun onurunu koruma ve Prusya Devleti'ni püskürtmenin yanı sıra, kendi iktidarlarını tesis etmek için de silahlanmışlardır. Ne var ki, eksikleri ve tecrübesizlik halleri dolayısıyla yenilgiye uğramışlardır.

²⁶ A.g.e., s. 116.

²⁷ A.g.e., s. 123 [12 Nisan 1871].

Marx, Kugelman'a, *Komün*'de ortaya çıkan en kritik iki hatanın, burjuva kesimi daha toparlanmadan işçilerin Versailles'a yürü(ye)memeleri ve *UEB*'in kendi siyasetini ve ağırlığını yeterince sergilemeden yekûn iradeyi kabul etmesi olarak gösterir.²⁸

Hatalarına ve yenilgisine karşın *Komün*, Marx'a göre, işçi sınıfı için yeni bir dönemi başlatan önemli bir eşik olmuştur.²⁹

Başka Konular

Bahsi geçenler dışında mektuplarda daha az ya da bir kez geçen konulara da rastlamak mümkündür. Örneğin burada Marx'ın kendi düşüncesini bir yandan Hegel'in karşısına koyarken, diğer yandan ondan edindiği dolayımı açıkladığı kısımlardan Ricardo'ya ilişkin değerlendirmelere³⁰, cinselliğin metalaşmasının eleştirisine³¹, ilkel komünal toplum açıklamalarına³², Dietzgen'in düşüncelerine dair görüşlere³³, Lange, Malthus ve Darwin'e ilişkin yorumlara³⁴ kadar pek çok konudan bahsedilebilir. Her biri Marksist teori açısından *hazineye* katılmış eşsiz parçalardır.

Marx ve Kugelman Arasında İhtilaf ve İletişimin Sonu

Marx ve Kugelman zaman zaman uzun sohbetler etmek için bir araya geliyorlardı.³⁵ En son 1874'de Karlsbad'da buluşmuşlardır. Bu buluşmada Marx ile Karlsbad'a gelen en küçük kızı Eleanor, Kugelman'ın eşi ve kızı da bulunuyordu. Karlsbad günleri, Marx ve Kugelman'ın sıkça uzun yürüyüşlere çıktıkları ve hararetle

²⁸ A.g.e., s. 123.

²⁹ Bkz. a.g.e., s. 125 [17 Nisan 1871].

³⁰ Bkz. a.g.e., s. 63 [6 Mart 1868].

³¹ Bkz. a.g.e., s. 83 [12 Aralık 1868].

³² Bkz. a.g.e., s. 98, 99 [17 Şubat 1870].

³³ Bkz. a.g.e., ss. 55-57 [7 Aralık 1867], 80 [5 Aralık 1868].

³⁴ Bkz. a.g.e., ss. 80 [5 Aralık 1868], 111-112 [27 Haziran 1870].

³⁵ Bu ziyaretlere dair Franzisca Kugelman'ın değerlendirmeleri için bkz. Franzisca Kugelman, "Marx'ın Büyük Kişiliğine Dair Küçük İpuçları", ss. 318-334.

tartışmalara daldıkları zamanlardı. Bu yürüyüşlerden birinde Marx ve Kugelmann arasında, giderilmesi mümkün olmayacak bir ihtilaf gelişmişti.³⁶

Kugelmann, Marx'a, siyasi pratiğe dair çalışmalarını diğer insanlara bırakmasını ve kendisini bütünüyle *Kapital* ve sonraki çalışmalara vermesini önermişti. Bu önerisi ısrarlı bir hal aldığına, Marx bunu kendi özgürlüğüne bir saldırı olarak görmüş ve Kugelmann'a tepki göstermişti.³⁷ Bu tepkiye, Kugelmann'ın teori ve pratik arasındaki ilişkiyi anlayamadığı gibi sert eleştirilerin eşlik etmesi muhtemeldi.

Ne Marx ne de Kugelmann, söz konusu ihtilaf hakkında pek konuşmamış ve ayrıca aralarındaki gerginliği kırmaya yönelik bir adım atmamıştır. Böylece Marx ve Kugelmann arasındaki mektuplaşma ve zaman zaman gerçekleşen buluşmalar sona ermiştir. Buna karşın aile bireyleri üstünden birbirlerine selam ve sevgilerini iletmeyi de sürdürmüşlerdir.

³⁶ Bkz. a.g.e., ss. 333-334.

³⁷ Bkz. Franzisca Kugelmann, "Marx'ın Büyük Kişiliğine Dair Küçük İpuçları", s. 333; Galina Serebryakova, *Ateşi Çalmak Cilt 4: Yaşamın Doruğu*, s. 426.

Yazarlar

Bariş Yıldırım

15 Ekim 1975 Dersim/Mazgirt doğumlu. Ankara Üniversitesi DTCF Tiyatro bölümü Dramatik Yazarlık ana sanat dalından mezun olduktan sonra yüksek lisansını ODTÜ Felsefe Bölümü'nde *Marx'ta İçerik ve Biçim* başlıklı teziyle tamamladı. Ankara Üniversitesi'nde DTCF Tiyatro Bölümü'nde *Dramatik Yapının Diyalektikleri*, SBF'de *Sömürge Devrimciliği ve Mahir Çayan* başlıklı doktora tezlerini hazırlama sürecindedir. *Dünden Yarınları Görebilenlerimize* (Tavır, 2001) isimli bir şiir kitabı, Gezi sürecinin kültürel ve siyasal monografisi niteliğinde *Sanki Devrim: Bir Devrim Gezi'sinden Notlar* (Nota Bene, 2014) isimli bir kitabı, İngilizce ve İspanyolcadan tek başına veya başka çevirmenlerle birlikte hazırladığı 20'den fazla çeviri kitabı yayımlanmıştır. Barış Yıldırım yaşamını konferans ve kitap çevirmenliği, oyun ve senaryo yazarlığı ve bestecilikle sürdürmekte, çeşitli yayın organlarında siyaset, kültür ve sanat konulu yazıları yayımlanmaktadır.

Canan Kaplan

24 Eylül 1984 Urfa doğumludur. Hacettepe Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünü bitirdi. Ege Üniversitesi Kadın Çalışmaları bölümünde Erica Jong ve Duygu Asena feminizmi üzerine master tezi hazırladı. Birkaç kere siyasi nedenlerle tutuklandı. Sosyalist hareketler, feminizm, dilbilim, müzik, kültür araştırmaları ilgi alanlarını oluşturmaktadır. Online dergi *Abstrakt* ile *Sanat ve Hayat Dergisi* editörüdür. Çeşitli kolektif kitaplarda çevirileri ile yer alan Kaplan, konferans ve kitap çevirmenliği yapmakta, amatör olarak müzikle ilgilenmektedir.

Cansu Parlak:

21 Mart 1991 tarihinde, Samsun'da dünyaya geldi. Lisans eğitimini Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü'nde tamamladı. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi programından yüksek lisans derecesini aldı. Yüksek lisans tezini, siyasal hayat ve cezaevleri ilişkisi bağlamında *Hayata Dönüş Operasyonu* üzerine yazdı. Hacettepe Üniversitesi Siyaset Bilimi programında doktora çalışmasına devam etmektedir. Türk siyasi tarihi, Türkiye solu tarihi ve siyasal şiddet ilgi alanları içindedir. İngilizce ve İspanyolca bilen Parlak'ın çok sayıda yayımlanmış çalışması bulunmaktadır.

Deniz Parlak:

Lisans eğitimini Kocaeli Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi'nde tamamladı. Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi alanında devam etti, *Helal Gıda'nın Ekonomi Politikası* başlıklı teziyle yüksek lisans derecesini aldı. 2010-2013 yıllarında Akdeniz Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde, 2013-2017 yılları arasında İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi'nde çalıştı. Bir yıl misafir araştırmacı olarak gittiği SOAS University of London'da Politics and International Studies departmanında çalışmalarını sürdürdü. Güncel çalışmaları içerisinde *The Routledge Handbook of Halal Hospitality and Islamic Tourism*, *Yeni Türkiye'de Kapitalizm*, *Devlet ve Sınıflar*, *Neoliberal Söylem* ve *Cinsiyet Çalışmaları*, *Güvencesizleştirme: Süreç, Yanılgı, Olanak* kitaplarında bölümleri ve makaleleri yer almaktadır. Çeşitli uluslararası ve ulusal kongrelerde siyasal antropoloji, din antropolojisi, toplumsal cinsiyet, din ve kadın konularında çalışmalarını sunmuştur. İngilizce ve Almanca bilen Parlak, çalışmalarını Almanya'da European University Viadrina'da siyasal antropoloji alanında doktora teziyle devam ettirmektedir.

Haydar Karaman:

1985 yılında Ankara'da dünyaya geldi. Lisans eğitimini Kırıkkale Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünde tamamladı. Yüksek lisans derecesini, University of Sussex-Hukuk Fakültesinde eleştirel hukuk çalışmaları bağlamında yazdığı *Mültecilerin Geri İade Edilemezliği* başlıklı tezi ile aldı. Doktorasına aynı üniversitede devam ederek *Vicdani Ret Hakkı ve Karşı-Hegemonya* başlıklı tezi ile doktor unvanını almaya hak kazandı. Eleştirel hukuk teorisi, vicdani ret hakkı ve cezaevlerinin özelleştirilmesi konuları ilgi alanını oluşturmaktadır.

Melek Halifeoğlu:

1985 yılında Van/Erciş doğumlu. Hacettepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünden 2009 yılında mezun olduktan sonra aynı üniversitede bütünleşik doktora programını *Türkiye'de Neoliberalizmin ve Devletin Dönüşümü: İki Uluslu Hegemonik Proje Üzerine Bir Analiz* başlıklı teziyle tamamladı. Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde doktor öğretim üyesi olarak görevini sürdüren Halifegil; devlet teorisi, kapitalist devlet teorisi, ekonomi politik alanlarında çalışmalarını sürdürmektedir.

Melek Zorlu:

1981 yılında Tokat'ta doğdu. Lisansını Kırıkkale Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde yaptı. Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde yüksek lisansını *TKP'den TİP'e Sol Kemalizm: MDD Örneği* başlıklı teziyle tamamladı. Halen Ankara Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi bölümünde doktora eğitimine devam etmektedir. Başlıca akademik ilgi alanları; siyaset kuramı, siyasal ideolojiler, muhafazakârlık, kültürel çalışmalar ve toplumsal cinsiyettir.

Önder Kulak:

2009 yılında Maltepe Üniversitesi Felsefe Bölümü'nden mezun olmasının ardından, *Marx, Lukacs and Adorno on Alienation: Reification* başlıklı teziyle 2011 yılında Sussex Üniversitesi Felsefe Bölümü'nden yüksek lisans derecesi almaya hak kazandı. Daha sonra, *Theodor Adorno: Kültür Endüstrisinin Kısacasında Kültür* başlıklı teziyle Hacettepe Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde doktorasını tamamladı. Marksizm, Frankfurt Okulu ve felsefe tarihi içerisinden birçok akımı ilgi alanı olarak belirleyen Kulak'ın; *FelsefeYazın*, *Doğu Batı*, *Yeditepe'de Felsefe*, *Kampfplatz*, *ViraVerita*, *Bilim ve Gelecek*, *BirGün*, *Sendika.Org* gibi çeşitli dergi, gazete ve internet portallarında yayınları ve çevirileri, ortak kitap projelerinde çalışmaları, editörlükleri ve çeviri kitapları bulunmaktadır. Ayrıca Kurtul Gülenç ile birlikte kaleme aldığı *Marx'ın Halleri: Marksist Düşüncede Diyalektik Bir Yolculuk* (Kalkedon, 2012) ve *Marx ve Sonrası: Marksist Düşünceye Katkılar* (İthaki, 2017) isimli kitapları mevcuttur. Bir süre önce *Theodor Adorno: Kültür Endüstrisinin Kısacasında Kültür* (İthaki, 2017) başlıklı kitabı yayınlanmış bulunmaktadır.

Süleyman Altunoğlu:

15 Mart 1973 tarihinde, Hacıbektaş'ta dünyaya geldi. Gazi Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nden mezun oldu. Siyasal nedenlerle 11 yıl çeşitli hapisanelerde tutuldu. İspanyolca'dan iki kitap çevirisinde yer alan Altunoğlu'nun yazılı ve internet medyada çok sayıda yayınlanmış yazısı bulunmaktadır. Ağırlıklı Orta Doğu, yeni sömürgecilik ve Kürt sorunu üzerine yazmaktadır.

Volkan Tozan:

9 Nisan 1979 tarihinde, Bursa'da dünyaya geldi. Uludağ Üniversitesi Elektrik MYO'nda başladığı öğrenimini yarıda bırakarak yayıncılık hayatına adım attı. Bir süre sorumlu yazı işleri müdürlüğünü

de yaptığı *Bilim ve Gelecek Dergisi*'nin emekçisi olarak çalıştı. *Yolculuk Gazetesi*'nde kimi makalelerinin de yer aldığı Tozan, halen *Bilim ve Gelecek* emekçisi olarak çalışmaya devam ediyor.

Marx, bir ad-oluştan fazlasıdır, şimdi sadece bir teorik metinler dizisinin yazarı olarak görünse de, büyük bir kavganın, dünyayı değiştirmek üzere harekete geçmiş makinenin parçası, bu parçaları eşsiz bir biçimde bir araya getirerek yaşadığı zaman içinde tarihsel dönüşümün siyasi imkânları için hareket etmekten kaçınmamış biridir. Hem kendisidir hem de onun adıyla anılan bir mücadeleye emek vermiş başkalarıdır. Tekil bir adı, bir çoğullukla (orquestra) birlikte düşünmeye çağıran başlık **-MARX'IN ORKESTRASI-** henüz okumaya başlamadan sınıf mücadelesini, farklı seslerden, araçlardan oluşan bir kolektiflik olarak gördüğünü söylemektedir bize.

Birbirinden farklı on yazar tarafından kaleme alınmış makalelerin her biri, seçtiği özneyi kendi mekânsallığı ve tarihselliği içinde biçimlerken, kesişen yolların da bir haritasını çizer. Hepsini okuyup bitirdiğimizde ise bu çoğul mekânlı sahnelerin devrimci mücadelenin eş-zamansallığıyla birleştiğini görürüz. İrlanda'nın özgürlük mücadelesi, İngiltere'deki işçi hareketleri, Almanya'da, Fransa'da yükselen toplumsal hareketler ve arka fonda başka ülkelerin silüeti. Merkezde ise zorunlu yer değiştirmelerle çok sayıda insanla temas halinde olan ve farklı mekânlarda vuku bulan hareketlere fiziksel ya da düşünsel-bir biçimde- dâhil olan **Marx** ve **Engels** durur.

Süreyya Karacabey

